

Dělnická třída — rozhodující síla historické jednoty komunismu a vědeckotechnické revoluce

FRANTIŠEK CHARVÁT

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Reálná praxe zemí socialistického společenství stále rozhodněji potvrzuje rostoucí úlohu dělnické třídy v podmínkách socialistické výstavby. Postupné uskutečňování cílů, v jejichž optice hodnotíme světodějný historický proces, výstavbu socialismu a komunismu, je bytostně spjato s všestranným prohlubováním vedoucí role dělnické třídy, rozhodujícího tvůrce nejen materiálních hodnot, ale i nového, spravedlivého společenského řádu. Socialismus a komunismus jsou aktivním historickým posláním dělnické třídy a její ideově politické avantgardy, komunistické strany. Je to dělnická třída, která je nositelem dějinného procesu skutečného osvobození člověka, společenského naplnění bytostných lidských cílů. Generální tajemník s. Gustav Husák na XV. sjezdu KSČ řekl: „Ideologie dělnické třídy, nejrevolučnější síly, již patří budoucnost, je rodchuta optimismem, vírou v člověka, v jeho nevyčerpatelné tvořivé síly, v jeho důstojnost. Je to ideologie, která povznáší člověka k velkým činům, vede ho do boje za revoluční přetvoření světa, za komunismus. Lidstvo nezná progresivnější ideologii.“ [Sborník 1976: 50].

Velikost poslání, které v dějinách náleží právě a jediné dělnické třídě, zároveň ukazuje složitost a náročnost procesu jeho uskutečňování.

Socialistické přetváření společnosti je zároveň sebepřeměnou jejího určujícího a rozhodujícího subjektu, dělnické třídy. Proto je dynamika jejího vývoje ohniskem celospolečenského pohybu.

V současných historických podmínkách, kdy výstavba socialismu v zemích socialistického tábora dospěla do etapy budování či zdokonalování rozvinuté socialistické společnosti, s mimořádnou naléhavostí vyvstává úkol organického sjednocování přednosti socialismu s vymoženostmi, které přináší mohutný rozvoj vědy

a techniky, jak to již bylo vytyčeno a dále rozpracováno XXV. sjezdem KSSS a sjezdy ostatních komunistických a dělnických stran.

XV. sjezd KSČ konstatoval: „Rozvinutá socialistická společnost — jejíž budování je obsahem dané etapy — je charakterizována zejména spojováním výsledků vědeckotechnické revoluce s novými společenskými vztahy, komplexním řešením politických, sociálně ekonomických, kulturních a ideově výchovných otázek, jež umožňuje uspokojovat stále rostoucí potřeby lidí.“ [Sborník 1976: 32].

Buržoazní a revizionistické koncepce nechápou či záměrně převracejí skutečný, historicky se potvrzující vztah dělnické třídy a vědeckotechnické revoluce. Jejich podstata spočívá ve fetišizaci vědeckotechnické revoluce, v její autonomizaci jako dějinné společenské síly. Chceme-li skutečně pochopit a řídit vědeckotechnickou revoluci, musíme ji postihnout v jejím úplném společensko-historickém významu.

Na jedné straně představuje vědeckotechnická revoluce výsledek dějinného úsilí nejen dělnické třídy, ale i ostatních pracujících, zejména vědců a technické inteligence (i zde je tvořivá aktivita dělnické třídy rozhodující silou). Na druhé straně však vědeckotechnická revoluce — ve svých reálných podobách — nemůže v žádném případě představovat nadhistoricky pojatý subjekt společenského pohybu, ale jediné prostředek dějinného vývoje, rozsáhlý a mohutný prostředek, jehož historickou aplikaci může uskutečnit pouze dělnická třída.

Nahrazovat dělnickou třídu jako základní sílu historického pohybu vědeckotechnickou revolucí — tak lze ve zkratce charakterizovat podstatu a cíle celé plejády zdánlivě rozmanitých buržoazních a revizionistických přístupů.

Aby se však vědeckotechnická revoluce

mohla stát skutečným prostředkem dějinného pohybu a nezůstala pouhým dosaženým stavem, který fakticky uzavírá možnost dalšího společenského vývoje, a tedy i naplnění její pravé historické úlohy, k tomu je bezpodmínečně nutné, aby se stala tvořivou zbraní v rukou dělnické třídy. A tuto možnost dává jediné socialistické společenské uspořádání.

Taková je logika historického vývoje, takové je jádro odpovědi na otázku vztahu dělnické třídy a vědeckotechnické revoluce.

Od svého vzniku je dělnická třída za každých společensko-ekonomických podmínek rozhodujícím spolutvůrcem výsledků, které přináší vědeckotechnický pokrok, avšak jediné za socialismu je možné uskutečnit celistvý sociální obsah vědeckotechnické revoluce, totiž učinit z ní nástroj převratné historické aktivity dělnické třídy, zásadního subjektu její tvorby i společenské aplikace. Proto je dělnická třída rozhodující silou dynamické, rozvíjející se jednoty socialismu, komunismu a vědeckotechnické revoluce.

Tento zásadní marxisticko-leninský poznatek odhalující rozhodující intenci a potenci současného a budoucího historického vývoje, však nemůže být — jak je zcela zřetelné patrné právě z posledních dokumentů komunistických a dělnických stran — pouhým konstatováním neopřelým o všestrannou analýzu konkrétní situace, a proto také nerozpracovaným do složité struktury dílčích závěrů, poznatků a doporučení.

Čím jasnější, prostší, přirozenější se tento vůdčí princip zdá, tím hlubší, složitější a náročnější rozpracování vyžaduje. Cílem předkládané stati je vyjádřit se k některým závažným momentům, které podstatně ovlivňují společenskovední obsáhnutí, uskutečnění a aktivní působení tohoto historického principu.

Vědeckotechnická revoluce: K některým otázkám obsahu, času a cílů v dosavadním pojetí buržoazní společenské vědy

Obrátíme nejprve pozornost k soudobým buržoazním koncepcím vědeckotech-

nické revoluce, a to nikoli s cílem podat jakoukoli rešerši existujících prací, ale s cílem nastínit odpověď na zásadnější otázky. Problematika vědeckotechnické revoluce se těší mimořádnému zájmu současných společenských věd: ohromný počet prací věnovaných tomuto tématu, fyzicky neobsáhnutelný silami jednotlivce, by měl dávat naději prověřeného dořešení problému. Mělo by být jasné, co je a co není vědeckotechnická revoluce.

Přes rozmanitost forem lze dosavadní výsledky v podstatě rozdělit do dvou základních typů: koncepce popisující vědeckotechnickou revoluci z hlediska proměn ve vědě a technice a v jejich výrobním uplatnění, tedy jakési přírodně technické koncepce; koncepce spojující její vymezení se sociálními momenty, vznikajícími právě díky proměnám ve výrobním procesu, tedy jakési společenské koncepce.¹

Proto se za kvantitativní prvky vědeckotechnické revoluce považují mj. automatizace, kybernetizace, chemizace, popřípadě biologizace výroby, proměny v energetických a materiálních zdrojích výroby, provázené ve sféře sociální proměny kvalifikačních a profesionálních struktur ekonomiky aktivního obyvatelstva, jeho sektorovými přesuny, teritoriální migrací, změnami urbanizačních procesů apod.

Snaha sloučit obě koncepce se zpravidla promítá do jejich kauzálního sjednocení, tj. označení technicko-výrobních proměn za příčinu uvedených sociálních jevů a ztotožnění vědeckotechnické revoluce s radikální kvalitativní revolucí ve výrobních silách.

Rozmanitá tříšť nejrůznějších, ať již více či méně obsahově rozpracovaných koncepcí o tematice vědeckotechnické revoluce, odpovídají ať již explicitně či implicitně — rozdílné představy o jejím časovém zasazení. Zde jde — se záměrným zjednodušením řečeno — o dvě spjaté otázky: Od kdy lze datovat éru vědeckotechnické revoluce a jak dlouhé je její trvání.

Zdůrazněme, že právě tváří v tvář reálným procesům musela buržoazní věda velmi rozhodně korigovat své časové prog-

¹ Uvedená typologie má spíše pomocný ráz a neklade si v žádném případě nároky na přesnost a úplnost. Chce spíše podtrhnout, že současné pří-

stupy k tematice vědeckotechnické revoluce jsou vedeny buď z pozic dějin vědy a techniky nebo filozofie, popřípadě sociologie vědy a techniky.

nózy o rozvoji tradovaných konstitutivních součástí vědeckotechnické revoluce: vždyť plně automatizovaná technologie dosud v žádné zemi nepokrývá více než desetinu veškeré výroby, kybernetizace, computerizace se nevymanily z palčivých otázek své skutečně komplexní sociální utility a efektivity, chemizace je předmětem soustředěné ekologické kritiky apod.

Energetická krize posledních let pak oživila a rozhojnila řadu koncepcí, které se obracejí proti katastrofám z růstu. Protože je v nich vědeckotechnická revoluce vázána na základní faktor ekonomického růstu, hovoří fakticky o nezbytnosti vědomého ukončení vědeckotechnické revoluce v jejich dosavadních podobách.

Ani v tomto aspektu není tedy jasno. Naopak, zdá se, že tematika vědeckotechnické revoluce se v západní vědě s postupujícím časem — co do své vnitřní stavby a konzistence — stále více a více rozpadá, a tím dokazuje, že její pravý obsah a časové určení nebyly pochopeny a zvládnuty. Stejně je tomu i v otázce role a cílů, které jsou vědeckotechnické revoluci přisuzovány. Bylo by snadné sestavit celou řadu důkazů, jak neadekvátně hodnotí poslání vědeckotechnické revoluce buržoazní ideologové. Interpretují ji jako jedinou autonomní sílu předurčenou k vytvoření všech problémů současného kapitalismu a světa vůbec, staví ji, jak ostatně bylo řečeno již výše do úlohy rozhodujícího subjektu dějin. Avšak reálná skutečnost je zcela jiná: sama věda a technika nemohou být tvůrci dějinné motivace a v podmínkách kapitalismu jsou ve svém celku zcela nekompromisně podřízeny vyššímu motivu a kritériu — zisku.

Jak tedy zhodnotit teorie vědeckotechnické revoluce a soudobý reálný historický proces? Jaký je výsledek konfrontace? Z hlediska obsahu konstatujeme zhroucení technokratických a scientokratických představ, z hlediska času — usvědčení previzionistů z naivní nedočkavosti a na písku vystavěné extrapolací manii, z hlediska cílů — buržoazní mystiku a demagogii.

Jsou tedy zmíněné koncepce vůbec skutečným odrazem vědeckotechnické revoluce? Jsou uváděné závěry posledním slo-

vem, které lze vyslovit na cestě za jejím poznáním?

Domníváme se, že nikoli, neboť uvedené koncepce nepostihují podstatné rysy vědeckotechnické revoluce, jsou unášeny silně přeceněným dojmem z jednoho či druhého jejího počátečního projevu. Předně je nutné — i když tím poněkud narušujeme logický sled výkladu — zdůraznit, že vědeckotechnická revoluce představuje historicky skutečně rozsáhlý proces, jehož hlavní údobí leží stále před námi, i když jeho počátky dávají tušit dimenze, v nichž se plně uskuteční. Proto ani jeho úplné pravdivé poznání nemůže být otázkou již dnes plně zodpověditelnou. Snažit se dovršit toto poznání pomocí dnešních prostředků vědy znamená zacházet hluboce nerevolučně s objektem takového revolučního obsahu. Tím však nechceme říci, že by nebylo vůbec možné vyslovit se k obsahu vědeckotechnické revoluce, k jejímu průběhu a cílům alespoň v zásadních obrysech, a to právě v rámci kritických připomínek k dosavadním koncepcím.

Je nutno zdůraznit, že v soudobých buržoazních teoretických koncepcích vědeckotechnické revoluce je zcela nedostatečně rozpracován její sociální obsah. Chybí to, co bychom nazvali ekonomickou teorií vědeckotechnické revoluce, analýzou proměn výrobních vztahů, s nimiž je, či bude vědeckotechnická revoluce spjata. Tyto koncepce se pokoušejí vymezit vědeckotechnickou revoluci v rovině proměn pracovního procesu a jeho jednotlivých momentů. Redukce politicko ekonomického jádra vědeckotechnické revoluce na substituci dělníkovy hlavy a rukou automatizovaným výrobním komplexem představuje chybné východisko, které neumožňuje pochopit dialektiku výrobních sil a vztahů působících na vznik a úlohu vědeckotechnické revoluce. Ztotožníme-li na okamžik — pro účely analýzy — společenský obsah vědeckotechnické revoluce s výrobními vztahy, které obsahuje, které ji podmiňují a které sama přetváří, pak je možné v zásadě říci, že výše uvedené pojetí politicko ekonomické analýzy sociálního obsahu vědeckotechnické revoluce postrádá onen podstatný konstitutivní sociální prvek. Připomeňme v této souvislosti jednu nezanedbatelnou okolnost:

je notoricky známo, jak je obtížné — a patrně v současnosti nemožné — nalézt adekvátní určení samotné automatizace či alespoň škály technologické úrovně výroby, jak rozporné jsou momenty, které by řešení takového problému mělo sjednotit. To jen dokazuje, že čistě technologický přístup k vymezení samotné techniky je nedostačující a že koncepce výhradně svazující pojem vědeckotechnické revoluce s technologickou substitucí nejsou schopny podat náležité a adekvátní vysvětlení proměn postavení člověka v pracovním a výrobním procesu.²

Podobných kritických poznámek by bylo možno vyslovit celou řadu. To však není v této chvíli podstatné, neboť by šlo o různé formy téhož zásadního omylu, totiž zkoumání vědeckotechnické revoluce jako autonomního subjektu, ať již pojímaného v užším či širším významu.

Dějinná úloha vědeckotechnické revoluce: nezvratná a nepominutelná východiska jejího komplexního zkoumání

Nezřídka se stává — i v pracích společenských vědců socialistických zemí — že hlavní analytické pole úvah o vědeckotechnické revoluci je orientováno na řešení prostorově i časově relativně úzkých otázek, a to převážně filozoficko-teoretickým způsobem.

Rozsáhlá dějinná úloha vědeckotechnické revoluce je spíše uváděna jako výchozí preambule dalších úvah nesrovnatelně užšího společensko-historického obsahu. Tak logicky dochází k odtržení obecných i dílčích poznatků o proměnách výrobních sil a jejich jednotlivých komponentů, k unáhleným závěrům o podstatných rysech vědeckotechnické revoluce samé. Navíc často chybí konkrétní historický rozbor vnitřní struktury a povahy tohoto rozsáhlého a složitého jevu. Chceme v dalším výkladu poukázat na některé z těchto podstatných rysů, jež jsou podmínkou správného pochopení a interpretace veškerých dílčích aspektů výzkumu vědeckotechnické revoluce.

Předně je nutné podtrhnout, že vědec-

kotechnická revoluce, představující specifický stupeň rozvoje výrobních sil, je mohutným historickým prostředkem přechodu od kapitalistické ke komunistické společensko-ekonomické formaci. Taková je její zásadní dějinná úloha. Proto veškeré úvahy, které ztrácejí ze zřetele a fakticky míjejí toto její nezměnitelné dějinné poslání, nemohou obsáhnout její skutečnou podstatu. Jisté je, že úloha vědeckotechnické revoluce v období přechodu od kapitalismu ke komunismu je analogická úloze průmyslové revoluce v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu. Tak jako průmyslová revoluce uvolnila prostor pro prudký pohyb kapitálu, tak vědeckotechnická revoluce tento jeho prostor neustále zužuje, likviduje jej postupně v samých jeho podstatách. Není naším cílem na tomto místě provádět rozbor průmyslové revoluce, její věcné a časové struktury, problematiky tzv. první a druhé průmyslové revoluce apod. Pro náš rozbor je podstatná skutečnost, že průmyslová revoluce ve svém souhrnném, globálním určení, tj. jako dějinný prostředek přechodu od feudalismu ke kapitalismu, pokrývá v lidských dějinách téměř dvě století. Nejde tedy v žádném případě o historický okamžik, ale do hloubi a šíře rozvinuté úsilí, které měří ve svém rozsahu „cenu“ přechodu od jednoho typu společensko-ekonomické formace k druhému. Analogicky bychom mohli říci, že vědeckotechnická revoluce, její plné uskutečnění „měří“ velikost historického úsilí, které je nutné pro přechod od kapitalismu ke komunismu. Obrácením posledního tvrzení dostáváme vlastně dějinnou definici vědeckotechnické revoluce, můžeme určit její skutečný rozsah a cíl, který překonává veškeré dosavadní představy o jejím průběhu, založené na extrapolacích jejích počátečních projevů. Proto také nelze vědeckotechnickou revoluci svazovat lhůtami dosavadních previzí, stejně jako ji nelze traktovat nadspolečensky a nadhistoricky. K takovým závěrům lze dospět pouze povrchním nevědeckým odrazem. Je pravdou, že historické poslání vědecko-

² Tato podstatná okolnost se mj. projevila i v mezinárodním srovnávacím výzkumu „Automatizace a průmysloví dělníci“ v souvislosti s měřením technologického vývoje. Ukázalo se, že má-li být dosaženo souhrnných ukazatelů, které by obsáhly technologické změny v jejich úplném společenském obsahu

nestačí pouze doplnit technické parametry ergonomickými, popřípadě technickoorganizačními. Proto i v tomto výzkumu mohl být studovaný vztah „technika — společnost“ postíněn pouze ve svých dílčích aspektech a lokalitách.

technické revoluce se neuskutečňuje rovnoměrně a podle nějaké přesně teoretické šablony. Zánik kapitalismu v té či oné společnosti není bezprostředně vázán na procesy vědeckotechnické revoluce, neboť kapitalismus může vyčerpat své vývojové síly za určitých konkrétních historických podmínek již mnohem dříve. Avšak plně vítězství komunismu nad kapitalismem je bytostně svázáno právě s procesy vědeckotechnické revoluce. V současných podmínkách dochází k historickému styku socialismu, kapitalismu a vědeckotechnické revoluce, styku, který v žádném případě nemůže být považován za prosté, paralelní časové sousedství, ale naopak dialekticky spjaté společensko-historické momenty, které mají různé stáří, různou výzrálost, různou dějinnou roli a perspektivu. Zatímco kapitalismus znamená faktickou hranici plného uskutečnění vědeckotechnické revoluce, socialismus představuje dějinnou podmínku jejího plného rozvinutí. Společnost, třídnost takového fenoménu, jaký představuje vědeckotechnická revoluce, není dána pouze jejím současným průběhem v podmínkách třídně rozděleného světa, ale především jejím celistvým historickým obsahem.

Již výše jsme se zmínili o koncepcích odmítajících protikladnost vědeckotechnické revoluce a kapitalistické společnosti, ale naopak hlásajících spasení kapitalistické společnosti se všemi jejími protiklady ve vědě. Tento evidentně nesprávný závěr pomijí totiž jednoduchou, avšak závažnou okolnost: kapitalismus je bytostně vázán na zisk jako jediné kritérium každodenní i historické rentability a smyslu. Jiným výrazem této skutečnosti je rozdělení lidí, třídně sociální antagonismus. Věda a technika ve svém plném rozvinutí jsou však takovým prostředkem růstu a zisku, který koneckonců vede k zrušení veškerých podmínek realizace zisku samé-

ho.³ Věda a technika, resp. jejich plné rozvinutí není uskutečnitelné v podmínkách třídně sociálních antagonismů. Bez zisku není třídní antagonismus, bez třídního antagonismu není zisk.

Proto současná historická etapa vývoje světa představuje velmi složité dějinné údobí, v němž se kříží a překrývají nejrozličnější jevy, procesy a zákonitosti, které jsou na nestejném stupni vývoje „svého života“. Odhalit tuto „věkovou strukturu“ jevů, správně kvalifikovat protiklady dočasných jevů, zahalujících při povrchní analýze hlubinnou podstatu historického vývoje, to jistě není snadný úkol. Je však nezbytný.

Neslučitelnost „vědy a zisku“, neslučitelnost vědeckotechnické revoluce a kapitalismu, se pochopitelně projevuje postupně a metamorfózy jejich vzájemného vztahu naplňují a budou naplňovat dialektickou spirálu vývoje v jeho úplnosti. Jestliže ve svých historicky počátečních formách zisk dynamicky působí, ovlivňuje rozvoj vědy, využívá jej jako prostředek svého růstu, pak na konci historické škály vývoje vzájemného vztahu věda neguje zisk, likviduje jej jako princip společenského uspořádání. V současné době jsou vyspělé kapitalistické země zhruba uprostřed této škály, kde dozívají pozitivní momenty „konců“ počátku, ale se stále silící naléhavostí se ozývají „počátky“ konce. Proto je právě dnes velmi obtížné v otisku dílčí současné skutečnosti správně analyzovat vztah kapitalismu a vědeckotechnické revoluce. Bylo by jistě absurdní nevidět a ignorovat pozoruhodné výsledky vědy a techniky ve vyspělých kapitalistických zemích, avšak stejně nesprávné by bylo pominout celé spektrum projevů silící krize kapitalistické společnosti, které postupně útočí na její konstitutivní rysy.⁴

Mnozí buržoazní ideologové hlásají dok-

³ Rečeno ve zkratce: Jestliže věda a technika snižují počet bezprostředních výrobců, pak tím na jedné straně ve výrobním procesu zvyšují naději na růst zisku, na druhé straně však na trhu snižují kupní sílu, realizaci zisku. Pouze takové společenské koncepce, které nevidí podstatné souvislosti výroby a trhu, ale chápou je autonomně, mohou minout tuto zásadní chmurnou perspektivu kapitálu. Na tuto zákonitost ostatně nemohou nic změnit, jak ostatně potvrzuje historická praxe, ani „keynesiánské“ či „neokeynesiánské“ meliorace kapitalistické hospodářství v oblasti makroekonomického řízení a celá řada dalších pokusů.

⁴ Pozoruhodným příkladem v tomto směru (spíše

pozoruhodným než nejzávažnějším) jsou proměny vztahu amerického státu k vědě samé. Již v roce 1960 byla formulována výzva ke zvýšení investic do vědy „dokonce bez ohledu na bezprostřední ziskovou kalkulaci“ (Scientific Progress, the Universities and the Federal Government, Washington D. C. 1960, 225). I když tento závěr, jak správně uvádějí autoři společné československo-sovětské monografie *Clouček, věda, technika* byl formulován pod silným dojmem úspěchů sovětské vědy, přesto explicitně dokazuje ústup od konstitutivního principu kapitalistického společenského uspořádání.

Takových příkladů by bylo možné uvést celou řadu, rostoucí úlohu státu v sociálně ekonomické

triny o lukrativité vědy, o jejím pronikavém významu pro soudobou vyspělou kapitalistickou společnost. Tyto — mnohdy ofenzivně protisocialistické koncepce — mají dvě dimenze: jedna z nich správně registruje význam vědy, druhá však zcela falešně registruje podstatu kapitalistického společenského uspořádání. Proto chybně hodnotí „meliorační momenty“ v soudobých vyspělých kapitalistických společnostech, proto vidí nastupující zánik kapitalismu v jeho dílčích aspektech jako homeostatickou, životaschopnou kvalitu soudobého kapitalismu. Onu dějinně vynucenou řadu metamorfóz zisku, zachytitelnou v posloupnosti: maximální zisk — zachování zisku — zachování podmínek pro uplatnění jakéhokoli zisku, tj. zachování kapitalismu, vykládají jako postupné uvolňování vývojových možností kapitalismu. Tato „pravda naruby“ si však není sama sebou příliš jista. Proto ve svých mnoha odrůdách — alespoň verbálně — opouští v previzi kapitalismus a nazývá jeho budoucnost postindustriální společností.

To však není nic jiného než zúžené, zkreslené a „naruby“ obrácené předvídaní dějinně nevyhnutelného komunismu. Tato základní tendence vývoje současného světa klade před vědecké poznání samé celou řadu méně obecných problémů, které však jsou rozhodující pro skutečně hluboce založené dlouhodobé globální prognózování vývoje světa. Jde o řešení otázek typu: jaká je kritická hranice rozvoje výrobních sil v podmínkách kapitalistické společnosti, která vymezuje prostor života jeho konstitutivních prvků, jaká nebezpečí v sobě skrývají vývojové nerovnoměrnosti v procesech dosahování této kritické hranice, jaké jsou možné vývojové varianty složité struktury evolučních a revolučních momentů vytvářejících dějinný přechod od vyspělého kapitalismu ke komunistické společnosti, jaké jsou optimální formy cílevědomého utváření mezinárodních vztahů, které by znemožnily možné civilizační katastrofy v historicky nejnáročnějším díle lidstva, tj. vítězství komunismu v celosvětových podmínkách atd.

oblasti, zvyšování hodnoty kvalifikované pracovní síly, některé nové rysy sociální politiky apod. Tyto příklady pochopitelně nelze ztotožňovat s jakýmkoli projevy sociální revoluce, jsou to však důležité momenty její předešlosti.

⁶ Viz P. N. Fedosejev: *Filosofická interpretace*

Ve světle nových historických skutečností bude nutné hluboce analyzovat celou složitou jevovou strukturu a zákonitosti onoho procesu „zachraňování kapitalismu“, které je ve své podstatě jeho postupnou vnitřní likvidací.

Vědeckotechnická revoluce v socialistické společnosti má zcela jinou sociální úlohu a to jak z hlediska obecných vývojových perspektiv, tak i v konkrétně historické praxi soudobých socialistických společností. Socialistická revoluce zde předchází vědeckotechnické revoluci, adekvátní základna výrobních vztahů pro kvalitativně nový rozvoj výrobních sil je zde vytvořena. Tato historická skutečnost, postupující nerovnoměrnosti vývojového procesu, však v žádném případě nevyvrací zásadní dějinnou spjatost vědeckotechnické revoluce s komunismem. Jestliže vědeckotechnická revoluce nutí a vede kapitalismus k zániku, pak rozvoj socialismu v komunismus je jedině možný jejím plným uskutečňováním. „Rozdílné pořadí ve sledu vědeckotechnické a sociální revoluce představuje jeden z konkrétních projevů základního rozporu naší epochy. V něm se v soudobé epoše projevuje mnohotvárnost dějinného procesu. Ovšem v obou variantách společenského vývoje vystupuje vědeckotechnická revoluce jako organická součást vytváření materiálních předpokladů komunistické společnosti. Revoluce ve výrobních silách připravuje novou materiálně technickou základnu, adekvátní komunistickému způsobu výroby. V tom se projevuje jednota historického procesu.“⁵ Jak jsme ostatně poznamenali již výše, je pro budování či další zdokonalování vyspělé socialistické společnosti rozhodující ono organické spojování předností socialismu s vymoženostmi, které neustále přináší revoluční pohyb vědy a techniky. Historická škála výstavby komunismu má z hlediska vztahu rozvoje výrobních sil a vztahů tři základní určující momenty, které lze vyjádřit v této posloupnosti: — elektrifikace + sověty, organické spojování vymožeností vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialis-

cija naučno-technickéj revolucii, referát přednesený na konferenci UNESCO „Vědeckotechnická revoluce a společenské vědy“, která byla uspořádána ve spolupráci s CSAV v Praze ve dnech 6.—10. září 1976.

tického hospodářství, jednota vědeckotechnické revoluce a komunismu.

Vnitřní jednota a konzistence této vývojové škály je zcela patrná. To však neznamená, že by vývoj po společenskohistorické dráze byl automatický a bez dílčích konfliktů a rozporů.

Jestliže se kapitalismus snaží spoutat vývoj vědy a techniky ziskovou kalkulací (což je však v delší perspektivě, jak se ostatně ukazuje již dnes, neuskutečnitelné), a tím tvrdě prosazuje — z hlediska úzkého kapitalistického hlediska — její efektivitu, socialistická společnost podporuje rozvoj vědy a techniky ze širších hledisek, které se okamžitě nemusí projevit jako ekonomicky plně rentabilní a efektivní.⁶ Tyto momenty charakterizují to, co bychom nazvali procesem osvojování si a vyhrávání předností socialistického a společenského uspořádání. Otevřít vědě prostor mohutného rozvoje — to je bezesporu jedna z pozoruhodných a podstatných předností socialismu. Tím však není automaticky dán organický, sociálně, ale i ekonomicky efektivní vztah vědy a potřeb socialistické společenské praxe. Likvidace „ziskového automatismu“ s vykořisťovatelským společenským základem, onen zásadní rys reálného socialismu, vytváří bezesporu v určitých konkrétních podmínkách dočasně potíže pramenící ze subjektivního nevyužívání objektivních možností a předností socialistického společenského uspořádání. Tyto potíže jsou dočasnou, vývojově překonatelnou daní za

okamžitou realizaci jiných, určujících rysů socialistické společenské praxe.

Věda a technika je mocnou zbraní socialistické výstavby, ovšem nikoli jakákoliv a jakkoli fetišizovaná věda a technika, ale pouze taková, která je úzce spojena s potřebami socialistické společenské praxe, vyrůstá z nich a podílí se na jejich plnění.

Proto jsou v současné době nesmírně aktuální tendence zvyšování kvality a efektivity nejen v celku socialistické výroby, ale i v oblasti vědy a techniky. Jinými slovy, jde o složitý a náročný proces přeměny vědy ve výrobní sílu, neuskutečnitelný ze dne na den, ale historicky strukturovaný, který je logicky provázen revolučními proměnami společenského postavení vědy samé.⁷

Tyto principy ostatně podtrhly XXV. sjezd KSSS, XV. sjezd KSČ a sjezdy ostatních komunistických a dělnických stran socialistického společenství.

Spjatost socialismu a komunismu s vědou je dána rovněž další podstatnou skutečností: věda se stává důležitým nástrojem nikoli pouze tvorby materiálního bohatství, ale celku řízení veškerých sociálních procesů. Kapitalismus, založený na jakýchsi „přírodních“ automatismech, na trhu a zisku, není schopen využít vědy v její plně šíři pro celospolečenský rozvoj. Jeho využívání vědy, ať ve sféře ekonomiky či politiky, jako například aplikace keynesiánských či nekeynesiánských „nadziskových“ kritérií či různých teorií

⁶ Proto se může stát, že relativní úroveň výdajů na vědu a výzkum je vzhledem k stejnému úhrnnému společenskému produktu na hlavu vyšší v socialistických než kapitalistických státech. Konkrétní údaje udává R. Richta [1972: 61 ad.], který přepočítal indexy výdajů na vědu a výzkum v různých fázích vývoje jednotlivých společností charakterizovaných stejnou hodnotou úhrnného společenského produktu na hlavu. Přes určité výhrady k těmto propočtům, které neuvážují vnitřní vývoj vědy samé a srovnávají tedy různé fáze vývoje vědy a techniky, náležitěji hodnotově ekvivalentním momentům rozvoje národního hospodářství jednotlivých zemí, poskytují uvedená data v podstatě dvojí informaci: jednak zcela evidentně dokazují nesrovnatelně širší prostor pro rozvoj vědy v socialistické společnosti, jak ostatně je zdůrazněno i v uváděné publikaci, jednak naznačují i dočasný negativní moment, totiž určité odtržení vědy od praxe, její nižší rentabilitu.

⁷ Bezesporu postrádáme dostatečně široký a analytický soubor prací rozebírajících vývoj vědy od stadia čistě poznávací, sociálně pasivní lidské činnosti v aktivní, sociálně přetvářející společenskou sílu, jinými slovy rozebírajících proces zespoločenšťování vědy, který lze zhruba rozdělit do těchto etap:

- věda jako pasivní odraz přírodní a společenské praxe
- využívání poznatků vědy ve společenské výrobní praxi (členění dále podle rozsahu na jednotlivou, hromadnou a systematickou aplikaci)
- cílevědomé utváření vědy systémem potřeb společenské praxe (opět členitelné podle rozsahu analogicky předchozí etapě)
- jednota vědy a společenské praxe, neoddělitelnost obou dříve relativně autonomních aspektů historického procesu. Je zřejmé, že poslední tři etapy vlastně strukturují proces přeměny vědy ve společenskou výrobní sílu, v jednu z rozhodujících hnacích sil společnosti jako celku. Kapitalismus není objektivně schopen naplnit celistvě ani třetí stupeň uvedené škály: jeho překročení nutně vyžaduje revoluční společenskou změnu. Skutečnost, že z hlediska zespoločenštění vědy se současně vyspělé kapitalistické společnosti nacházejí mezi druhým a třetím stupněm škály, spolu charakterizuje soudobý světový třídní zápas. Na závěr této poznámky uvedme jednu důležitou okolnost: je závažným nedostatkem (avšak vcelku pochopitelným), že veškeré globální modely vývoje světa, zpracované soudobou západní vědou, neuvážují onu podstatnou, řekněme, aktivní proměnnou, kterou představuje právě stupeň zespoločenštění vědy.

optimalizace politického systému, nemůže ztratit svůj „pasivní“ charakter, svou spjatost s určitými prvky sociálně třídního rozdělení společnosti.

Bylo by však neúnosným zjednodušováním chápat komplexní socialistickou a komunistickou aplikaci vědy jako historicky snadnou a snad i automaticky danou záležitost. Platí zde komplexní uplatnění vědy, jinými slovy postavení vědy jako mohutné sociální síly, musí vycházet z plně rozvinutého postavení vědy jako výrobní síly.⁸

Nerespektování tohoto vývojového principu by vedlo k hlubokým omylům a deformacím zásad výstavby socialistické a komunistické společnosti. Nelze si totiž představovat přechod od kapitalistických automatismů, daných určitou etapou rozvoje společenské dělby práce, tj. od zákona hodnoty a trhu, k vědeckému řízení jako snadný a bezrozporný proces.

Různé postavení a kvalitativně protikladná role vědeckotechnické revoluce v kapitalistické a socialistické společnosti se přirozeně promítají i do různého postavení, role a perspektivy vědeckého řízení v oblasti ekonomiky i společenského rozvoje. Avšak proces jejich naplňování není jednoduchý, lineární a okamžitý. Nedočkavé závěry jakéhokoli druhu, nerespektující dimenze procesu dosahování této dosud nevidané „historické hodnoty“, často neopodstatněně generalizují možné dočasné disproporce.⁹

Nezřídka se stává, že buržoazní a revisionistická ideologie nediferencované (s pochopitelnou záměrností) hodnotí jevově podobné potíže v soudobých socialistických a kapitalistických společnostech a „přikazuje závěry tohoto druhu“ k závažím argumentace tzv. konvergenčních doktrín. Tak se fakticky okamžitě křížo-

vatky zcela rozdílných, antagonistických trajektorií dílčích sfér socialismu a kapitalismu prohlašují za důkaz jejich totožnosti. Ve skutečnosti však právě s tím, jak se bude dále kvantitativně i kvalitativně rozvíjet vědeckotechnická revoluce, bude stále – jak z hlediska jevových forem, tak i z hlediska samé podstaty historického vývoje – patrnější hluboká rozdílnost socialismu a kapitalismu.

Buržoazní teorie konvergence, mající bezesporu své ostré třídní, protisocialistické zaměření, se snaží zmařit vědomí a zmařit skutečnou – možno-li to tak říci – konvergenci všech společností světa ke komunismu. Byť jde v současných historických podmínkách o nelehký proces, značně nerovnoměrný, jeho dějinná nutnost je nevyhnutelná. Jeho závažným nástrojem jsou právě procesy vědeckotechnické revoluce.

Dělnická třída a vědeckotechnická revoluce: stav a perspektivy

Naše úvahy v předchozí kapitole se zabývaly vědeckotechnickou revolucí jako rozhodujícím dějinným nástrojem přechodu od kapitalismu k socialismu. Stranou zůstala otázka historického subjektu, který tomuto kvalitativně i kvantitativně nebývale mohutnému nástroji dá skutečný sociální pohyb, dějinný význam, společenské uskutečnění. Buržoazní ideologie razí doktríny o rozhodující roli inteligence, či ještě úžeji elitě intelektu. Není naším cílem na tomto místě rozebírat nejrůznější spektrum více či méně barvitých koncepcí uvedeného žánru.¹⁰

Důraz na rozhodující roli inteligence je zákonitě doprovázen argumenty o klesajícím významu dělnické třídy, o její historické anihilaci. Chceme-li nalézt skuteč-

⁸ Pochopitelně nelze chápat celou situaci tak, že by se nejprve stala věda výrobní a až poté sociální silou. Jde o fakticky spjaté a neoddelitelné procesy, v jejichž dílčím naplňování však rozhodující místo připadá právě roli vědy jako výrobní síly. To je ostatně evidentní zákonitost: jaké rozporné by přineslo např. prosazování vědecké organizace práce, technologicky níže vybavené, si lze snadno představit. Není to však tak zřejmé ve společenské makroúrovni, kdy s růstem složitosti společnosti dochází k relativní samostatnosti např. aplikace vědy v technických systémech výroby na jedné straně a ekonomického či dokonce sociálního řízení na straně druhé.

Proces rozvoje vědy z výrobní v sociální sílu společenského vývoje představuje další důležitou historickou škálu, s jejíž pomocí je možné daleko

hlouběji než dosud analyzovat a prognózovat procesy vědeckotechnické revoluce [Charvát 1975].

⁹ Tato podstatná chyba se mj. projevila i v krizovém období v československé společnosti, kdy se dočasné objektivní potíže a subjektivní omyly plánovitěho řízení ekonomiky a společnosti v padesátých a šedesátých letech interpretovaly jako trvalé nedostatky konstitutivních rysů socialistické společnosti vůbec, a tak se např. v Šikově koncepci propagovaly historicky zastaralé a hodnotově mechanistické kapitalismu.

¹⁰ Velmi přesvědčivý a hluboký rozbor těchto buržoazních a revisionistických koncepcí podává celá řada společenských vědců socialistických zemí. Proto také kritiku jejich podstaty a jevových forem nebudeme provádět.

nou pravdu, rozhodně vyvracející tyto analyticky povrchní konstrukce, je nutné vyjít z rozboru vztahu vědeckotechnické revoluce a sociálně třídní struktury společnosti, zahrnujícího minimálně tyto dílčí aspekty:

- sociálně třídní povahu tvorby nových poznatků vědy, tvořících poznatkovou bázi vědeckotechnické revoluce;
- sociálně třídní povaha tvorby nové techniky, tvořící látkovou bázi revoluce ve výrobních silách společnosti;
- účast tříd a sociálních skupin na tvorbě rostoucího materiálního bohatství, vytvořeného v podmínkách vědeckotechnické revoluce;
- účast tříd a sociálních skupin na řízení společenského vývoje v podmínkách vědeckotechnické revoluce;
- vliv nových poznatků vědy, nových technologických forem výroby na jednotlivé třídy a sociální skupiny a jejich vzájemné vztahy.

Přitom pochopitelně každý uvedený dílčí aspekt je opět vnitřně strukturovaný: v prvním přiblížení lze první dva aspekty studovat z hlediska bezprostřednosti a zprostředkovanosti účasti tříd a sociálních skupin na tvorbě základních momentů vědeckotechnické revoluce, druhé dva aspekty pak z hlediska jakési „hierarchie“ tříd a sociálních skupin v procesech výroby, spotřeby a řízení společnosti, a konečně závěrečný podle stupně a rozsahu vlivu revoluce ve výrobních silách na jednotlivé třídy a sociální skupiny a jejich vzájemné vztahy. Tím však zdaleka není vyčerpána složitost a bohatost uvedených dílčích aspektů (vliv času, stupně rozvoje vědeckotechnické revoluce a sociálně třídní struktury té či oné společnosti apod.).

Poznamenejme, že zatímco první dva aspekty sledují „tvorbu vědeckotechnické revoluce“, a tedy ji analyzují jako dějinně vznikající objekt, druhé dva sledují její sociální zasazení a průběh, tedy její jakousi „spotřebu“ jako prostředku historického vývoje, pak závěrečné hledisko uvažuje vědeckotechnickou revoluci jako jistý „subjekt“ změn společenského vývoje. Tato „triáda“ analytického zkoumání vědeckotechnické revoluce, totiž jako objektu, prostředku a subjektu historického vývoje, vyjadřuje dialektiku jejího vývoje a sociálního obsahu. Je neredukovatelná, i když středovým momentem je bezesporu hledisko „historického prostředku“, přičemž hledisko objektu a subjektu zachycují jeho dějinný vznik a působení.

Značná část dosavadních společenskovědních analýz procesů vědeckotechnické revoluce se omezuje pouze na její subjektivní hledisko, na vliv nových poznatků vědy a nových technologických forem na jednotlivé společenské třídy a skupiny a jejich vzájemné vztahy. Avšak logika věci je taková, že uvedené zúžení studia tematiky vědeckotechnické revoluce na problém jejich sociálně třídních důsledků fakticky znemožňuje pravdivé postižení i tohoto dílčího aspektu samého, neboť neposkytuje nezbytný prostor pro vysvětlení a správnou interpretaci návazných dílčích jevů.

Tak například vliv technologických proměn výrobního procesu jistě významnou měrou působí na kvalifikační a vzdělanostní strukturu dělnické třídy: jsou známy radikální kvalifikační změny, provázející přechod od univerzálního mechanického stroje k plně automatizovanému zařízením.¹¹ Tímto zjištěním však nelze bez-

¹¹ Rada výzkumů se shoduje v tom, že kvalifikační struktury živé dělnické práce lze zhruba kvantitativně ohodnotit takto:

Rozdíl v kvalifikační struktuře pracovníků u univerzálního mechanického stroje a automatického zařízení se samočinnou regulací lze ohodnotit 37 %

Kvalifikační kategorie	Univerzální mechanický stroj	Automatické zařízení se samočinnou regulací	Plná automatizace zařízení
nekvalifikovaní	15	0	0
zaškolení	20	3	0
vyučení	60	55	0
středoškolská kvalifikace	4	30	60
vysokoškolská kvalifikace	1	10	34
vědecká kvalifikace	0	2	6
	100 %	100 %	100 %

prostředně dokumentovat proměny v účasti dělnické třídy jako takové na tvorbě kvalitativně nových prvků technologické úrovně výroby jako celku: jsou bezesporu nejvlastnějším dílem právě dělnické třídy. Vůbec pak z uvedených dat nelze získat informaci o tom, jak podstatné sociální souvislosti podmiňují a provázejí stále širší uplatňování vědeckých poznatků v technické bázi výrobních procesů.¹²

Tento pasivní poměr k revoluci ve výrobních silách, který má pochopitelně celou řadu dalších projevů, má zřejmě v rámci společenských věd i své subjektivní příčiny. Jeho prostřednictvím je totiž mnohdy zobecněn a manifestován vztah tvůrců těchto koncepcí k technice jako danosti. Rozhodující metodologický význam pro skutečně celistvé poznání procesů vědeckotechnické revoluce má proto integrace přírodně technických a společenských věd. Technika není nadhistorickou daností, proces její tvorby má výrazné sociální charakter. A proto společenskovědní přístup k jejímu zkoumání musí zahrnout nejen její spotřebu, ale v první řadě její tvorbu. Jedině pak může být skutečně pochopena role vědeckotechnické revoluce jako historického prostředku v rukou rozhodujícího společenského subjektu, jímž je dělnická třída.

V pokusech o řešení vztahu dělnické třídy a procesů vědeckotechnické revoluce bylo vysloveno mnoho nejrůznějších soudů a závěrů. V buržoazní společenské vědě představuje silný proud teorie o jejím postupném odchodu z dějinné scény, o jejím početném poklesu, ztrátě revolučnosti apod.

Falešnost těchto teorií má celou řadu příčin a motivů: předně vycházejí ze silně akcentované interpretace vědeckotechnické revoluce jako subjektu a omezují svůj zájem na změny, které spoluvytváří v kvalifikační, vzdělanostní a kulturní struk-

tuře třídy, navíc měřené „starými“ kritérii (přičemž neuvažují pohyb těchto kritérii samých); za druhé jevově odrážejí paradoxy kapitalistického průběhu vědeckotechnické revoluce, spočívající v tom, že jeho skutečným, fungujícím cílem není rovné bohatství všech, ale pouze růst zisku (či minimálně jeho zachování) vykořisťovatelské menšiny, což dočasně (nikoli však historicky) může skutečně vést k stagnaci či poklesu početnosti dělnické třídy (nikoli však masy vykořisťované kapitálem): za třetí chápou revolučnost dělnické třídy a s ní úzce spjaté masy pracujících historicky neproměnnou optikou svých představ,¹³ stručně řečeno: nechápou dělnickou třídu jako dynamický společenský fenomén, ale jako rigidně definovanou skupinu lidí, pasivně odrážející společenské změny, vyvolané jinými faktory.

Jsou ochotni přisoudit pohyb a dynamiku čemukoli, jen ne dělnické třídě. Jestliže právě jí upřeli onu rozhodující roli dějinného subjektu, musí pochopitelně hledat jiného adepta této současné a budoucí historické role. Zde mají pouze dvě možnosti: buď vědeckotechnickou revoluci, či inteligenci. Přitom, prakticky vzato, rozdíly v těchto variantách nejsou podstatné a výběr první z nich je tradiční spíše v sociálně filozofických, druhé pak v sociologických pracích. Proto je možné říci, že nesprávné a falešné pojetí podstaty a dějinné role dělnické třídy je v současných a zejména perspektivních historických podmínkách neoddělitelné spjata s nesprávným a falešným pojetím podstaty a historického určení vědeckotechnické revoluce. Pro správné pochopení procesu vědeckotechnické revoluce má rozhodující význam hluboká analýza vývoje dělnické třídy, a to jak v kapitalistických, tak v socialistických společnostech. Tak se v odraze projevuje historická spjatost rozhodujícího subjektu a prostředku soudobého

nezbytných kvalifikačních změn: u automatického zařízení se samočinnou regulací a plně automatizovaného zařízení pak 58%; u univerzálního mechanického stroje (typický výrobní prostředek historicky charakterizující kapitalistickou společensko-ekonomickou formaci) 94%, což prakticky znamená úplnou proměnu kvalifikační struktury dělnické třídy.

¹² Jde mj. o závažnou sféru dějinné motivace vědeckotechnické revoluce: Které a čí zájmy stojí u jejího zrodu a rozvoje? Které a čí mozky a ruce vytvářejí stále dokonalejší technická zařízení?

Které a čí mozky a ruce řídí spotřebu těchto vysocí efektivních výtvorů společnosti? Pro čí mozky, ruce a život znamená její historická úloha nejvíce?

¹³ Pochopitelně ani zde nemůžeme uvádět úplný výčet všech zásadních omylů, jichž se dopouští buržoazní sociologie při svém rozboru tematiky dělnické třídy a vědeckotechnické revoluce. Poznamenejme však, že jakékoli teorie o stagnaci a odmítání dějinné role dělnické třídy jsou jenom nepřímým důkazem historické neslučitelnosti kapitalismu a vědeckotechnické revoluce.

dějinného vývoje, dělnické třídy a vědeckotechnické revoluce.

Dalším neméně důležitým problémem vztahu dělnické třídy a vědeckotechnické revoluce jsou otázky proměn dělnické třídy samé (nejkrajnější polohu řešení této problematiky představují výše kritizované doktríny o anihilaci dělnické třídy). Aniž bychom komentovali celé spektrum více či méně odlišných řešení, soustředíme se na zásady, podle našeho názoru rozhodující, které jsou nezbytné pro řešení adekvátní skutečným i perspektivním historickým faktům.¹⁴

Je nutné vidět, že existují v podstatě dvě základní dimenze vývojových proměn tříd a sociálních skupin, tedy celku sociálně třídní struktury společnosti: kvantitativní, týkající se početnosti tříd a sociálních skupin a změn jejich vnitřních struktur daných sociálně třídních diferenciálních linií a kvalitativní, spočívající ve vlastní proměně těchto diferenciálních linií.¹⁵ Tyto dvě dimenze nejsou pochopitelně nezávislé, tak jako nejsou nezávislé procesy, které odrážejí. Existuje dokonce určitá zákonitost vztahu vzájemného působení kvantitativních a kvalitativních proměn tříd a sociálních skupin. Objasníme poněkud konkrétněji její povahu: je zřejmé, že jedním ze závažných ukazatelů sociálně třídního členění společnosti (ať kapitalistické či socialistické) je kritérium produktivní a neproduktivní práce. K postižení sociálně třídních změn tímto ukazatelem jistě nepostačí určit změny v podílech produktivní a neproduktivní práce v dané společnosti, je nutné určit i změny v samém určení produktivní i neproduktivní práce. Je jasné, že oba momenty spolu úzce souvisejí: ke kvalitativním změnám nemůže dojít v libovolné „kvantitativní“ situaci.¹⁶

V těchto dvou dialekticky spjatých dimenzích třídní sociálních proměn je možné nesrovnatelně plastičtější a adekvátnější

popsat a pochopit každý element sociálně třídní struktury jako proces. Pomocí takového analytického postupu pak lze rovněž velmi přesně zhodnotit například tzv. úzké a široké koncepty dělnické třídy v podmínkách socialistické společnosti. Zatím co úzká pojetí silně podceňují sféru kvalitativních změn sociálně třídní struktury ve srovnání s jejich kvantitativními aspekty, pak tzv. široké koncepty naopak tyto kvantitativní proměny nadhodnocují bez ohledu na konkrétní stav kvantitativních změn sociálně třídní struktury společnosti. Obě dvě pojetí (pochopitelně ve svých krajních, vyhraněných polohách) tedy v podstatě nerespektují proporcionality kvantitativních a kvalitativních změn sociálně třídní struktury a jejího vývojového těžiště dělnické třídy.¹⁷ Je pravdou, že procesy vědeckotechnické revoluce jsou takovým dějinným prostředkem v rukou dělnické třídy a ostatních tříd a sociálních skupin socialistické společnosti, s jehož pomocí dochází k rychlým a prudkým pohybům jak v kvantitativních, tak v kvalitativních momentech celku sociálně třídní struktury: o to náročnější je pak adekvátní rozpoznání vývojových fází tříd a sociálních skupin v podmínkách socialistické výstavby. Vědeckotechnická revoluce je prostředkem historického vývoje, který podstatně a nebývale urychluje průběh a obsah sebevývoje dělnické třídy a celku sociálně třídní struktury socialistické společnosti, její rozšíření socialistické reprodukce, která ve svých proměnách stále markantněji dokazuje historickou jednotu komunismu a vědeckotechnické revoluce.

Literatura

- Filipec, J. - Richta, R.: *Vědeckotechnická revoluce a socialismus*. Praha, Svoboda 1972.
Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
Sborník hlavních dokumentů XV. sjezdu KSČ. Praha, Svoboda 1976.

¹⁴ V této souvislosti odkazujeme na celou řadu cenných prací a konkrétních analýz pracovníků Ústavu mezinárodního dělnického hnutí AV SSSR, zejména pak T. T. Timofejeva.

¹⁵ Snad nejvýstižněji bychom mohli charakterizovat tuto dvojici procesů jako „pohyb v pohyblivém se rámci“, který svou složitostí zdaleka překračuje dosavadní formy empirického sledování tříd a sociálních skupin.

¹⁶ Nikoli náhodou volíme tento „příklad“: Právě

v podmínkách vědeckotechnické revoluce nedochází pouze k proměnám počtu pracujících v produktivní a neproduktivní sféře, ale výrazně se proměňuje i samé určení produktivní a neproduktivní práce.

¹⁷ Toto nerespektování proporcionality kvantitativních a kvalitativních momentů sociálně třídního vývoje tedy vede v tzv. úzkém pojetí k zúžení kvalitativních proměn a v tzv. širokém pojetí naopak k jejich rozvíření: rámuje tedy současný stav pohledem minulosti a budoucnosti.

Metodika zlepšovania vzťahov medzi pracovnými kolektívami

Úvod

Celková komplexná celoorganizačná socioekonomická efektívnosť, rozvoj a rast sú rozhodujúcim spôsobom ovplyvňované ako socioekonomickou efektívnosťou jednotlivých pracovných kolektívov, z ktorých sa daná organizácia skladá, tak aj stupňom dobrých medziľudských vzťahov, koordinácie a spolupráce medzi týmito pracovnými kolektívami. Zlepšovanie vzťahov, koordinácie a spolupráce medzi jednotlivými pracovnými kolektívami je preto dôležitým a významným prínosom k zvýšeniu socioeconomickej efektívnosti týchto pracovných kolektívov i organizácie, ktorej časťou tieto pracovné kolektívy sú.

Pod zvyšovaním efektívnosti pracovných kolektívov socialistických organizácií pritom nerozumieme len zvyšovanie ich „parciálnej“ technicko-technologicko-ekonomickej efektívnosti, ale zvyšovanie ich *socioeconomickej efektívnosti* [Khol 1972; Kutta — Soukup a kol. 1973; Kuzmin — Volkov — Svencickij 1973; Perlaki 1975] predpokladajúcej tak rozvoj technicko-technologicko-ekonomickeho subsystému daného pracovného kolektívu, ako aj na tento rozvoj zameraný, plánovitý, riadený a organizovaný proces všestranného rozvoja a rastu každého člena tohoto pracovného kolektívu a ich sociálnopsychologických vzťahov v danom pracovnom kolektíve i v celej organizácii, smerujúci tak k zvýšeniu efektívnosti ich osobného i ko-

lektívneho organizačného konania a pracovných činností, ako aj k zvýšeniu ich pracovného uspokojenia.

Metodika zlepšovania vzťahov medzi pracovnými kolektívami, ktorú ďalej stručne popíšeme, je organickou súčasťou a dielčou metodikou *komplexného prístupu k zvyšovaniu socioeconomickej efektívnosti pracovných kolektívov socialistických organizácií* (ďalej KP) [Perlaki 1975 a, b].¹ Vo všeobecnosti ju môžeme zaradiť medzi prístupy sociálneho rozvoja zamerané na uskutočnenie funkčnej zmeny vzťahov a väzieb určitého pracovného kolektívu (ktorého socioeconomickej efektívnosti chceme zvýšiť) a jeho organizačného (i mimoorganizačného, vonkajšieho) prostredia.²

Jej cieľom je zmena napätia a zlých sociálnopsychologických vzťahov medzi pracovnými kolektívami na súlad a dobré, priateľské vzťahy medzi nimi, na budovanie a zlepšovanie vzťahov spolupráce medzi pracovnými kolektívami a na odstraňovanie vzťahov vzájomnej konkurencie medzi nimi, zvyšovanie vzájomnej koordinácie pracovných činností jednotlivých pracovných kolektívov atď.

Chceme zdôrazniť, že táto metodika sa dá použiť na zlepšovanie vzťahov medzi pracovnými kolektívami všetkých typov a veľkostí. Možno ju použiť v rámci metodiky KP (v záverečnej fáze tejto metodiky) alebo samostatne.³

¹ V socialistických krajinách už bolo vypracované veľké množstvo metodík, metód a prístupov k zvyšovaniu socioeconomickej efektívnosti socialistických pracovných kolektívov. Organickým zlúčením základných prístupov k zvyšovaniu socioeconomickej efektívnosti socialistických pracovných kolektívov — stavajúc na a vychádzajúc zo základných metodických princípov sociálneho rozvoja pracovných kolektívov, komplexnej socialistickej racionalizácie a aktívneho sociálneho učenia [Linhart 1972, 1976; Linhart — Perlaki 1975; Perlaki 1975 b] — vznikol komplexný prístup k zvyšovaniu socioeconomickej efektívnosti pracovných kolektívov socialistických organizácií.

² Pozri: [Kohout — Kolář 1971, Kerimov a kol. 1973, Kutta — Soukup a kol. 1973; Kohout 1973 a, b].

³ Zlepšovanie vzťahov, koordinácie a spolupráce s ostatnými pracovnými kolektívami, s ktorým pracovný kolektív, ktorého efektívnosť pomocou metodiky KP zvyšujeme, bezprostredne spolupracuje, patrí k záverečným fázam tejto metodiky. Pracovný kolektív musí skôr zlepšiť tie aspekty svojej práce, ktoré závisia od jeho jednotlivých členov a od pracovného kolektívu ako celku — a až potom aspekty závisiace od jeho vzťahov, kooperácie a spolupráce s ostatnými pracovnými kolektívami.

Stručný popis metodiky

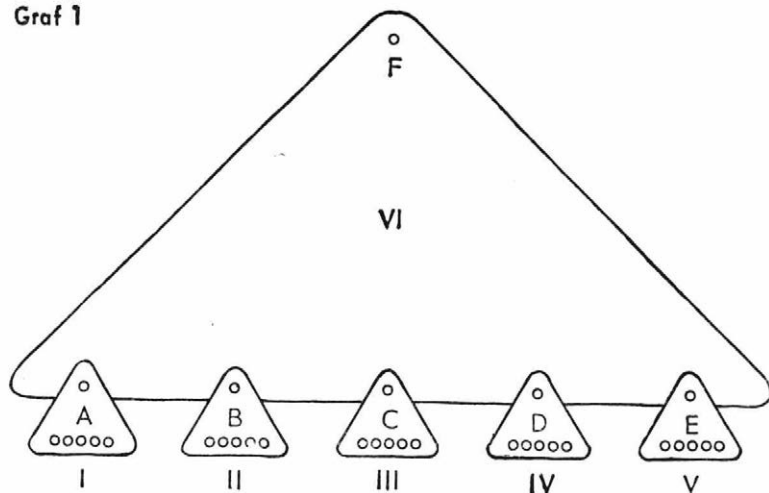
Socioekonomickú efektívnosť každého pracovného kolektívu v značnej miere ovplyvňujú jeho vzťahy a väzby s pracovnými kolektívami, s ktorými (bezprostredne alebo sprostredkovanne) spolupracuje. Tieto vzťahy a väzby sa samozrejme nedajú zlepšovať „jednostranne“, ale do

E) vytvárajú spolu so svojim vedúcim F šiesty pracovný kolektív (VI).

Metodika zlepšovania vzťahov medzi pracovným kolektívom I a pracovnými kolektívami II, III, IV a V. sa skladá z nasledujúcich fáz:

1. Racionalizátor (špecializujúci sa na problematiku zvyšovania efektívnosti pra-

Graf 1

o = členovia pracovného kolektívu

procesu ich zlepšovania sa musia aktívne zapojiť všetky pracovné kolektívy, ktorých vzájomné vzťahy, koordináciu a spoluprácu chceme zlepšiť, ako aj vedúci pracovník, ktorý je priamym nadriadeným týchto pracovných kolektívov. Ich aktívna spolupráca – práve tak ako aj aktívna spolupráca vedenia organizácie a straníckej, odborovej a zväzacej organizácie – je nutnou podmienkou úspešného zlepšenia vzájomných vzťahov, koordinácie a spolupráce.

Predpokladajme, že pracovný kolektív I chce zlepšiť svoje vzťahy, koordináciu a spoluprácu s pracovnými kolektívami,⁴ s ktorými najviac a najbezprostrednejšie spolupracuje – t. j. s pracovnými kolektívami II, III, IV a V.

V grafe 1 je znázornených päť pracovných kolektívov: I, II, III, IV, V. Tieto pracovné kolektívy vedú vedúci pracovníci A, B, C, D, E. Títo pracovníci (A, B, C, D,

covných kolektívov) sa stretne na k tomu účelu zvolanej porade s vedúcimi pracovníkmi A, B, C, D, E a F a s predstaviteľmi straníckej, odborovej a zväzacej organizácie. Na tejto porade ich oboznámi s metódikou zlepšovania vzťahov medzi pracovnými kolektívami. Ak je výsledkom tejto porady úprimná snaha o zlepšenie vzťahov medzi pracovným kolektívom I a pracovnými kolektívami II, III, IV a V, potom sa s aplikáciou metodiky zlepšovania vzťahov medzi pracovnými kolektívami môže začať.

Ako to vidieť z predchádzajúceho popisu prvej fázy, táto fáza je len prípravou fázou celej metodiky.

2. Druhá fáza metodiky je v podstate analýzou súčasného stavu (predností a nedostatkov, kladov a záporov, výhod a nevýhod) vzájomných vzťahov, koordinácie a spolupráce medzi pracovným kolektívom I a ostatnými pracovnými kolektívami

⁴ Na zlepšenie vzťahov, koordinácie a spolupráce medzi dvomi pracovnými kolektívami môžeme použiť aj iné metodiky (pozri napr.: Perlák v tlačí).

(II, III, IV a V) — spojená s návrhmi na jejeho zlepšenie a na odstránenie súčasných nedostatkov a záporov.

V tejto fáze si všetci členovia pracovného kolektívu I (t. j. jeho vedúci A a jeho päť členov) a vedúci pracovníci B, C, D, E a F (prípadne aj ich zástupcovia) individuálne vypracujú písomné materiály obsahujúce.⁵

1. Zoznam charakteristických vlastností pracovného kolektívu, t. j. vlastností kladných — záporných, dobrých — zlých, predností — nedostatkov, výhod — nevýhod.

2. Zoznam návrhov a pripomienok:

A. Čo by mali členovia pracovného kolektívu robiť viac alebo lepšie.

B. Čo by mali členovia pracovného kolektívu robiť menej alebo vôbec nie.

C. V čom by mali pokračovať v nezmenenej forme aj naďalej, t. j. čo by vôbec nemali meniť.

3. Všetky ostatné názory, návrhy, komentáre, poznámky, pripomienky atď., týkajúce sa vzťahov medzi pracovným kolektívom I a ostatnými pracovnými kolektívami, ktoré nemali pracovníci možnosť vyjadriť v bodoch 1 a 2.

Tieto písomné materiály potom jednotliví pracovníci pošlú racionalizátorovi. Môžu ich poslať anonymne alebo sa môžu na ne podpísať.

3. Racionalizátor potom zlúči — urobí „zostrih“ jednotlivých bodov písomných materiálov, ktoré dostal, do dvoch materiálov; jeden z nich popisuje pracovný kolektív I (je to „zostrih“ písomných materiálov vedúcich pracovníkov B, C, D, E a F, prípadne aj ich zástupcov) a druhý popisuje pracovné kolektívy II, III, IV a V (je to „zostrih“ písomných materiálov vedúceho a členov pracovného kolektívu I a vedúceho pracovníka F).

Racionalizátor robí „zostrihy“ písomných materiálov podľa ich hlavných bodov, t. j. ako popis pracovného kolektívu I, tak aj popis pracovných kolektívov II, III, IV a V budú vo svojich bodoch 1, 2 A, 2 B, 2 C a 3 obsahovať vlastne zhrnutie týchto bodov z individuálnych zoznamov jednotlivých pracovníkov.

⁵ V týchto písomných materiáloch popisuje vedúci a členovia pracovného kolektívu I pracovné kolektívy II, III, IV a V (adresne jednotlivé pracovné kolektívy alebo všetky štyri pracovné kolektívy spolu), vedúci pracovníci B, C, D a E (prípadne aj ich zástupcovia) pracovný kolektív I a vedúci pra-

Vychádzajúc zo súčasných poznatkov o efektívnosti kolektívnej práce a o efektívnej spolupráci medzi pracovnými kolektívami, racionalizátor v závere tejto tretej fázy metodiky analyzuje a interpretuje jednotlivé položky písomných materiálov.

4. Štvrtou fázou metodiky zlepšovania vzťahov medzi pracovnými kolektívami je porada, na ktorej sa zúčastnia vedúci a členovia pracovného kolektívu I a vedúci pracovníci B, C, D, E a F (prípadne aj ich zástupcovia) a racionalizátor. Táto porada sa skladá z dvoch častí:

4. A. V prvej časti porady oboznámi racionalizátor zúčastnených pracovníkov postupne s jednotlivými bodmi (1, 2 A, 2 B, 2 C a 3) popisov pracovného kolektívu I a pracovných kolektívov II, III, IV a V, ktoré zostavil v predchádzajúcej fáze. Túto prvú časť porady vedie racionalizátor. Prítomní pracovníci počúvajú, robia si poznámky a na základe obdržaných informácií identifikujú ťažkosti a formulujú problémy, ktorých vyriešenie by malo prispieť k zlepšeniu vzťahov, koordinácie a spolupráce medzi pracovným kolektívom I a ostatnými pracovnými kolektívami.

Základné pravidlo tejto subfázy je, že problémy sa ešte neriešia. Zúčastnení pracovníci sa v tejto subfáze snažia len o ich identifikáciu. Účastníci porady len diskutujú — analyzujú a interpretujú obdržané informácie, objasňujú si prípadné nerozumenia, nejasnosti a sporné miesta, žiadajú si doplňujúce informácie atď. za metodicko-odbornej pomoci racionalizátora. V závere tejto subfázy by všetci účastníci porady mali jednotlivým komunikovaným informáciám rozumieť rovnakým spôsobom, t. j. ich význam by mali interpretovať (dekódovať) rovnako.

Záverom tejto subfázy je všeobecná diskusia o tom, „čo sa doteraz robilo“.

Niekoľko poznámok k zabezpečeniu efektívneho priebehu tejto subfázy.

a) Veľmi častou reakciou účastníka porady na nedostatky, zápory a slabé miesta, ktoré ostatní pripisujú pracovnému kolektívu, ktorého je členom, je stiahnutie

covník F všetky pracovné kolektívy (t. j. I, II, III, IV a V), ktoré vedie.

Jednotliví členovia pracovného kolektívu I zvyčajne popisujú ten pracovný kolektív (II, III, IV alebo V), s ktorým najviac a najbezprostrednejšie spolupracujú.

sa do defenzívneho obranného postavenia. *Toto defenzívne postavenie značne sťažuje úspešné riešenie problémov vo vzťahoch medzi pracovnými kolektívami.* Pracovníci, ktorí zaujali defenzívne postavenie už totiž nebudú sústreďovať svoju pozornosť a svoje sily na vyriešenie a odstránenie týchto problémov, ale na obranu svojho pracovného kolektívu (hľadanie „objektívnych“ príčin poukázaných nedostatkov, hľadanie alibi a „obetných baránkov“ atď.).

Všetkých účastníkov porady treba upozorniť na túto skutočnosť a zdôrazniť, že *cieľom porady je zlepšenie a nie obrana súčasného stavu*, k čomu je potrebné dôkladne sa oboznámiť ako s jeho prednosťami (aby sme ich mohli ešte viac zvýrazniť a všestranne maximalizovať), tak i s jeho nedostatkami (aby sme ich mohli potlačiť a minimalizovať).

b) Poradu odporúčame konať mimo pracoviska, aby jej účastníci z nej nemohli byť odvolávaní „neodkladnými“ telefonátmi ap.

c) Po skončení prvej časti porady (subfáza 4A) odporúčame *urobiť prestávku*. Táto prestávka je potrebná pre odpočinok účastníkov porady a pre ich preorientovanie z fázy identifikácie ťažkostí a formulácie problémov (subfáza 4A – prvá časť porady) na fázu ich riešenia (subfáza 4B – druhá časť porady).

Ak sa porada (subfáza 4A) začala ráno, odporúčame prestávku využiť na obed; ak sa porada začala v popoludňajších hodinách, druhá časť porady (subfáza 4B) začne na druhý deň ráno.

d) Prvá časť porady (subfáza 4A) sa môže značne skrátiť a zefektívniť, ak sa popis pracovného kolektívu I a popis pracovných kolektívov II, III, IV a V (ktoré racionalizátor zostavil z písomných materiálov jednotlivých účastníkov porady) nechajú rozmnožiť, *aby sa s nimi mohli všetci účastníci porady oboznámiť už pred poradou a aby sa mohli na poradu dobre pripraviť.*

4. B. Druhú časť porady vedie vedúci pracovník F. Porada sa podobá iným pra-

videlným poradám pracovného kolektívu VI. Jediný rozdiel je v tom, že zatiaľ čo na iných pracovných poradách pracovného kolektívu VI (a prípadne prizvaných pracovníkov) sa riešia pracovné problémy, ktoré má pracovný kolektív VI v rámci svojej pracovnej náplne vyriešiť, na tejto pracovnej porade (presnejšie povedané v druhej časti pracovnej porady) sa rieši *špecifický typ pracovných problémov: problémy vzťahov medzi pracovným kolektívom I a pracovnými kolektívami II, III, IV a V.*

Niektoré problémy je možné vyriešiť hneď na porade. Riešením ostatných problémov poverí vedúci pracovník F jednotlivých účastníkov porady (ako riešiteľov, spoluriešiteľov alebo v rámci na to vytvorených pracovných tímov). Na vyriešenie každého problému určí vedúci pracovník F zodpovedného pracovníka a termín, do ktorého má byť tento problém vyriešený.

Riešenie problémov a realizácia opatrení navrhnutých na ich vyriešenie a zlepšenie vzťahov, koordinácie a spolupráce medzi pracovným kolektívom I a pracovnými kolektívami II, III, IV a V sa priebežne kontroluje a hodnotí na pravidelných poradách pracovného kolektívu VI. Úlohy a opatrenia prijaté na vyriešenie problémov sa zapracujú do plánu činnosti pracovného kolektívu VI, ako aj do plánu jeho sociálneho rozvoja alebo do riešiteľského a realizačného programu komplexnej socialistickej racionalizácie (podľa charakteru navrhovaných opatrení).

Plnenie opatrení a celkové zhodnotenie výsledkov aplikácie popísanej metodiky sa uskutoční na zvláštnej porade zvolanej po uplynutí termínu realizácie posledného prijatého opatrenia.

Na vyriešenie problémov, ktoré nie je schopný pracovný kolektív VI v rámci svojej právomoci vyriešiť, zabezpečí vedúci pracovník F (za spolupráce ostatných členov pracovného kolektívu VI) spoluprácu ostatných pracovníkov a pracovných kolektívov v rámci danej organizácie i mimo nej.⁶

⁶ Väčšina týchto problémov sú typické zmiešané sociotechnické problémy a ich optimálne riešenie sa vo väčšine prípadov dá dosiahnuť len systémovo-

vým, komplexným, sociotechnickým prístupom. Pozri tiež [Cech 1973].

5. Riešenie formulovaných problémov a realizácia prijatých opatrení.

6. Kontrola realizácie prijatých opatrení a ich výsledkov a celkové zhodnotenie výsledkov aplikácie popísanej metodiky.

Aplikácia metodiky zlepšovania vzťahov medzi pracovnými kolektívami má aj značný *výchovno-vzdelávací účinok*. Proces zlepšovania vzťahov, koordinácie a spolupráce medzi pracovnými kolektívami (t. j. proces diagnózy, analýzy a interpretácie súčasného stavu i proces riešenia problémov a proces realizácie prijatých opatrení) umožní členom pracovných kolektívov kognitívne si uvedomiť a pochopiť rozsiahly súbor sociálno-psychologických, organizačno-riadiacich a technicko-technologických premenných ovplyvňujúcich ich vzťahy, koordináciu a spoluprácu a využívať tieto poznatky vo svojej práci. Členovia pracovných kolektívov sa na základe svojej vlastnej činnosti a svojej vlastnej, bezprostrednej „zažitej“ skúsenosti oboznámili⁷ s metodikou zlepšovania vzťahov medzi pracovnými kolektívami a s jej racionálami. V budúcnosti ju v prípade potreby (pri vzniku vážnejších problémov, nedorozumení a konfliktov medzi pracovnými kolektívami, alebo ako prevenciu proti ich vzniku, t. j. na určenie súčasných vzťahov, kordinácie a spolupráce medzi pracovnými kolektívami a na určenie a odstraňovanie príčin a zdrojov vzniku potenciálnych problémov, nedorozumení a konfliktov medzi pracovnými kolektívami) môžu znovu použiť (sami alebo za odbornometodického vedenia racionalizátora).

Proces spoločného riešenia problémov a spoločnej realizácie prijatých opatrení zasa umožní pracovníkom riešiteľských a realizačných tímov, ktorí sú členmi rôznych pracovných kolektívov, aby sa mohli lepšie spoznať a zbližiť a aby mohli lepšie spoznať a pochopiť prácu a problémy ostatných pracovných kolektívov. Tieto neformálne vzťahy, ako aj lepšie pochopenie a porozumenie práci a problémom

ostatných pracovných kolektívov, je *trvalým dlhodobým prínosom metodiky zlepšovania vzťahov medzi pracovnými kolektívami k zvýšeniu socioekonomickej efektívnosti ako jednotlivých pracovných kolektívov, tak aj celej organizácie*.

Prípadová štúdia aplikácie metodiky

V popisovanom prípade sa metodika zlepšovania vzťahov medzi pracovnými kolektívami aplikovala v poslednej fáze aplikácie metodiky KP. Cieľom tejto aplikácie bolo zlepšenie vzťahov, koordinácie a spolupráce medzi pracovným kolektívom vedúcich pracovníkov určitého úseku organizácie terciálneho sektoru vedeného námestníkom riaditeľa k ostatným úsekom tejto organizácie. Pracovný kolektív pozostával (včítane svojho vedúceho – námestníka riaditeľa) zo šiestich pracovníkov.

Chceme zdôrazniť, že ako tento pracovný kolektív, tak aj celá organizácia, ktorej časťou tento pracovný kolektív bol, pracovali veľmi efektívne a kvalitne už pred aplikáciou metodiky KP. Pracovné výsledky tohoto pracovného kolektívu i celej organizácie boli veľmi dobré a ako nadriadené orgány, tak aj pracovníci ostatných organizácií, s ktorými táto organizácia úzko spolupracovala (a v prípade daného kolektívu aj ostatní pracovníci organizácie), boli s ich prácou veľmi spokojní. Pracovníci tohoto pracovného kolektívu, práve tak ako aj pracovníci celej organizácie však boli tak vysoko motivovaní k hľadaniu ešte lepších, efektívnejších a kvalitnejších spôsobov práce, že sa rozhodli aplikovať metodu KP⁸ a metodu zlepšovania vzťahov medzi pracovnými kolektívami ako jej poslednú fázu.

Zlepšovanie vzťahov medzi pracovnými kolektívami prebiehalo podľa metodického postupu stručne popísaného v predchádzajúcej časti tejto štúdie:

Racionalizátor sa na porade zvolanej k tomu účelu stretol s riaditeľom organizácie, predstaviteľmi stránickej, odborovej

⁷ Toto aktívne sociálne učenie sa na pracovisku, v „pracovnej sociálnej situácii“ ešte samozrejme môže byť doplnené a posilnené aktívnym sociálnym učením v špecifických cvičných sociálnych situáciách.

⁸ Pozri [Linhart 1972, 1976; Linhart – Perlaki 1975; Perlaki 1975 b].

⁹ Táto aplikácia bola veľmi úspešná. Celková so-

cioekonomická efektívnosť tohoto pracovného kolektívu sa významne zvýšila vo všetkých dimenziách, pomocou ktorých bola hodnotená. V tejto štúdii však popisujeme len proces a výsledky metodiky zlepšovania vzťahov medzi daným pracovným kolektívom a ostatnými pracovnými kolektívami.

a zväzacej organizácie, s členmi daného pracovného kolektívu a s vedúcimi pracovných kolektívov, s ktorými tento pracovný kolektív bezprostredne spolupracoval, ako aj s ich zástupcami. Okrem racionalizátora sa na porade zúčastnilo päťnásť pracovníkov.

V prvej časti tejto porady sa všetci zúčastnení oboznámili s metodikou zlepšovania vzťahov medzi pracovnými kolektívami a vyslovili sa za jej aplikáciu.⁹

V druhej časti porady sa zostavil časový harmonogram aplikácie metodiky: stanovil sa termín, do ktorého majú účastníci porady zaslať racionalizátorovi písomné materiály (popísané v predchádzajúcej časti tejto štúdie), ako aj termíny a dĺžka trvania porád zameraných na identifikáciu ťažkostí a formuláciu problémov (prvá porada, alebo prvá časť porady) a na ich riešenie (druhá porada, alebo druhá časť porady).

Všetci účastníci porady poslali do stanoveného termínu racionalizátorovi svoje písomné materiály. Racionalizátor urobil (podľa jednotlivých bodov) ich „zostrih“ (ako aj ich analýzu a interpretáciu) do dvoch materiálov: jeden z nich popisoval pracovný kolektív, ktorý si pomocou metodiky KP zvyšoval svoju socioekonomickú efektívnosť, a druhý ostatné pracovné kolektívy, s ktorými tento pracovný kolektív bezprostredne spolupracoval.

Všetci účastníci porady vypracovali svoje písomné materiály veľmi dobre. Ich analýza súčasných vzťahov, koordinácie a spolupráce medzi pracovnými kolektívami bola konkrétna, otvorená a konštruktívne kritická. (Pre ilustráciu uvádzame, že „zostrih“ popisujúci pracovný kolektív, ktorý si pomocou KP zvyšoval svoju socioekonomickú efektívnosť, mal rozsah deväť strán a „zostrih“ popisujúci ostatné pracovné kolektívy mal desať strán.)

Porada, na ktorej sa jej účastníci oboznámili s obomi „zostrihmi“, sa konala popoludní a trvala asi štyri a pol hodiny. Pri prvých prejavoch defenzívnych, nekonštruktívnych reakcií na konštruktívne kritické pripomienky pozornil racionalizátor

(ktorý viedol túto poradu) účastníkov porady na nefunkčnosť týchto defenzívnych postojov a reakcií. Po krátkej diskusii na túto tému, po uvedomení si nefunkčnosti defenzívnych postojov a reakcií, po oboznámení sa s alternatívnymi, funkčnými postojmi a reakciami na konštruktívnu kritiku – s poukázaním na viacero konkrétnych „modelových“ funkčných postojov a reakcií na konštruktívnu kritiku, ktoré sa prejavili v konaní účastníkov porady, a po zámernom posilňovaní týchto funkčných postojov a reakcií (a po vytvorení celkovej klímy „psychologickej bezpečnosti“) účastníci porady postupne prestali reagovať defenzívne a začali sa zameriavať na zlepšenie a nie na obranu súčasného stavu (t. j. súčasných vzťahov, koordinácie a spolupráce medzi pracovnými kolektívami).

Účastníci porady na základe obdržaných informácií individuálne identifikovali ťažkosti a formulovali problémy, ktoré by sa mali v záujme zlepšenia vzťahov, koordinácie a spolupráce medzi pracovnými kolektívami vyriešiť.

Na porade sa vytvorila veľmi neformálna a otvorená atmosféra a jej účastníci boli s jej priebehom veľmi spokojní.

Druhá porada začala na druhý deň ráno a trvala asi štyri hodiny. Viedol ju riaditeľ danej organizácie. Pod jeho vedením (na základe informácií z predošlého dňa) určili účastníci porady dvadsať najdôležitejších problémov, ktorých vyriešenie by podstatne prispelo k zlepšeniu vzťahov, koordinácie a spolupráce medzi pracovnými kolektívami a k zvýšeniu socioeconomickej efektívnosti ako jednotlivých pracovných kolektívov, tak aj celej organizácie.

U každého z týchto problémov sa určil cieľ, ktorý sa má jeho vyriešením dosiahnuť, pracovník (pracovníci, pracovný tím) zodpovedný za jeho vyriešenie, termín, do ktorého má byť daný problém vyriešený, a spôsob kontroly riešenia problémov a realizácie opatrení z nich vyplývajúcich.

⁹ Riaditeľ danej organizácie, ako aj členovia pracovného kolektívu, ktorý si zvyšoval svoju socioekonomickú efektívnosť pomocou metodiky KP, boli samozrejme s touto metodikou už dlhší čas

oboznámení a chceli ju aplikovať. Neformálne a neoficiálne už o nej hovorili aj s ostatnými vedúcimi pracovníkmi danej organizácie a s predstaviteľmi stránickej, odborovej a zväzacej organizácie.

Všetky úlohy a opatrenia vyplývajúce z riešenia týchto problémov sa zapracovali do plánu činnosti jednotlivých pracovných kolektívov (ako aj celej organizácie) a podľa svojho charakteru do riešiteľského a realizačného programu komplexnej socialistickej racionalizácie alebo do plánu sociálneho rozvoja pracovného kolektívu pracovníkov organizácie.

S priebehom tejto porady boli jej účastníci tiež veľmi spokojní. Aj táto porada mala veľmi neformálny a pracovný charakter.

Riešenie problémov a realizácia nápravných opatrení boli priebežne kontrolované na operatívnych poradách riaditeľa. Po skončení realizácie posledného nápravného opatrenia (t. j. asi za pol roka) sa uskutočnila ďalšia porada, na ktorej bol komplexne vyhodnotený ako priebeh, tak aj výsledky aplikácie metodiky zlepšovania vzťahov medzi pracovnými kolektívami. Všetci účastníci porady hodnotili ako priebeh t. j. proces, tak aj výsledky aplikácie metodiky zlepšovania vzťahov medzi pracovnými kolektívami *veľmi pozitívne*. *Vzťahy, koordinácia a spolupráca medzi pracovnými kolektívami sa podstatne zlepšili a významne prispeli k zvýšeniu socioekonomickej efektívnosti ako jednotlivých pracovných kolektívov, tak aj celej organizácie.*

Socioekonomická efektívnosť pracovného kolektívu sa v metodike KP určuje a

hodnotí pomocou dotazníka „Charakteristika pracovného kolektívu“. Tento dotazník zvyčajne vyplnia členovia pracovného kolektívu jedenkrát pred a jedenkrát po aplikácii metodiky KP. Pomocou jednej dimenzie tohoto dotazníka hodnotia členovia pracovného kolektívu aj stupeň dobrých medziľudských vzťahov, stupeň koordinácie činnosti a stupeň spolupráce s pracovnými kolektívami, s ktorými ich pracovný kolektív najviac a najbezprostrednejšie spolupracuje.¹⁰

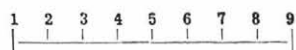
V popisovanej prípadovej štúdii aplikácie metodiky zlepšovania vzťahov medzi pracovnými kolektívami (v rámci aplikácie metodiky komplexného prístupu k zvyšovaniu socioekonomickej efektívnosti pracovných kolektívov socialistických organizácií) vyplnili členovia pracovného kolektívu pre účely dôkladného štatistického vyhodnotenia efektívnosti aplikovanej metodiky¹¹ spomínaný dotazník osemkrát pred a osemkrát po jej aplikácii.¹² Údaje (hrubé skóre) kolektívnych hodnotení (t. j. priemery hodnotení jednotlivých členov pracovného kolektívu) vzťahov, koordinácie a spolupráce s ostatnými pracovnými kolektívami pred a po aplikácii popísanej metodiky sú znázornené na grafe č. 2. Údaje ôsmich hodnotení pred aplikáciou metodiky boli vyrovnané metódou najmenších štvorcov do priamky. Údaje ôsmich hodnotení po aplikácii popísanej metodiky boli pomocou znamienkového

¹⁰ Dotazník *Charakteristika pracovného kolektívu* pozostáva z desiatich charakteristických dimenzií pracovného kolektívu a z doplnku. Každá dimenzia je popísaná pomocou niekoľkých položiek. (Dotazník sa skladá z 29 položiek.) Jednotlivé položky sú znázornené škálami od jedna do deväť bodov. Každá škála je najprv všeobecne popísaná; potom sú popísané aj jej okrajové body.

Respondenti (členovia určitého pracovného kolektívu) majú podľa svojho osobného názoru označiť súčasný stav svojho pracovného kolektívu v každej položke (škále).

Desiata dimenzia dotazníka *Charakteristika pracovného kolektívu* má názov *Vzťah k ostatným pracovným kolektívom, s ktorými pracovný kolektív bezprostredne spolupracuje* a pozostáva z nasledujúcich troch položiek (škál):

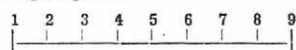
B. Stupeň koordinácie činnosti

Pracovný kolektív a ostatné pracovné kolektívy vôbec nekoordinujú svoju činnosť

Pracovný kolektív a ostatné pracovné kolektívy veľmi dobre koordinujú svoju činnosť

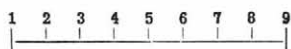
C. Stupeň spolupráce

Pracovný kolektív a ostatné pracovné kolektívy si vzájomne konkurujú

Pracovný kolektív a ostatné pracovné kolektívy navzájom spolupracujú

A. Stupeň dobrých medziľudských vzťahov

Medzi pracovným kolektívom a ostatnými pracovnými kolektívami panuje napätie a zlé vzťahy

Medzi pracovným kolektívom a ostatnými pracovnými kolektívami panuje súlad a dobré priateľské vzťahy

Hrubé skóre hodnotenia vzťahov, koordinácie a spolupráce medzi pracovnými kolektívami môže dosiahnuť minimálne 3 body (veľmi zlé, socioekonomicky minimálne efektívne vzťahy, koordinácia a spolupráca) a maximálne 27 bodov (optimálne, socioekonomicky maximálne efektívne vzťahy, koordinácia a spolupráca).

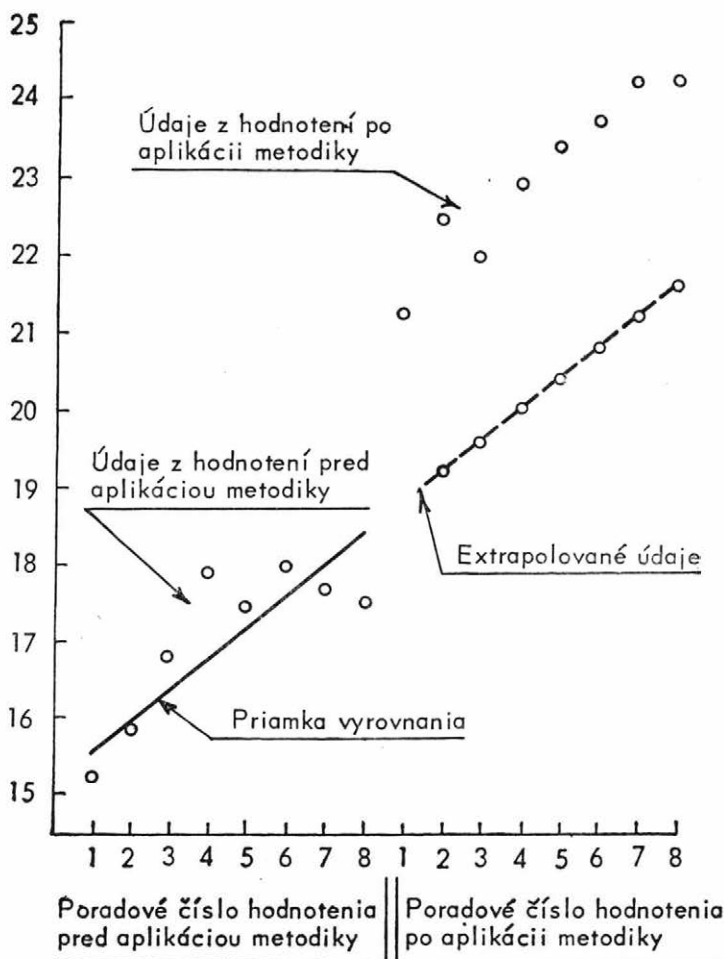
¹¹ Autor ďakuje J. Koženému za štatistickú expertízu a za štatistické vyhodnotenie efektívnosti aplikovanej metodiky.

¹² Hodnotenia prebiehali v dva a pol až trojtýždenných intervaloch.

testu porovnané s údajmi, ktoré sa získali extrapoláciou „priamky vyrovnania“ údajov ôsmich hodnotení získaných pred aplikáciou metodiky. Rozdiely medzi extrapolovanými údajmi a údajmi ôsmich hod-

tatnými pracovnými kolektívmi, vyriešení závažných problémov medzi ich pracovným kolektívom a ostatnými pracovnými kolektívmi (v rámci aplikácie popísanej metodiky) a celkovej atmosféry

Graf 2

notení po aplikácii popísanej metodiky sú významné na úrovni 0,05.¹³

Vzostupnú tendenciu svojich hodnotení vzťahov, koordinácie a spolupráce s ostatnými pracovnými kolektívmi z obdobia pred aplikáciou metodiky pripisujú členovia daného pracovného kolektívu výchovno-vzdelávacej funkcii dotazníka (Perlaki 1975 b) a z obdobia po jej aplikácii svojim zvýšeným vedomostiam a schopnostiam efektívnej spolupráce s os-

dobrých vzťahov, koordinácie a spolupráce, ktorá po aplikácii metodiky zavládla medzi pracovnými kolektívmi.

Údaje (hrubé skóre) z ôsmich kolektívnych hodnotení pred aplikáciou metodiky, extrapolované údaje a údaje z ôsmich kolektívnych hodnotení po aplikácii metodiky uvádzame v tabuľke 1.

Údaje (hrubé skóre) hodnotení jednotlivých členov pracovného kolektívu z ôsmich hodnotení vzťahov, koordinácie a

¹³ Rozdiely medzi extrapolovanými údajmi a údajmi ôsmich hodnotení po aplikácii metodiky KP na zvýšenie socioekonomickej efektívnosti daného pra-

covného kolektívu boli na úrovni 0,05 významné vo všetkých desiatich dimenziách dotazníku Charakteristika pracovného kolektívu.

Tabuľka 1

Poradové číslo hodnotenia	Údaje z hodnotení pred aplikáciou metodiky	Extrapolované údaje	Údaje z hodnotení po aplikácii metodiky
1	15,17	18,80	21,33
2	16,00	19,20	22,50
3	16,83	19,60	22,00
4	17,83	20,00	23,00
5	17,50	20,40	23,50
6	18,00	20,80	23,83
7	17,67	21,20	24,33
8	17,50	21,60	24,33

Tabuľka 2

Člen pracovného kolektívu	Poradové číslo hodnotenia															
	1	2	3	4	5	6	7	8	1	2	3	4	5	6	7	8
1	10	17	17	21	18	19	18	17	21	24	24	23	25	25	26	27
2	22	15	15	14	15	15	16	16	16	18	20	24	21	23	24	25
3	13	14	15	18	16	18	18	16	24	26	21	23	23	23	23	21
4	9	14	18	18	18	20	16	18	23	23	23	24	24	24	24	26
5	15	15	15	15	17	15	15	15	21	21	21	21	24	24	25	23
6	22	21	21	21	21	21	23	23	23	23	23	23	24	24	24	24
Pred aplikáciou metodiky									Po aplikácii metodiky							

Tabuľka 3: Výsledná analýza rozptylu

Zdroj rozptylu	df	s. s.	m. s.	F
Medzi	5	165,46		
Vnútri	90	1 346,87		
Meraní	15	968,66	64,58	
Reziduálny	75	378,21	5,04	12,81
Celkový	95	1 512,33		

spolupráce s ostatnými pracovnými kolektívmi z obdobia pred aplikáciou metodiky a z obdobia po jej aplikácii uvádzame v tabuľke 2.

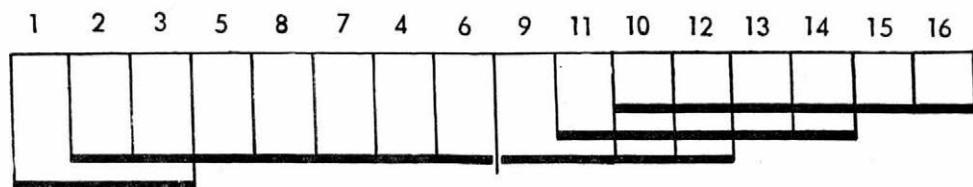
Pretože stúpajúci trend hodnotení jednotlivých členov pracovného kolektívu je následok výchovno-vzdelávacej funkcie dotazníka (ktorý je organickou súčasťou metodiky KP, pre ktorú bol vyhotovený) a bezprostrednej aplikácie samotnej metodiky, boli údaje (hrubé skóre) prvého hodnotenia jednotlivých členov pracovného

ho kolektívu pred aplikáciou metodiky (prvý stĺpec predchádzajúcej tabuľky) porovnané znamienkovým testom s údajmi tých istých členov pracovného kolektívu z ich ôsmeho, posledného hodnotenia po aplikácii metodiky (posledný stĺpec tabuľky 2). Medzi týmito údajmi je štatisticky významný rozdiel ($p = 0,05$).

Údaje uvedené v tabuľke 2 sa ako celok (t. j. údaje šiestich členov pracovného kolektívu z ôsmich hodnotení pred a z ôsmich hodnotení po aplikácii metodiky)

analyzovali jednofaktoriálnu analýzu rozptylu (variácie) s opakovaným meraním. Medzi kritickou hodnotou $F_{.99} (15,75) = 2,31$ a vypočítanou hodnotou $F = 12,81$ je významný rozdiel, t. j. celkový rozdiel medzi hodnoteniami je štatisticky významný.¹⁴

Graf 3

Existencia štatisticky významného zlomu (skoku) medzi ôsmimi hodnoteniami pred aplikáciou metodiky a ôsmimi hodnoteniami po jej aplikácii bola (na podklade predchádzajúcej analýzy rozptylu) dokázaná Neuman-Keulsovým testom párového zrovnávania.¹⁵ Výsledky tohoto testu môžeme znázorniť grafom 3.

Údaje (hrubé skóre) z ôsmich hodnotení pred aplikáciou metodiky (čísla 1–8) a z ôsmich hodnotení po jej aplikácii (čísla 9–16) sú zoradené do poradia od najnižšieho hrubého skóre po najvyššie. Hodnotenia (hrubé skóre), ktoré sa od seba štatisticky významne nelíšia, sú spojené úsečkami. Pravdepodobnosť, že hodnotenia, medzi ktorými nie sú štatisticky významné rozdiely, budeme považovať za rozdielne štatisticky významné, je 0,01.

Ako to z grafického znázornenia jasne vyplýva, medzi údajmi z ôsmich hodnotení pred aplikáciou metodiky a údajmi z ôsmich hodnotení po jej aplikácii je zreteľný zlom (skok).

Záver

Ktoré sú štyri základné predpoklady úspešnej aplikácie metodiky zlepšovania vzťahov medzi pracovnými kolektívami?

Sú to tieto predpoklady:

1. Členovia pracovných kolektívov musia byť oboznámení so súčasným sta-

vom vzťahov, koordinácie a spolupráce medzi ich pracovnými kolektívami.

2. Členovia pracovných kolektívov musia byť oboznámení s cieľovým, optimálnym stavom vzťahov, koordinácie a spolupráce medzi ich pracovnými kolektívami.

3. Členovia pracovných kolektívov musia byť oboznámení s metodikou uskutočňovania funkčnej zmeny zo súčasného stavu vzťahov, koordinácie a spolupráce medzi ich pracovnými kolektívami do cieľového, optimálneho stavu, t. j. musia vedieť ako túto funkčnú zmenu uskutočniť.

4. Členovia pracovných kolektívov musia byť motivovaní k tomu, aby túto funkčnú zmenu (zo súčasného do cieľového, optimálneho stavu) uskutočnili, t. j. musia ju chcieť uskutočniť.

Ako to z charakteru týchto štyroch základných predpokladov vyplýva, racionalizátor môže zabezpečiť len splnenie prvých troch základných predpokladov. Ak členovia pracovných kolektívov (ako aj ich bezprostredný vedúci) nie sú dostatočne silne motivovaní k zlepšeniu svojich vzťahov, koordinácie a spolupráce, štvrtý základný predpoklad nebude splnený a vo vzťahoch, v koordinácii a v spolupráci medzi pracovnými kolektívami nenastane žiadne (alebo len minimálne) zlepšenie.

Aplikácia metodiky zlepšovania vzťahov medzi pracovnými kolektívami sa preto nemá a ani nedá direktívne nariadiť; členovia pracovných kolektívov musia chcieť zlepšiť vzájomné vzťahy, koordináciu a spoluprácu medzi svojimi pracovnými kolektívami.

¹⁴ Vo všetkých desiatich dimenziách dotazníku Charakteristika pracovného kolektívu boli medzi kritickou hodnotou $F_{.99} (15,75) = 2,31$ a vypočítanými hodnotami F zistené štatisticky významné rozdiely.

¹⁵ Podobne ako u analýzy rozptylu sa analyzovali hrubé skóre jednotlivých členov pracovného kolektívu z ôsmich hodnotení pred aplikáciou metodiky a z ôsmich hodnotení po jej aplikácii.

V predkladanej štúdií sme stručne popísali metodiku zlepšovania vzťahov, koordinácie a spolupráce medzi pracovnými kolektívami a prípadovú štúdiu jej aplikácie. Socioekonomickú efektívnosť aplikácie tejto metodiky sme hodnotili pomocou prísnych i miernych kritérií [Khol 1972] socioeconomickej efektívnosti pracovných kolektívov socialistických organizácií.

Literatúra

- Čech, V.: *Perspektívy práce sociológa v podniku*. In: O problémoch a postavení podnikových sociológov. Štúdie a materiály 15. Bratislava, Československý výskumný ústav práce 1973, s. 242–244.
- Kerimov, D. A. a kol.: *Metodika plánování sociálního rozvoje kolektivu průmyslového podniku*. Praha, Práce 1973.
- Khol, J.: *Lidé v socialistické organizaci*. Praha, Horizont 1972.
- Kohout, J. - Kolář, J.: *K metodologii sociálního plánování podniku*. Sociologický časopis 7, 1971, č. 4, s. 419–424.
- Kohout, J.: *Plánování sociálního rozvoje kolektivů pracujících podniku – současná teorie a praxe v ČSSR*. Sociologický časopis 9, 1973 a, č. 6, s. 614–632.
- Kohout, J.: *Sociální plánování v socialistickém podniku a úkoly podnikového sociologa*. In: O problémoch a postavení podnikových sociológov. Štúdie a materiály 15. Bratislava, Československý výskumný ústav práce 1973 b, s. 42–55.
- Kutta, F. - Soukup, M. a kol.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1973.
- Kuzmin, E. S. - Volkov, I. P. - Svencickij, A. L.: *Socialnaja psichologija i socialnoje planirovanije*. In: Socialnaja psichologija i socialnoje planirovanije. Leningrad, Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 1973, s. 3–19.
- Linhart, J.: *Proces a struktura lidského učení*. Praha, Academia 1972.
- Linhart, J.: *Činnost a poznávání*. Praha, Academia 1976.
- Linhart, J. - Perlaki, I.: *Model aktivního sociálního učení*. Československá psychologie, 19, 1975, č. 3, s. 235–248.
- Perlaki, I.: *Komplexný prístup k zvyšovaniu socioeconomickej efektívnosti pracovných skupín socialistických organizácií*. Sociologický časopis, 11, 1975 a, č. 2, s. 159–169.
- Perlaki, I.: *Vybrané problémy zvyšovania socioeconomickej efektívnosti pracovných skupín socialistických organizácií* (Kandidátska dizertačná práca). Bratislava, PÚ ČSAV – ČSVÚPSV 1975 b.
- Perlaki, I.: *Inovácie v organizácii*. Bratislava, Alfa v tlači.

Резюме

Перлаки И.: Методика улучшения отношений между трудовыми коллективами

Совокупная комплексная социально-экономическая эффективность предприятия в целом, ее развитие и повышение определяется, в основном, как социально-экономической эффективностью отдельных трудовых коллективов, из которых состоит данное предприятие (организация), так и уровнем хороших межличностных отношений, координирования и сотрудничества между этими трудовыми коллективами. Улучшение отношений, координации и сотрудничества между отдельными трудовыми коллективами является, таким образом, важным и значительным вкладом в дело повышения социально-экономической эффективности и отдельных трудовых коллективов, и всей организации в целом.

Под повышением эффективности трудовых коллективов социалистических организаций мы разумеем не только повышение их частной технико-технологически-экономической эффективности, но именно повышение их социально-экономической эффективности, охватывающей как развитие технико-технологически-экономической подсистемы данного коллектива, так и планомерный управляемый и организованный процесс всестороннего развития и роста каждого члена трудового коллектива и их социально-психологических связей в данном коллективе и в организации в целом, направленный на повышение их личных и коллективных организованных действий и трудовой деятельности, а одновременно и на рост личного удовлетворения от труда.

В предлагаемой статье кратко описана методика улучшения отношений между трудовыми коллективами и на конкретном примере рассматриваются результаты ее применения с точки зрения повышения социально-экономической эффективности данных трудовых коллективов и всей организации, в которой она была применена. Отношения между коллективами, согласованность и сотрудничество существенно улучшились и в значительной мере способствовали росту социально-экономической эффективности отдельных трудовых коллективов и всей организации.

Описанная методика улучшения отношений между трудовыми коллективами является организационной частью и частной методикой комплексного подхода к повышению социально-экономической эффективности трудовых коллективов социалистических организаций. Применять ее можно как в рамках комплексного подхода (на заключительном этапе), так и самостоятельно. Ее можно применить для улучшения отношений, координации и сотрудничества трудовых коллективов всех типов и любой величины.

Summary

Perlaki I.: Methodology of Improving Relations among Working Teams

The general complex socio-economic effectiveness of the whole organization, its development and growth are decidedly influenced by the socio-economic effectiveness of individual working teams making up the given organization on the one hand, and, on the other hand, by the level of sound interhuman relations, coordination and cooperation among these working teams. That being so, the improvement of relations, coordination and cooperation among individual working teams represents an important and relevant contribution to the increase in the socio-economic effectiveness of these working teams as well as of the organization whose constituent parts these teams are.

By increasing the effectiveness of working teams we understand not only an increase in their „partial“ technical, technological and economic effectiveness but also an increase in their socio-economic effectiveness, while the latter necessitates both the development of the technical, technological and economic subsystem of the given working team and a planned, controlled and organized process of the all-round development and growth of each member of this working team, as well as of their social-psychological relations in the given working team and in the entire

organization, thus aiming at an increased effectiveness of their personal and collective organizational performance and working activities on the one hand, and at an increased working satisfaction on the other.

The present paper briefly describes the methodology used in improving the relations among working teams and presents a case study of the application of this methodology, as well as an evaluation of its contribution to increasing the socio-economic effectiveness of the given working teams and of the entire organization wherein it has been applied. The application of the above-described methodology was very successful. Relations, coordination and cooperation among working teams have substantially improved and significantly contributed to increasing the socio-economic effectiveness of individual working teams on the one hand, and of the whole organization on the other.

The above-discussed methodology of improving the relations among working teams represents an organic component and a partial methodology of the complex approach to increasing the socio-economic effectiveness of working groups (as well as of major working teams) in socialist organizations. It may be applied within the framework of the methodology of the complex approach (i. e. in the concluding phase of this methodology), or independently. It can be used to improve the relations, coordination and cooperation among working teams of all types and sizes.

I. Mobilita mladých pracovníků

Rozvoj materiálně technické základny společnosti a industrializační procesy, které se realizovaly a realizují jako součást výstavby naší socialistické společnosti, mají za následek i velkou mobilitu pracovních sil. Ta je nutným průvodním jevem přeměn společnosti v ekonomické i sociální sféře.

Mobilitu pracovních sil lze hodnotit ze dvou základních hledisek: jako žádoucí, funkční fluktuaci nebo nežádoucí, disfunkční fluktuaci. Hledisko podniků (institucí) a hledisko celospolečenské se při hodnocení jednotlivých případů fluktuace nemusí vždy shodovat. Například přechod kvalifikovaného pracovníka v rámci organizovaného náboru do jiného podniku v pohraničí je nutno z celospolečenského hlediska hodnotit kladně, avšak podniku, z něhož pracovník odešel, vzniká vlivem jeho odchodu zpravidla citelná ztráta.

Jedním z nejobecnějších rysů, které jsou pro fluktuaci pracovníků charakteristické, je vysoký výskyt fluktuace mladých pracovníků. Tato skutečnost je známa z každodenní zkušenosti podniků (kádrových a personálních útvarů, protifluktačních komisí ap.) i z analýz a výzkumů, které se problémem fluktuace zabývají. Například Schreiber a Paducha¹ uvádějí některé výsledky průzkumu fluktuace 9397 pracovníků v ČSSR. Zjišťují, že zatímco podíl mladých lidí ve věku do 30 let činil ve výběrovém souboru 26,4 %, podílela se tato věková skupina na celkové fluktuaci 44,1 %. V kategorii pracovníků do 30 let nezůstalo 49,2 % osob u jednoho zaměstnavatele déle než 2 roky. Z toho ve věku do 20 let 92 %, ve věku 21–25 let 71,2 % a ve věku 26–30 let 23,2 %.

Obdobná je situace i v o. p. Škoda Plzeň. Z rozboru fluktuace v r. 1973 vyplývá, že z celkového počtu odchodů manuálních pracovníků v podniku bylo 32,2 % pracovníků ve věku do 25 let a 10,9 % ve věku 26–30 let.

I když výskyt vyšší fluktuace mladých pracovníků je obecným jevem, neznamená to, že se jedná o „patologický“ sociální jev. Je možno jej vysvětlit psychickými zvláštnostmi vývoje osobnosti mladých lidí, ale hlavně sociálními důsledky začleňování mladých lidí do pracovního procesu a do společenského života.

Desetiletí života mezi dvacátým a třicátým rokem je z ekonomického hlediska charakteristické hlavně adaptačním procesem. V jeho průběhu dochází ke konfrontaci individuálních, subjektivních zájmů, potřeb a představ o skutečnosti se skupinovými a celospolečenskými zájmy a potřebami. Adaptace mladých pracovníků v pracovním prostředí má ve srovnání s vyššími věkovými skupinami specifický rys v tom, že je silně ovlivňována i adaptačním procesem v mimopracovní oblasti (zapojování do společenských funkcí, zakládání rodiny, řešení bytové situace, umístění dětí v jeslích a školce, zaměstnání manželky v místě bydliště, difference mezi reálnými příjmy a představami o výši platu pro krytí rodinného rozpočtu začínající domácnosti). Tyto faktory mají mnohdy větší vliv než vhodné pracovní podmínky a mladý pracovník řeší odchodem z podniku své osobní a rodinné problémy.

Relativně větší nespokojenost mladých vysvětluje i Kon,² když uvádí, že sama o sobě je ovšem nespokojenost se skutečností naprosto přirozená a historicky odůvodněná, neboť je předpokladem tvůr-

¹ Schreiber, V. — Paducha P.: *Průzkum fluktuace*. Hospodářské noviny, 1973, č. 28, s. 4.

² Kon, I. S.: *Sociologie osobnosti*. Praha, Orbis 1971, s. 140.

čí a přetvářející činnosti. Kdyby některá generace jako celek byla naprosto spokojena se zděděnými životními podmínkami, znamenalo by to konec vývoje a pokroku. Potíž je však v tom, že tato nespokojenost mladistvého se životem má velmi často, v každém případě alespoň z počátku, velmi abstraktní a subjektivní charakter a nezřídka je projevem stejného negativismu, který se objevuje v osobních vztazích ke starším osobám, k rodičům. Maximalismus v požadavcích a hodnocení je na překážku střízlivému chápání sociální problematiky.

Vysvětlení nespokojenosti a v našem případě i vyššího výskytu fluktuace mladých pracovníků ovšem nesměruje k dosažení pasivního přizpůsobení. Jde o nalezení možnosti a cest, jak tuto fluktuaci snižovat a hlavně jak ji usměrňovat v souladu s potřebami podniku, kde mladí pracovníci plní důležité výrobní i společenské úkoly.

Vzhledem k tomu, že mladí pracovníci jsou prakticky jediným zdrojem pracovních sil pro podnik, je důležité řešit jejich stabilizaci nejen s ohledem na výrobní úkoly podniku, ale i s ohledem na všestranný rozvoj jejich osobnosti a na formování jejich postojů k práci a k podniku v souladu s rozvojem socialistické společnosti.

V zájmu řešení těchto problémů byl proveden výzkum stabilizace mladých pracovníků v oborovém podniku Škoda Plzeň. Uvádíme některé poznatky, o nichž se domníváme, že by mohly být využity i na jiných pracovištích. Výzkum byl proveden v dubnu – květnu 1975. Předmětem výzkumu byl reprezentativní soubor 1167 pracovníků podniku ve věku do 30 let (790 dělníků a 377 technicko-hospodářských pracovníků), který představuje 8,3 % základní populace této věkové skupiny. Dále bylo do výzkumu zahrnuto 47 pracovníků kádrových a personálních úseků a 134 mistrů.

II. „Veřejné mínění“ o fluktuaci

Při zjišťování subjektivních názorů na příčiny fluktuace mladých pracovníků se

projevila poměrná shoda odpovědí u různých skupin pracovníků.

Podle názoru pracovníků kádrových a personálních útvarů, kteří se problematikou fluktuace pracovníků zabývají z titulu své funkce i jako členové protiflukuačních komisí, jsou nejčastějšími příčinami fluktuace mladých pracovníků finanční a bytové důvody. To uvedli skoro všichni dotázaní pracovníci. V menších frekvencích se vyskytly další odpovědi; týkaly se pracovního prostředí, perspektiv, popularnosti jiných profesí aj. Odpovědi obdobného charakteru a frekvence se vyskytly i u skupiny mistrů. Nejfrekventovanější byly jako příčiny fluktuace mladých pracovníků uváděny: finanční důvody, výhodnější zaměstnání jinde³ a bytové důvody. Méně častěji pak neshody na pracovišti, směnnost, perspektiva, kvalifikace aj.

Sami mladí pracovníci hodnotili příčiny fluktuace své věkové kategorie v tomto pořadí (podle frekvence odpovědí): nízké příjmy, nedostatečné řešení bytové situace, nedostatečné uznání a ocenění práce a špatné pracovní prostředí.

Výčet odpovědí jednotlivých skupin pracovníků podniku ukazuje na shodu nejčastěji uváděných příčin finančních a bytových a zdá se, že tyto důvody tvoří hlavní složku veřejného mínění v podniku (a zřejmě i v jiných podnicích obdobného charakteru) při posuzování příčin fluktuace mladých pracovníků.

Musíme připustit, že pro mladé pracovníky, kteří současně procházejí procesem adaptace na pracovním procesu i v mimo-pracovní oblasti, jsou finanční i bytové otázky důležité. Opomíjet jejich řešení by znamenalo ponechávat důležitou složku adaptačního procesu živelnému vývoji.

Na druhé straně ovšem by bylo hrubým zploštěním redukovat adaptační proces mladé generace pouze na řešení uvedených problémů. Nebezpečí takového zplošťování ovšem existuje, jak patrně ze vznikajícího „veřejného mínění“ o této otázce. Výzkum naopak prokázal další důležité faktory stabilizace, které silně ovlivňují adaptační proces.

³ Preference jiného zaměstnání či popularnost jiných profesí vyplývají z názorů o přitažlivějším zaměstnání v menších závodech, v terciární sféře,

o dobrých výdělkových možnostech při tělesné námáhavých nebo jinak ztížených pracích ap.

Mluvíme-li o shodě nejčastěji uváděných příčin fluktuace, musíme si současně všimnout i diferencí v názorech mladých pracovníků a ostatních sledovaných skupin. Velký počet mladých pracovníků, dělníků i technicko-hospodářských pracovníků dává ve svých odpovědích týkajících se příčin fluktuace na prvé místo *nedostatečné uznání a ocenění práce mladých pracovníků*. U ostatních pracovníků se tyto odpovědi nevyskytují.

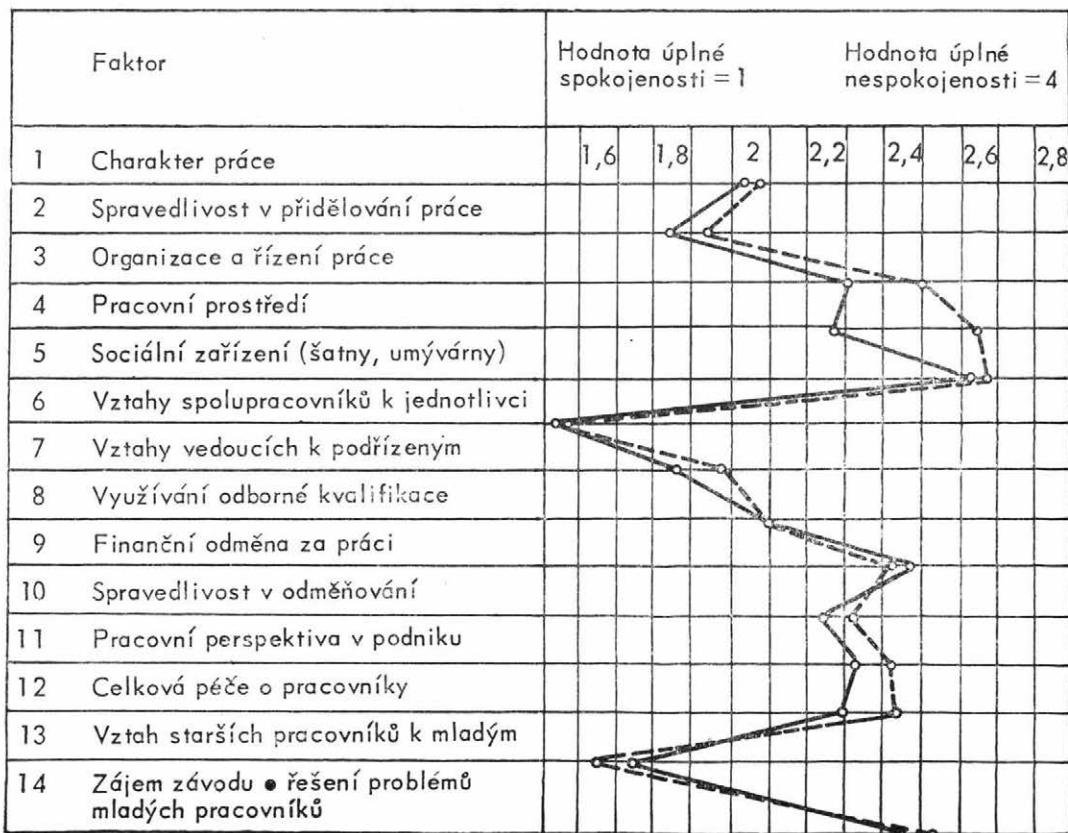
Domníváme se, že mladí pracovníci tím upozornili na opomíjený, ale pro ně zřejmě velmi důležitý předpoklad adaptace a spokojenosti v podniku. V pracovním procesu totiž i mladí pracovníci konfrontují své dřívější představy o pracovním zařazení se skutečností, chtějí realizovat své

znalosti a dovednosti získané v učení a ve škole, v přípravě na budoucí povolání. Je pro ně ovšem deprimující, když jejich práce nedojde ocenění, když mají pocit, že jsou jen bezvýznamným kolečkem výrobního procesu. Finanční stránka oceňování vykonané práce je důležitou, základní, ne však jedinou možností ocenění práce a pracovníka. I morální, často neformální hodnocení má pro pracovníky velký význam, a to zvláště pro pracovníky mladé, na což svými odpověďmi ve výzkumu upozorňují.

III. Faktory spokojenosti a stabilizace

Úvahy o stabilizaci pracovníků v podniku souvisejí s hodnocením spokojenosti pra-

Graf: Spokojenost s jednotlivými faktory

— Technickohospodářští pracovníci
 --- Dělníci

Tabulka: Faktory stabilizace mladých pracovníků

Faktor	Pořadí intenzity u dělníků	Kontingenční koeficient	Pořadí intenzity u THP	Kontin- genční koeficient
Spokojenost s vykonávanou prací	1	0,557	3	0,518
Charakter práce	2	0,445	2	0,553
Finanční odměna za práci	3	0,437	9	0,434
Pracovní perspektiva	4	0,433	1	0,564
Výše platů odpovídající práci	5	0,421	13	0,321
Využívání odborné kvalifikace	6	0,411	5	0,464
Zajímavost práce	7	0,393	4	0,497
Zájem závodu o řešení problémů mladých pracovníků	8	0,383	10	0,397
Spravedlivost v odměňování	9	0,331	7	0,457
Možnost projevit iniciativu na pracovišti	10	0,329	12	0,341
Celková péče o pracovníky	11	0,314	8	0,438
Organizace a řízení	12	0,312	6	0,464
Spravedlivost v přidělování práce	13	0,306	11	0,350
Vztah vedoucích k podřízeným	14	0,254	15	0,290
Pracovní prostředí	15	0,244	14	0,318
Sociální zařízení	16	0,087	16	0,275

covníků. Tak jako jiné výzkumy i tento výzkum prokázal vysokou korelaci mezi spokojeností a stabilizačními tendencemi. Například ze stabilizovaných mladých dělníků (nepomýšlejí na změnu pracoviště) udává 90 %, že jsou v závodech spokojeni. Spokojenost uvažujeme jako generalizační postoj, jako výslednici působení mnoha faktorů. Výzkum se zaměřil na některé faktory, u nichž byla měřena jak extenzita působení, tak i intenzita působení na celkovou spokojenost. (Graf uvádí střední hodnoty spokojenosti, jak byly vypočteny z výsledků výzkumu na čtyřstupeňové škále).

Na údajích znázorněných grafem jsou podle našeho názoru pozoruhodné dvě okolnosti. Za prvé je to značná shoda v hodnocení jednotlivých faktorů u mladých dělníků a technicko-hospodářských pracovníků (Spearmanův koeficient pořadové korelace $r_s = 0,895$). Přes rozdílnost zařazení v pracovním procesu, tj. na manuální práci a na duševní práci, přes rozdílnost problematiky, která z tohoto zařazení vyplývá, vyjadřuje shoda v jejich názorech společný aspekt posuzování uvedené problematiky, daný příslušností k stejné věkové skupině.

Druhou zajímavostí je poměrně vysoce negativní hodnocení sociálního zařízení a pracovního prostředí; tyto faktory dosáhly

nejvyššího negativního hodnocení. I když nechceme význam těchto faktorů zlehčovat (naopak v péči o pracující se dostávají stále více do popředí), domníváme se, že i zde se projevují specifické zvláštnosti mladé generace. Je nesporné, že v oblasti pracovního prostředí i sociálního zařízení došlo v podniku k výrazným zlepšením a tento proces neustále pokračuje. Změny mohou posoudit starší pracovníci, kteří srovnávají skutečnost s minulostí. Mladí lidé však srovnávají skutečnost spíše se svými ideály, jsou kritičtější. To ovšem neznamená, že bychom tím měli zdůvodňovat jejich postoje k realitě. Naopak, i v tomto případě je třeba chápat jejich názory jako upozornění na nedostatky, které si starší pracovníci nemusí v tak velké míře uvědomovat.

Hodnocení dalších faktorů mladými pracovníky je zřejmé z grafu.

Kromě subjektivních názorů na stabilizaci mladých pracovníků v podniku usiloval výzkum o určení dalších faktorů, které stabilizaci mladých ovlivňují, a hlavně o zjištění intenzity jejich působení, tj. jejich váhy ve stabilizaci. Výpočtem korelačních vztahů byla zjištěna těsnost vazby mezi stabilizací (stabilizačními nebo flukтуаčními tendencemi) a jednotlivými faktory stabilizace. Pořadí faktorů je uvedeno v tabulce.

Některé faktory na sebe tak bezprostředně navazují, nebo se překrývají, že je možné je seskupit. U dělníků tak dostaneme toto pořadí nejdůležitějších stabilizačních faktorů:

1. práce (charakter, zajímavost, spokojenost, využívání kvalifikace,
2. odměna (výše mzdy, spravedlnost),
3. pracovní perspektiva,
4. zájem závodu o řešení problémů mladých (byty apod.).

U technicko-hospodářských pracovníků je pořadí toto:

1. pracovní perspektiva,
2. práce,
3. organizace a řízení,
4. péče o pracovníky,
5. odměňování.

Další faktory uvedené v tabulce se podílejí na stabilizaci úměrně slabším vlivem. Je zajímavé, že faktory, které se projeví jako extenzivně nejpůsobivější – pracovní prostředí a sociální zařízení – se v pořadí intenzivního působení projeví jako nejslabší. To znamená, že jejich negativní působení je možno vyrovnat jinými, intenzivněji působícími faktory, i když takový postup by měl být spíše přechodným opatřením (například příplatky za zdraví škodlivé prostředí).

Pokud jde o faktor odměny, má v tomto směru podstatný vliv subjektivní názor na výši platu. Byl zjištěn významný vztah mezi subjektivním názorem na výši platu (jak dalece – podle názoru pracovníka – odpovídá vykonané práci) a mezi stabilizací, avšak nebyla shledána významná závislost mezi stabilizací a absolutní výší platu.

Závěr

Stabilizace mladých pracovníků v podniku je výsledkem adaptačního procesu nejen v oblasti pracovní, kde se adaptují v pracovním prostředí a pracovním kolektivu, ale i v oblasti mimopracovní, kde mladí pracovníci postupně přebírají a plní odpovědné společenské funkce, z nichž k nejdůležitějším patří založení rodiny a péče o ni. Stabilizace je tak ovlivňována

mnoha faktory a její řešení vyžaduje komplexní přístup.

Jakékoli zjednodušování, opomíjení nebo naopak nadsazování vlivu některých faktorů může vést k zkreslujícím závěrům jak při řešení konkrétních případů, tak i v obecném nazírání na problematiku mladých pracovníků. Výzkum této problematiky v o. p. Škoda potvrdil, že mladá generace není v podstatě orientována „spotřebitelsky“, jak se to někdy v denním životě zdá. Stabilizaci mladých pracovníků nejvíce ovlivňuje spokojenost s prací, možnost vykonávání takové práce, která odpovídá kvalifikaci a umožňuje perspektivní vývoj, spravedlivé uznání a ocenění práce a pomoc při řešení problémů spojených s adaptací ve společenském životě.

Резюме

Герман К.: Содействие стабилизации молодых работников на предприятии

Стабилизация молодых работников на предприятии является результатом процесса адаптации не только в трудовой сфере, адаптации к условиям рабочего участка и трудового коллектива, но и во внеарбочей сфере, в которой молодые работники постепенно начинают выполнять важные общественные функции, среди которых к важнейшим относятся основание семьи и забота о ней.

Стабилизация, таким образом, зависит от многих факторов и требует, следовательно, комплексного подхода. Любое упрощение, недооценка или переоценка влияния некоторых факторов может вести к ошибочному восприятию проблематики, а следовательно и неверным решениям в конкретных случаях.

Исследования на предприятии Шкода (г. Пльзень) подтвердили, что молодое поколение в основном ориентировано не «потребителски», как иногда кажется в быту. На стабилизацию молодых работников больше всего влияет удовлетворенность трудом, возможность выполнять работу, отвечающую квалификации и дающую перспективу роста, справедливая оценка выполненного труда, помощь в решении проблем, связанных с адаптацией в общественной жизни.

Summary

Herman K.: Contribution to the Stabilization of Young Workers in the Enterprise

The stabilization of young workers in the enterprise is the result of the adaptation

⁴ Podobné závěry viz Himál, J.: *Mládež a společnost*. Sociologický časopis, X, 1974, č. 4, s. 340.

process taking place not only in the area of work where they adapt themselves to their working environment and to their working teams, but also in the out-of-work area where young workers gradually take over and fulfil responsible social functions, the most important of which include the foundation and care of the family.

Due to this, stabilization is influenced by a multitude of factors and its solution requires a complex approach. Any simplification, omission, or, on the contrary, overestimation of the impact of certain factors may lead to ambiguous results both in solving concrete examples and in the general

conception of the problems of young workers.

The research of these problems carried out in the branch enterprise Škoda, Plzeň (Pilsen), bears out the fact that, in substance, the young generation is lacking the „consumer orientation“ it sometimes appears to have in everyday life. The stabilization of young workers is most strongly affected by the satisfaction with work, by the possibility to perform a kind of work corresponding to the qualification level and facilitating prospective development, by a just acknowledgement and evaluation of work, as well as by the assistance given in solving problems connected with adaptation in social life.

V současné socialistické společnosti nabývá proces formování harmonické, všestranně rozvinuté osobnosti stále širších dimenzí. Úspěšné rozvíjení tohoto procesu předpokládá zvýšení erudice a prohloubení poznatků člověka, rozvoj tvořivého myšlení a tvořivé aktivity, komplexnější a integrovanější výchovně vzdělávací působení, pěstování schopností tvořivým způsobem aplikovat veškeré získané poznatky a zkušenosti v každodenní činnosti, v pracovním, společenském, rodinném a osobním životě. V této souvislosti se zvláště aktuálním stává problém ujasnění mechanismů osvojování kulturních hodnot.

Na nezbytnost hlubšího, všestrannějšího rozpracování výchovně vzdělávacího procesu v jeho komplexnosti z hlediska vědeckého, politického, estetického, morálního, emocionálního a pracovního poukázal XXV. sjezd KSSS. Poukázal také na nezbytnost neustálého zdokonalování nejen celého systému vědy, kultury a školství, ale i nejrůznějších kulturních institucí, schopných tvořivým, operativním způsobem aplikovat nejnovější teoretické poznatky do praxe.

Rozbor některých základních teoretických otázek procesu osvojení kultury, jež je rozhodujícím momentem v procesu formování společenského a individuálního vědomí, je tedy významný jak z hlediska nejaktuálnějších úkolů dalšího budování socialismu, tak i z hlediska prohloubení teorie kultury.

Osvojení kultury jako celku nebo jako jednotlivých stránek a forem je také neoddelitelnou součástí a důležitým předpokladem efektivního fungování systému kultury v rámci základních procesů společenského života v procesu *osvojení*, po-

znání *zdeděného kulturního bohatství* dané společnosti a lidstva vůbec; v procesu *tvorby* nových hodnot; v procesu *šíření* hodnot, předpokládajícím kromě znalostí kulturních výtvorů a hodnot také znalost teorie kultury, znalost zákonů a mechanismů rozvoje, fungování a komunikace kulturního systému; a konečně v procesu *osvojení získaných a přetvořených kulturních* hodnot dané společnosti co nejširší vrstvou obyvatelstva — což způsobuje postup kulturního systému na kvalitativní vyšší stupeň dialektické spirály jeho rozvoje. Přestože proces osvojení a ovládnutí kulturního systému je tak důležitý pro rozvoj a fungování společenského systému a pro všestranný rozvoj lidské osobnosti, přestože studium tohoto procesu věnují velkou pozornost pedagogové, psychologové a teoretici kultury, je stále ještě mnoho nedorozumění problémů v dialektice vztahu osobnosti a kultury, dosud existuje diskrepance mezi vysokou úrovní kultury dosažené lidstvem a nižší úrovní jejího osvojení, ovládnutí masami.

Při rozboru jednoho ze základních problémů procesu osvojení kultury — zkoumání jeho mechanismů — nestačí určit výchozí pojetí, definici kultury a osobnosti, ale je třeba najít základní spojující osu dialektiky osobnostně kulturních vztahů, jež je zároveň osou osobnosti a kultury. Této problematice je věnována velká pozornost v marxistické teorii kultury, zvláště u sovětských autorů.¹ Na základě zkoumání podstaty kultury, vycházejícího z důsledného marxistického rozboru společenské lidské činnosti, práce, na základě všestranného rozboru podstaty osobnosti prokazují studie řady sovětských autorů, že takovou základní geneticko-vývojovou

¹ Problematice dialektiky osobnosti a kultury, jakož i problematice rozboru podstaty lidské činnosti z filozofického, sociologického a psychologického aspektu věnují pozornost například takoví sovětské autoři, jako: E. V. Sokolov v díle *Kultura i lič-*

nost, M. S. Kagan v díle *Celověšeskaja dějatel'nost*, Markarjan v díle *O genetice čelověšeskoj dějatel'nosti i kultury*, Leontěv, Lotman a řada jiných. Zajímavou studii je také práce českého autora R. Cembaly *Práce a kultura*.

a podstatovou osou nejrůznějších mechanismů osobnostně kulturních vztahů i mechanismů osobnosti a kultury je společenská lidská činnost. Rozboru společenské lidské činnosti jako diferencujícího základu rozvoje, existence kultury a osobnosti, jako určujícího mechanismu jejich pohybu se v současné době věnuje v marxistické teorii kultury velká pozornost. Již K. Marx ve svém pozoruhodném rozboru pracovní lidské činnosti jako zdroje a podstaty kultury a rozvoje osobnosti zdůrazňoval, že rozhodujícím prvkem podstaty lidské činnosti, určujícím její zákonitý, přirozený průběh a výsledek (tj. vytvoření různých mechanismů rozvoje, adaptace a změny prostředí, určitého způsobu života i vlastní přirozenosti [Marx, Engels 1958: 42]) je její imanentní tvořivost. Tvořivost je předpokladem ovládnutí osvojení objektu subjektem. Je základem, předpokladem vzniku a nepřetržitosti, dialektiky lidské činnosti, jejího kvalitativního skoku a zároveň rozvoje osobnostních, bytostných sil. K. Marx podal i rozbor možné poruchy přirozeného průběhu lidské činnosti – odcizení, představujícího protiklad přirozeného průběhu, pasivizaci imanentně aktivních sil subjektu a jeho ovládnutí objektem, předměty, výtvoř. Na Marxův rozbor společenské lidské činnosti, o němž zde nebudeme podrobně pojednávat, navazují teoretikové kultury. Pokoušejí se podat rozbor jednotlivých mechanismů a vazeb v složitém systému různých prvků této činnosti, které podporují nebo brzdí její základ – imanentně aktivní tvořivost subjektů činnosti. Setkáváme se s řadou pokusů o systemizaci lidské činnosti, například v díle *Čelověčeskaja dějatel'nost* M. S. Kagana, kde autor vyděluje základní elementy systému lidské činnosti: subjekt v podobě individua, skupiny, společnosti vůbec; objekt v podobě předmětů, výtvořů, sociální instituce anebo člověka; sama aktivita, energie subjektu mající různé formy. M. S. Kagan diferencuje a rozebírá jednotlivé vzájemně se prolínající formy lidské činnosti: tvořivou, poznávací, hodnotově orientační a komunikační [M. S. Kagan 1974]. Jiní autoři rozdělují formy činnosti například na práci, komunikaci a poznání [Anan'ev] nebo na práci a komunikaci atd. I když se v diferenciaci

forem lidské činnosti většina autorů liší, shodují se na tom, že v samé podstatě lidské činnosti rozlišujeme tvůrčí a adaptační momenty, nebo – jak je nazývá Markarjan – momenty standardizační, stereotypizační a vývojové, překonávající standardizaci. Nebudeme a také dost dobře ani nemůžeme rozebírat podrobněji tyto dva vzájemně se prolínající aspekty různých forem společenské lidské činnosti – aspekty fungování a vývoje, protože jsou nesmírně široké a mají rozdílnou povahu v rámci vazby na rozdílné sociálně ekonomické systémy, a tím i na rozdílné institucionální, třídní, skupinové či osobnostně individuální subjekt-objektové vztahy. Studium jejich mechanismů se již zabývají sociologové, sociální psychologové a také i teoretici kultury.

Pokusíme se zde věnovat pozornost mechanismům jen některých z elementů mnohostranného systémového modelu vývoje a fungování kulturní činnosti v socialistické společnosti, jež mohou mít velký vliv na proces osvojování kulturních hodnot, a to: subsystémovým elementům společensko-institucionální koordinace a řízení kulturní sféry společnosti a osobnosti; psychice jednotlivce, jež je řídicím subsystémem lidské činnosti.

O mechanismech společensko-institucionálního subsystému řízení kulturní činnosti

Struktura, organizace, mechanismy a cíle instituconálního modelu fungování kulturního systému daného sociálního systému jsou zákonitě určovány typem sociálně ekonomických vztahů společnosti nejen proto, že kultura je dialekticky neoddělitelnou součástí tří základních stránek společenského života – kultury, politiky a ekonomiky – ale i proto, že se na ni – jako na jednu z forem organicky jednotné společenské lidské činnosti – vztahují všechny obecné a specifické zákonitosti této činnosti. Na fungování a rozvoj kulturního systému se vztahují zákony dialektických protikladů mezi materiální a duchovní stránkou společenské činnosti, mezi základnou a nadstavbou, mezi třídními a skupinovými kulturami a subkulturami, mezi jednotlivými formami kultury, mezi jejími procesy, mezi „starým“ a „novým“ v kultuře, mezi běžným a

teoretickým myšlením atd. Působí zde zákon historické kumulace a návaznosti kultury, zákon relativní samostatnosti a stability duchovní kultury, jakož i určující úloha sociálně ekonomických vztahů ve formování typu sociálního, a tím i kulturního systému.

Znalost obecných zákonitostí ovšem ještě nestačí pro ujasnění specifických mechanismů složitého institucionálního subsystému koordinace a řízení kultury v konkrétně historickém období, v konkrétním sociálně ekonomickém systému. Institucionalizovaný model řízení kultury, ovlivněný základními cíli, zájmy a potřebami celospolečenského a dílčího kulturního charakteru, je formován určitým způsobem, v němž převládají buď mechanismy adaptační, fungování, nebo mechanismy vývojové, inovační, kdy organizace se podřizuje základním, aktuálně dominantním cílům. Aniž bychom rozebírali strukturu organizace a veškeré mechanismy jednotlivých modelů fungování kultury, podíváme se jen na některé mechanismy v institucionalizovaném modelu koordinace a řízení kultury v socialistické společnosti, jehož základním určujícím cílem je dovršení socialistické kulturní revoluce (tj. kvalitativně nová tvorba a přetváření socialistické kultury, její plná demokratizace, všestranný rozvoj osobnosti a formování socialistického způsobu života ve všech sférách lidského bytí, přeměna charakteru práce, jakož i soustavné zdokonaňování institucionálně organizačního modelu fungování a rozvoje kulturní činnosti). K nejdůležitějším mechanismům tohoto subsystému, který ovlivňuje proces osvojení kultury co nejširší vrstvou obyvatelstva, podle našeho názoru patří:

1. *Jednotné, harmonické, demokratické řízení a koordinace všech sfér kulturního života* stranickými, státními a společenskými organizacemi a institucemi jak ve sféře organizování, metodologické, tak i ve sféře obsahové programové. To předpokládá prohloubení a rozšíření iniciativy a vlivu nejen odborníků, ale i veřejnosti, společenských, kulturních a jiných organizací, užší propojení teorie s praxí, užší spolupráci odborných a vědeckých pracovníků s administrativně organizační praxí.

Problematické prohloubení demokracie

ve všech sférách řízení společenského života věnoval pozornost s. Brežněv ve svém projevu na XXV. sjezdu KSSS. Zdůraznil, že „zdokonaňování socialistické demokracie chápeme především jako neochvějně zajišťování stále rozsáhlejší účasti pracujících na řízení všech záležitostí společnosti, jako další rozvoj demokratického základu naší státnosti, jako vytvoření podmínek pro všestranný rozvoj osobnosti“ [XXV. 1976: 78]. Zároveň zdůraznil, že důležitou podmínkou úspěchu takového řízení je leninský styl práce. Je to „styl tvůrčí, je mu cizí subjektivismus, vyznačuje se vědeckým přístupem ke všem společenským procesům, předpokládá velkou náročnost vůči sobě i ostatním, vylučuje sebeuspokojení a čelí všem projevům byrokratismu a formalismu“ [XXV. 1976: 62].

2. *Tvořivá iniciativa* jako základní předpoklad nejen pro organizaci institucionálního aparátu, ale hlavně pro proces osvojování tvorby a přetváření hodnot kultury. Prohloubení a podnícení opravdové tvořivosti, jež znamená základ rozvoje kultury a osobnosti, je snad nejsložitějším a dosud stále ještě málo rozpracovaným mechanismem v rámci institucionalizovaného subsystému koordinace kultury. Předpokládá totiž nejen schopnost organizačních pracovníků a patřičné uspořádání samého modelu řízení, ale hlavně znalost i nejjemnějších mechanismů lidské psychiky.

Zkušenosti estetické výchovy v socialistickém školství a v činnosti amatérské zájmové tvořivosti sice nabízejí řadu mechanismů rozvíjení tvořivé aktivity. Má-li však být prohloubeno výchovně vzdělávací působení v oblasti pracovní činnosti, v oblasti komunikace a v dalších sférách socialistického způsobu života, je třeba hledat a zkoumat jiné, těmto sférám odpovídající mechanismy zvýšení a rozvíjení tvořivé aktivity socialistického člověka.

3. *Komplexní, jednotné působení ideologické, vědecké, hodnotově orientační (estetické, etické), komunikační a praktickotechnologické* formy výchovy a vzdělání ve všech sférách kulturního života, jakož i ve všech sférách společenských vztahů — za účelem všestranného rozvoje osobnosti a jejího způsobu života, za účelem

rozvoje kultury myšlení, kultury práce, komunikace apod. V současné době již nestací estetická výchova, výchova uměním, jež byla rozhodujícím základem staršího modelu osvětové činnosti (i přesto, že zůstává důležitým prvkem výchovně vzdělávacího mechanismu).

S. Brežněv ve svém projevu na XXV. sjezdu KSSS říká o komplexním přístupu k výchově toto: „Komplexní přístup k organizaci výchovy – to je zajištění těsné jednoty, ideové, politické, pracovní a mravní výchovy s přihlédnutím ke zvláštnostem různých skupin pracujících.“ [XXV. 1976: 68]. Podotýká, že k tomu je zapotřebí úzké sepětí politické a pracovní výchovy, ještě větší rozmach socialistického soutěžení, neustálé zdokonalování systému výchovy, školství, ekonomického a politického vzdělání, vypěstování aktivního životního postoje v procesu mravní výchovy, prohloubení a podněcování sebevýchovy a sebevzdělání, aby každý se naučil samostatně doplňovat svoje znalosti, orientovat se v rychlém proudu vědeckých a politických informací.

Vzájemné prolínání vědy a umění, integrace duchovní a materiální kultury, „působení – v podmínkách socialismu a humanizace duchovní kultury, jež vedou ke stále větší integritě systému kultury“ [L. N. Kagan 1974: 75], vyžaduje, aby byly organicky spojeny humanitní poznatky s technickými a přírodovědními, polytechnická příprava se seriózními poznatky z oblasti humanitních věd a umění, aby výchova byla realizována nejen uměním a vzděláním, ale i prací a sportem, různorodými formami lidské činnosti. Vznik nových forem kultury, zvýšení podílu individuálního osvojení kulturních hodnot, spojených zvláště se vznikem hromadných sdělovacích prostředků, vyžaduje hlubší rozpracování nových mechanismů *aktivního* osvojování hodnot a výchovy vůbec.

4. *Určující úloha výchovně vzdělávacího mechanismu (před tržním v oblasti koordinace kultury v socialistické společnosti).* Vyžaduje stále hlubší rozpracování a obnovení některých zastaralých mechanismů osvěty v souvislosti se současnými požadavky vědeckotechnické a kulturní revoluce. Vyžaduje prohloubení mechanis-

mů sebevzdělání, mimoškolního vzdělání atd., všestrannější, komplexnější formy, způsoby a obsah výchovy a vzdělání, jakož i koordinaci společenského (kolektivního) a individuálního osvojení kulturních hodnot, zvýšení podílu aktivního, tvořivého osvojení hodnot.

5. *Vědeckost jako základ, na němž je postaven marxisticko-leninský světový názor a budování socialistické společnosti.*

Problematicke urychlení vědeckotechnického pokroku a vědeckosti jako jedné z klíčových otázek rozvoje společnosti věnoval zvýšenou pozornost XXV. sjezd KSSS, který mimo jiné poukázal na nezbytnost zvýšení efektivnosti a kvality výzkumu vzájemného sepětí společenských, přírodních a technických věd, zlepšení systému řízení nejrůznějších vědecko-výzkumných ústavů a institucí, jakož i systému řízení všech sfér společenského života, spojení vědy s praxí, zdokonalování přípravy a atestací vědeckých a výzkumných pracovníků apod.

V oblasti kulturní činnosti vyžaduje tento mechanismus zvláště jemné, specifické rozborů a aplikace. Dialektika vědeckotechnické a kulturní revoluce totiž má v různých společenských systémech různý dopad, důsledky a možnosti. L. N. Kagan správně poukazuje na některé základní vlivy a důsledky vědeckotechnické revoluce v oblasti kultury v podmínkách socialismu:

a) Stále vzrůstá integrace systému kultury, jež se „projevuje především ve sbližení materiální a duchovní kultury... Při „setkání“ materiální a duchovní kultury se objevují nové sféry tvořivé činnosti... stále narůstá integrace humanitní a přírodovědní sféry duchovní kultury... vzrůstá úloha estetického prvku ve vědě a technice... metody přírodních věd stále více pronikají do humanitních... v současné duchovní kultuře působí dvě vzájemně se prolínající tendence – scientifikace a stále vzrůstající humanizace kultury, jež se v podmínkách socialismu harmonicky doplňují...

b) Vědeckotechnická revoluce působí na vznik nového typu duchovní produkce...

c) Vědeckotechnická revoluce působí na vznik nových sfér kulturní činnosti... je příčinou značných změn v tradiční hierar-

chii kulturní činnosti člověka, jejích forem a způsobů jejího osvojení..." [L. N. Kagan 1974: 74–76].

Tyto a další dílčí změny v systému kultury vyžadují hlubší teoretické studium celého jejího složitého komplexu, fungujícího ve společnosti, studium jejích mechanismů nejen za účelem důslednějšího řízení a koordinace celé sféry kulturního života ve společnosti, ale i za účelem pochopení zákonitostí fungování, rozvoje a osvojení kultury jako celku. Jinými slovy, vědecký základ, vědecké řízení ve sféře kultury předpokládají znalost objektivních zákonů jejího rozvoje a schopnost správně je aplikovat v zájmu společnosti i kultury.

6. *Rovnoměrnost, koordinovanost fungování sociálně adaptačních a psychologických mechanismů v procesu socializace* jedince na daný systém kulturních hodnot. Jde o zvláště důležitý mechanismus v procesu osvojení kultury, který předchází krajnostem extrémního individualismu či kolektivismu ve způsobu života.

B. M. Mežujev například upozorňuje na velké nebezpečí jednostrannosti při nerovnoměrnosti použití těchto typů mechanismů zvláště v soudobé masové kultuře v kapitalistickém světě, kdy rozhodujícím je skupinový, depersonalizovaný charakter kultury, dávající jedinci hotové normy zevně, jako znaky orientace v situaci, jako prostředky přizpůsobení se požadavkům sociálního spoluzití. Podotýká, že „oddělování sociálně objektivních regulátorů poznání od psychologických stránek lidské existence představuje hlavní protiklad toho typu kultury, jenž se rodí na bázi vědeckotechnického rozvoje“ [Mežujev 1972.]. Například převládání sociálně adaptačních mechanismů, přizpůsobujících či využívajících vnitřně psychologické mechanismy v systému tvorby, šíření a osvojení masové kultury v kapitalistických zemích, způsobuje pasivitu, jednostrannost a zvláštní typ „neškodného“ individualismu. Vhodné využití těchto mechanismů by bylo nesporně velkým přínosem zvláště v oblasti regulace procesu osvojení kulturních hodnot.

7. *Dialektická jednota nacionálního a internacionálního* v šíření kultury (s po-

stupným rozšířením jejího internacionálního aspektu) jako základní progresivní tendence v rozvoji světové a národní kultury. Mechanismy internacionalizace kultury nejsou ještě zdaleka propracované do hloubky, i když například v Sovětském svazu již byly získány značné zkušenosti. Ovšem vzhledem k tomu, že — jak uvedl již V. I. Lenin — veškerý hospodářský a duchovní život společnosti se stále více internacionalizuje již za kapitalismu a za socialismu se internacionalizuje úplně, je třeba, aby rozpracování mechanismů internacionalizace, integrace socialistické kultury v širším rámci než v rámci jednoho státu byla věnována velká pozornost [Lenin 1957].

Tyto stručně naznačené mechanismy — i když se zdají být známé a jasné — většinou nefungují naplno. Cesty jejich optimalizace se komplikují nejen dosud nedostatečnou teoretickou a praktickou rozpracovaností, nejen nedostatkem kvalifikovaných odborníků v této sféře, ale i jejich formalizací či zjednodušením v rámci již zastaralých a negativně působících forem, mezi něž například patří:

a) Občasné převládání vnějších sociálně adaptačních mechanismů nad vnitřně psychologickými. Nerovnoměrnost použití těchto dvou nezbytných typů mechanismů, jakož někdy i výběr jednodušších metod ovlivňuje do značné míry i zaměření na rozvoj jistých stránek lidské osobnosti.

b) Prevládající rozvoj racionální a dokonce i utilitární stránky lidské osobnosti přednostně před její niternou iracionálně emocionální stránkou. Tato disproporce není způsobena potřebami vědeckotechnické revoluce, ale spíše obtížností a menší rozpracovaností aplikace mechanismů rozvíjejících iracionálně emocionální stránku osobnosti. Tradiční mechanismy rozvoje odpovědnosti, svědomí a dalších hlubinných esteticko-etických citů člověka prostřednictvím folkloru, amatérské umělecké činnosti či klasických osvětových metod jsou totiž již nedostatečné. Uvolnění nevyřešených napětí hlubinně emocionální sféry lidské psychiky pomocí zafixovaných neadekvátních mechanismů „masové kultury“ nejen neřeší problém, ale naopak ještě prohlubuje jednostranný rozvoj osobnosti.

c) Casté projevy moralizování, formalismu, neslučitelného s duchem marxismu-leninismu. Tyto jevy v institucionalizovaném systému řízení kulturní sféry podrobně popisuje A. J. Titarenko ve své zajímavé knize *Struktura npravstvennogo soznaniya*, kde říká: „Moralizování jako kouřová clona může zakrýt reálné problémy a nedostatky pomocí zkrášlující fráze – v tomto případě máme co dělat s manilovským namyšleným optimismem; může však jít také o moralizování rozhněvané, bezmezně kritické, ztrácející ve svém emocionálním opojení jakoukoli možnost střízlivě ocenit reálné podmínky a nabízející nereálné požadavky ... „Černobílé“ schéma dělení na dobré a zlé zákonitě vede k třídnímu sektarství, k popírání všelidských morálních norem, k opovržení k humanistickým zkušenostem etického rozvoje lidstva.“ [Titarenko 1974: 21, 23.]

d) Nedostačující rozpracování a využití mechanismů rozbíjejících konzervatismus a automatismus starých zvyků, tradic, myšlení, nedostatečné využití mechanismů mezilidských vztahů, komunikace v malých skupinách a také nepřesné ujasnění postavení jedince v rámci třídy, což způsobuje rozporuplnost při vytváření reálných možností pro tvořivost v práci, v osobním životě, v komunikaci, ve způsobu života vůbec, brzdí, a dokonce deformuje fungování řady důležitých stránek osvojení kultury.

Stručně naznačené problémy některých fungujících či nedostatečně fungujících mechanismů v institucionalizovaném systému řízení a koordinace kulturního života společnosti ukazují především na zvláště nedostatečné nebo nesprávné využití i rozpracovaných vnitřně psychologických mechanismů nejen ze sféry psychiky jedince, ale i ze sféry sociálně psychologické, ze sféry komunikace, socializace, mezilidských vztahů v malých skupinách atd.

Obrátíme nyní pozornost k některým mechanismům ze skupiny vnitřně psychologických mechanismů – na mechanismy psychiky osobnosti jedince, které mají nesmírně důležitou úlohu nejen v této skupině mechanismů, ale i v procesu kulturní činnosti, v procesu osvojení kulturních

hodnot a výtvorů. Lidská osobnost jako souhrn všech společenských vztahů je základním koordinujícím řídicím systémem lidské činnosti.

O mechanismech osobnosti jedince, ovlivňujících osvojení kultury

Jak již bylo důsledně rozebráno a prokázáno klasiky marxismu-leninismu a podtrženo praxí společenského života, podstata osobnosti má výrazně sociální charakter. Vzniká, formuje se a rozvíjí ve skupinové, třídní, pracovní, společenské činnosti, mající v různých historických etapách svůj specifický ráz. Člověk, jenž je podle Marxe společenským tvorem, je organicky propojen s mnoha sociálními skupinami, s třídou, kde v dialektice organických vztahů individuálního a společenského, zvláštního a obecného, v dialektice společenské činnosti a třídních rozporů se formuje specifika osobnosti, individuální a společenské vědomí, lidská kultura. Podstata bytosti člověka se tak stává souhrnem všech společenských vztahů. Sociologické, a dokonce i psychologické zkoumání člověka se stává, jak říká G. M. Andrejevová, „nikoli častí zkoumání společnosti samé, ale druhou stránkou stejného problému; obraz člověka v sociologickém zkoumání má být i „obrazem společnosti“.

Znalost a zkoumání struktury a mechanismu lidské osobnosti jsou proto nezbytné pro pochopení dialektiky kultury a zejména pro její osvojení.

Obnovované a nově vznikající mechanismy psychiky, určující a určované subjekt-objektovými vztahy společenské, lidské činnosti, se formují v celém komplexu nejrůznějších rysů lidské osobnosti. K takovým základním rysům, resp. rovinám lidské osobnosti například podle E. V. Sokolova patří: rovina sociálně kulturních rolí, jejichž obsah neobjasňuje ani tak osobnost, jako spíše sám systém, v němž funguje; rovina sociálního charakteru, jež je daleko hlouběji zakotvena než sociální role a jež standardizuje a reguluje do velké míry její chování; rovina existenciálních struktur, představující hluboko v nitru skryté psychické struktury, jako například dialektický rozum, svědomí, estetické vědomí, vyjadřované v takových citech, jako je svoboda, láska, naděje, ví-

ra, stálost, nedůvěra atd., v citech, které v nejsložitějších životních situacích hrají funkci transcendence, přidávají lidskému bytí absolutní hodnoty, udržují pocit nepřetržitosti v čase a zabezpečují individuální celistvost, jednotu psychického života [Sokolov 1972: 201, 3]. K základním rysům osobnosti také patří podle Kagana potenciál *gnoseologický*, určovaný rozsahem a kvalitou informací, *axiologický*, určovaný systémem hodnotových orientací, tvůrčí, určovaný zděděnými a získanými schopnostmi a zvyky, schopnostmi k činu tvořivému či ničivému; *komunikační*, určovaný mírou a formami komunikaibility, typem a pevností kontaktů s jinými lidmi; *estetický* (*umělecký*), určovaný úrovní, obsahem, intenzitou estetických potřeb a způsobem jejich uspokojení [M. S. Kagan 1974: 260–262]. Ve všech těchto rovinách, potenciálech lidské osobnosti, spojených syntetickou schopností časoprostorového spojení, jednotou abstraktního myšlení a hlubokého irracionálně emocionálního prožívání fungují, vznikají a obnovují se její nejrůznější mechanismy. Tyto mechanismy podněcují, regulují a kontrolují kulturní činnost, která tvoří pět základních bloků [M. S. Kagan 1974: 176, 177]: operační, orientační, motivační, energetický (sem patří i láska jako zvláštní psychická energie) a hodnotící.

Nebudeme zde věnovat pozornost různému chápání rozsahu a obsahu lidské psychiky a osobnosti i jejich mechanismů. Vybereme jen ty, které mohou značně ovlivnit proces osvojení kultury. K takovým mechanismům podle našeho názoru patří:

1. *Jednota komunikability a individualizace jako dvě dialektické stránky sebeuplatnění osobnosti ve společnosti v procesu socializace.* Tato jednota je specifickým koordinujícím mechanismem společenského a individuálního. Respektováním tohoto mechanismu v procesu socializace lze předejít krajnostem přílišného kolektivismu (maoistického) či individualismu (buržoazního typu).

2. *Komplexní osobní zkušenost* představuje jednotu zdravé ryze sociální a ryze individuální zkušenosti konkrétního individua v konkrétních životních podmínkách, je základním kritériem a prizmatem

hodnocení a osvojení si nejen kulturních hodnot a výtvorů, ale i lidí, života vůbec. Tento složitý mechanismus lidské osobnosti je diferencujícím, hodnotícím a často i určujícím momentem lidského jednání, lidské činnosti. Komplexní zkušenost osobnosti je také zdrojem řady psychologických filtrů, zábran atd. S tímto mechanismem těsně souvisí další.

3. *Mechanismus psychologických „filtrů“.* V osobnosti jedince představuje stěnu mezi prezentací a přijetím impulsů a podnětů z vnějšího světa, a to v procesech vnímání, komunikace, učení, porozumění; ovlivňuje a modifikuje osvojování. K psychologickým „filtrům“ patří motivy vědomé a podvědomé, apriorní předsevzetí nálad a stavy existenciální roviny osobnosti, její instinktivně emocionální roviny, tj. roviny, jež jsou v každé osobnosti poněkud specifické a jedinečné. K nejobecnějším a do jisté míry rozpracovaným „filtrům“ osobnosti patří tyto:

a) *Předpojatost, předsudky, různé apriorní soudy.* Jsou emocionálně motivované a vyznačují se často již iracionálním, automatickým zaujetím – ať už z prvního dojmu momentální antipatie nebo přílišné sympatie, z apriorního dogmatu, či daných stereotypů; jsou složitým, silným mechanismem, negativně působícím na proces osvojení kultury a omezujícím objektivní tvořivý přístup. Je známo, jaké škody páchaly a páchají fanatismus, etnocentrismus (tendence hodnotit jiné kultury z hlediska své vlastní kultury jako nejvyššího kritéria), tempocentrismus (tendence posuzovat jiné epochy z hlediska vlastní doby jako nejvyššího kritéria, stereotypy, autostereotypy) atd.

b) *Frustrace, deprivace potřeb, zájmů, cílů.* Způsobují obyčejně neobjektivní a neadekvátní reakce či pohled na věc, neadekvátní ideje, hodnoty a projevují se agresí, depresí, zoufalstvím, zlehčováním, iluzorní sublimací apod. Tím vyvolávají zkreslené, imaginární či úplně nesprávné osvojení hodnot kultury.

c) *Automatismy psychických pochodů,* tj. zautomatizované myšlení, zvyky, tradice, jež se po jisté době stávají téměř instinktivní činností. Jsou jedněmi z nejtrvanlivějších a těžko odstranitelných negativních mechanismů v procesu osvojování

nových kulturních hodnot a norem. Přitom ovšem v procesu učení se vždy navazuje na hodnoty a normy tradiční kultury a tyto zvyky a tradice jsou vždy přítomny v procesu změn společenského a individuálního vědomí. Někdy působí velmi negativně.

K. Marx již ve své době poukazoval nejen na životnost konzervativních tradic, ale i na jejich ožívování v procesu přeměn: „Tradice nejen vyjadřuje podmínky, jež ji porodily, ale také je překračuje a stává se v jiných podmínkách tíživou konzervací společenských nálad; v období prudkých zvratů ožívá a šíří vášně minulosti.“ [Marx 1950].

Problematické automatismů myšlení je věnována velká pozornost v psychologii. Kulturní antropologové, jako například F. Boas, Kroeber a jiní, věnují zvláště velkou pozornost této problematice při studiu kultur primitivních skupin, ovšem absolutizují tento moment jako jeden z nejmočnějších sil stability kultury.

4. *Mechanismy instinktivně emocionální stránky lidské psychiky.* Hrají velkou úlohu v mezilidských vztazích při vytváření postojů atd.

Psychologové a teoretici kultury věnují velkou pozornost otázkám zachování pudové, emocionální energie pomocí její transformace, projekce a racionalizace skrze jinou činnost, problému integrace mentálního procesu v podvědomí. M. S. Kagan například poukazuje právě na integrační činnost psychiky jak v podvědomé, tak i ve vědomé činnosti. Známý sovětský psycholog Anochin dokonce podrobněji rozpracoval fyziologický mechanismus, nazývaný „aférentní syntézou“, který podle jeho názoru „je nejodpovědnějším klíčovým bodem chování, protože z milionů možností jednání vybírá určité jednání, přesně odpovídající stimulu, situaci, minulé zkušenosti a stavu organismu v daném momentu“ [Filosofskije 1963: 204].

O syntetické, integrační činnosti, i ve vědomé rovině neoddělitelně organicky spojené s podvědomou, pojednává také řada filozofů.

5. *Mechanismus časoprostorové syntézy.* Je předmětem abstrahovaného rozboru

soudobé fenomenologické filozofie a psychologie. Hraje velkou úlohu v procesu osvojování kultury, v procesu návaznosti a přijímání historicky získaných zkušeností a znalostí.

Známý sovětský teoretik kultury E. B. Sokolov podrobněji rozebírá úlohu tzv. integrační úrovně osobnosti pro osvojení kultury. Autor navazuje na rozbor (Z. M. Kakabadzeho v knize *Člověk kak filosofskaja problema*) hlubinných, intimně osobnostních existenciálních struktur, dávajících základní emocionální odstín citění světa, vědomí, a poukazuje na jejich úlohu. Upozorňuje, že syntetické, ve svém základě existenciální struktury osobnosti, jež jsou hlavně pocíťované, ale neuvědomované, značně ovlivňují tok duševního života, výběr životní cesty a mají v podstatě tyto čtyři funkce: „Transcendentální, tj. organický popud člověka vycházející z rámce danosti, překračovat a rozšiřovat hranice svého bytí...; funkce přisuzování významu absolutní hodnoty lidskému bytí; funkce udržování nepřetržitosti existence v čase...; funkce integrační, dodávající psychickému životu syntetickou jednotu člověka“ [Sokolov 1972: 200–205].

Mechanismus časoprostorové syntézy, tj. schopnost člověka současně navazovat na minulé, přítomné a budoucí, přesahovat sebe sama a kumulovat zkušenosti lidské kultury, je velice cenným mechanismem, jenž je málo aplikován v systému kultury, v procesu jejího osvojování.

*

Podrobnější popis některých vyjmenovaných mechanismů dvou subsystémů komplexního modelu fungování kulturního systému ve společnosti není v rámci daného pojednání myslitelný, protože každý z vyjmenovaných mechanismů je předmětem rozsáhlých zkoumání několika společenskovědních disciplín a zahrnuje řadu nejružnějších aspektů, funkcí a rovin. Je však důležité připomenout možnost jejich využití v koordinaci kulturní činnosti (při patřičné specifikaci). Znalost mechanismů jednotlivých subsystémových elementů složitého modelu kulturního systému dané společnosti však zdaleka ještě nemůže zajistit jeho efektivní fungování

v daných sociálně ekonomických vztazích. Je však nezbytným předpokladem pro zkoumání a rozpracování základního systému mechanismů, integrujícího všechny subsystémové elementy a jejich mechanismy v jednotný, dialektický komplexní model fungování kulturního systému. Tento integrující systém mechanismů by měl být zkoumán v základní dialektické ose kultury — ve způsobu a formách společenské činnosti, které určují typ kultury a jsou určovány typem sociálně ekonomických vztahů dané společnosti, typem sociálně ekonomické formace. Způsob aktivity, zahrnující nejen formu a typ, ale i cílovou obsahovou orientaci, udává v podstatě ráz, charakter, jedinečnost a jednotu kulturního systému. M. S. Kagan dokonce diferencuje typy kultury podle typů aktivity a správně upozorňuje na nezbytnost rozborů mechanismů jednotlivých typů aktivit.

Rozbor integrujících mechanismů modelu fungujícího systému kultury je však otázkou přesahující rámec této stati: jednak musí respektovat specifika rozdílných společenských systémů, jednak vyžaduje hlubší multidisciplinární zkoumání.

Literatura

- Ananjev, B. G.: *Čelovek kak predmet poznaniya*. Leningrad, Nauka 1969.
- Filosofskie voprosy, fiziologii vyššej nervnoj dejatel'nosti i psichologii. Moskva, Nauka 1963.
- Kagan, L. N.: *Naučno-techničeskaja revoliucija i duchovnaja kultura*. Filosofskie nauki 1974, č. 4.
- Kagan, M. S.: *Čelovečeskaja dejatel'nost*. Moskva, Izd. političeskoj literatury 1974.
- Lenin, V. I.: *Spisy*. Sv. 19. Praha, SNPL 1957.
- Leontev, A. N.: *Problemy razvitiya psichiky*. Moskva 1965.
- Marx, K. - Engels, B.: *Spisy*. Sv. 3. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K. - Engels, B.: *Spisy II*. Praha, Svoboda 1950.
- Mežujev, B. M.: *Nauka v sovremennoj kulture*. Voprosy filosofii 1972, č. 11.
- Sokolov, E. B.: *Kultura i ličnost*. Leningrad, Nauka 1972.
- Titarenko, A. J.: *Struktura nraavstvennogo soznaniya*. Moskva, Red. L. N. Darogova i dr., Mysl' 1974.
- XXV. sjezd KSSS, dokumenty a materiály. Praha, Svoboda 1976.

Резюме

Малаштова-Драгнева Р.: О механизмах, влияющих на усвоение культуры

В условиях социалистического общества, ставящего себе целью формирование всесторонне развитого человека, развитие механизмов усвоения культуры играет значительную роль.

Речь идет, прежде всего, о развитии механизмов общественно-институциональной подсистемы управления культурной деятельностью, к которой относятся: единое демократическое управление в координации деятельности всех сфер культурной жизни партийными, государственными и общественными институтами; творческая инициатива в организации аппарата управления; комплексное, единое воздействие всех форм — идеологического, научного, ценностно-ориентационного, коммуникационного и практико-технического — образования и воспитания во всех сферах культурной жизни и общественных отношений, предпочтение, отдаваемое воспитательно-образовательным механизмам по сравнению с рыночными в области кооперации культуры; научность, равномерность, согласованность функционирования социально-адаптационных и внутренних психологических механизмов в процессе социализации индивида; диалектическое единство национального и интернационального в распространении культуры.

Далее идет речь об изучении и адекватной идентификации личностных механизмов индивида, влияющих на усвоение культуры. К их числу относятся: единство коммуникабельности и индивидуализации в качестве диалектических сторон самореализации личности в обществе; комплексный личный опыт как единство социального и индивидуального опыта; механизм психологических фильтров (предубеждение, предрассудки, априорные суждения, разочарование и подавленность, утрата потребностей, интересов и целей; автоматизм психических процессов); механизм инстинктивно-эмоциональной стороны человеческой психики; механизм временно-пространственного синтеза.

Изучение и разработка основной системы механизмов, объединяющей все подсистемные элементы в единую, комплексную модель функционирования системы культуры, является предпосылкой обеспечения ее эффективного функционирования при данных социально-экономических отношениях.

Summary

Malaštová-Dragněva R.: On Mechanisms Affecting the Appropriation of Culture

Under the conditions of the socialist society where the formation of a many-sidedly developed man is aimed at, the development of mechanisms of culture appropriation is of major importance.

What is primarily involved here is the development of the mechanisms of the social-institutional subsystem of cultural-activity control. These include: a uniform democratic control and coordination of all areas of cultural life by Party, State and social institutions; a creative initiative in the organization of the institutional apparatus; a complex, uniform operation of the ideological, scientific, value-orientation, communication and practical-technological form of education and culture in all areas of cultural life and social relations; the priority of the educational mechanism over the market mechanism in the area of the coordination of culture in socialist society; the scientific character; an even, coordinated functioning and social-adaptation and internal-psychological mechanisms in the process of the individual's socialization; the dialectical unity of the national and the international in spreading culture.

In the second place, attention is to be paid to the examination and adequate identification of the mechanisms of the individual's personality influencing the appropriation of culture. These involve: the unity of communicability and individualization as two dialectical aspects of the individual's self-assertion in society; complex personal experience as a unity of social and individual experience; the mechanism of psychological filters (bias, prejudices, a-priori judgements, frustration, deprivation of needs, interests and goals, automatism of psychical processes); the mechanism of the space-time synthesis.

The examination and elaboration of the basic system of mechanisms integrating all the subsystem elements into a uniform, dialectical, complex model of the cultural system's functioning is a necessary precondition for securing its effective functioning in the given socio-economic relations.

Přeměny současné tělesné kultury a její stále rostoucí společenský význam byly vyvolány řadou faktorů ekonomické, civilizačně technické, sociální i kulturní povahy. I když toto tvrzení již patří k elementárním pravdám, neuvědomujeme si – jak se zdá – plně jeho teoretické a praktické důsledky. V oblasti poznávací činnosti totiž implikuje nutnost hledat bezprostřední i zprostředkované vazby mezi současným modelem tělesné výchovy, sportu, rekreace a turistiky a mezi ostatními oblastmi lidské činnosti. Je totiž třeba vzít v úvahu skutečnost, že různorodé potřeby pohybové aktivity narůstají živelně, spontánně jako výraz změněné životní situace současného člověka, přičemž jejich realizace na druhé straně není možná (nebo je velmi obtížná) bez formulace cílů, možností a směrů práce v této oblasti, na níž se významně podílejí i společenské vědy.

Neklademe si zde úkol podrobně popsat komplikované procesy charakterizující soudobé společnosti, jež vedou k rozvoji různých forem péče o lidské tělo, zaměřených na stimulaci jeho růstu, odolnosti, zdraví a krásy.

Tradiční způsob existence člověka, ovlivněný do značné míry rytmem fungování přírody (jak jsme to mohli ještě donedávna pozorovat ve vesnickém prostředí [Dobrovolski 1966]), byl nahrazen modelem života, který byl „uměle“ vytvořen rytmem stroje a strojní práce a také racionalizací organizace společenských vztahů v průmyslovém podniku, vytvářející novou situaci pracovníků v průmyslu v souvislosti 1) se specializací a dělbou práce, 2) s její intenzifikací a intelektualizací. Kromě toho se vedle času jednoznačně vázaného prací objevil tzv. volný čas, který je k dispozici jedinci a který výraz-

ně ovlivňuje oblast jeho poměrně svobodné, neutilitární aktivity.

Prohloubila se diferenciacie v sociální struktuře, především ve struktuře třídní a sociálně profesionální, a došlo také k vytváření velkých městských aglomerací s jejich jak společensky žádoucími, tak negativními důsledky. Negativní důsledky první fáze kapitalistické urbanizace se projeví především v nehygienických, zdravotně škodlivých podmínkách práce a bydlení a v izolaci člověka od příznivého vlivu přírodních podmínek. Kořistnické hospodářství první fáze industrializace se dotklo jak přírodních zdrojů, tak člověka samého, takže kapitalistické společnosti vstoupily do fáze, kdy mají nejen potíže s přírodou, ale i se svými vlastními tvory.

Tyto procesy probíhaly zcela odlišně v socialistických společnostech, kde společenská forma vlastnictví, plánování společenského života a vyšší dosažený stupeň sociální homogenizace dovolily vyhnout se řadě negativních důsledků kapitalistické industrializace. Avšak i tyto země byly poznamenány trendem technizace života, který zde vytvořil nové potřeby a podmínky, napomáhající prolinání různých životních stylů a hodnotových systémů. Tento proces byl značně urychlen díky rozšíření vzdělání a kultury.

Tělesná kultura jako výraz objektivních potřeb

Naznačené přeměny soudobých společností vytvářejí nové individuální i společenské potřeby; mimo jiné tu jde i o *zaručení podmínek pro adaptaci člověka měnícím se okolnostem života.*

Jedním z významných faktorů uspokojujících tyto potřeby je a stále více bude

široce definovaná tělesná kultura.¹ Chápeme ji jako *poměrně integrovaný a ustálený systém chování v oblasti péče o tělesný růst, pohybovou obratnost a zdraví člověka, jež probíhá podle vzorů přijatých v daném seskupení, a výsledky tohoto chování*. Tento faktor je úzce propojen s výchovou, osobní a společenskou hygienou, prací a odpočinkem a se snahami o zlepšení materiálních a psychologických podmínek lidské existence.

Z různých potřeb, jež mohou být uspokojeny rozvojem tělesné kultury, tj. především tělesnou výchovou, sportem, pohybovou rekreací a turistikou, zasluhují podle našeho názoru zvláštní pozornost tyto dva okruhy:

1. Biologické potřeby.

Různorodé formy tělesné kultury napomáhají uchovávat a posilovat vazeb člověka s přírodním prostředím. Protože se prostředí mění značně rychleji, než probíhá biologická evoluce organismů, může právě tělesná kultura přispět k adaptaci lidského organismu k novým situacím, s nimiž se setká v blízké budoucnosti. Možnost uspokojení přirozené potřeby pohybu musí být respektována při péči o správný tělesný vývoj dětí a mládeže i o správný fyzický stav dospělých lidí. Tempo vytváření podmínek pro zvýšenou pohybovou aktivitu musí být proto přímo úměrné tempu rozvoje techniky, která „uvolňuje“ člověka od nadměrné tělesné námahy. Únava z rychlého a jednotvárného pracovního tempa vyžaduje aktivní odpočinek a plnou obnovu fyzických sil organismu, což je možné zabezpečit „uměle“ se rozvíjející pohybovou aktivitou. Potřeba tělesné rekreace by proto měla být rozvíjena již při tělesné výchově školní mládeže.

2. Sociálně psychologické potřeby.

Soudobá tělesná kultura a zejména sport ve všech svých formách (školní, rekreační i závodní) obohacuje oblast vnitřních prožitků člověka. Kromě toho sport uspokojuje potřebu uplatnění jedince ve skupině,

potřebu boje a soutěžení, srovnávání a měřitelnosti výsledků činnosti. Konečně napomáhá vybití psychologických napětí, tolik charakteristických pro současnost, a vytváří podmínky pro psychologickou relaxaci.

Zprostředkovaná i bezprostřední příprava člověka pro práci a obranu vyžaduje — jak známo — vytvoření fyzické zdatnosti, síly, rychlosti jednání, vytrvalosti a dalších podobných vlastností, které jsou dnes utvářeny především tělesnou výchovou a sportem. Tělesná kultura plní současně i integrativní funkci, a to v různých rovinách; například na úrovni malých přátelských kolektivů, místních společenství nebo závodů či na úrovni celých národů, států nebo společenství zemí. Špičkový sport současně hraje velkou roli při tvorbě a utvrzování národního prestiže. Současně však rozvoj turistiky i mezinárodních sportovních utkání rozšiřuje spektrum kontaktů mezi národy a vytváří tak příznivé podmínky pro šíření takových hodnot a norem, jakými jsou například mír a mezinárodní spolupráce.

Koncepce člověka a postoj vůči tělesné kultuře

Dialektickomaterialistická koncepcí člověka je dominující, teoreticky nejvyzrálejší, nikoli však jedinou soudobou koncepcí člověka a tělesné kultury. Vznikla a rozvinula se v konfrontaci s idealistickými a naivně materialistickými proudy, vymezujícími odlišně člověka a jeho podstatu. Tyto nemarxistické přístupy dosud nejsou překonané a působí, i když v různé míře, na novodobou teorii tělesné kultury, formující se od konce osmnáctého století. Zjednodušíme-li problém, můžeme přístupy k filozoficky a sociologicky orientované teorii tělesné kultury rozdělit na tři základní skupiny:

1. Naturalistická orientace.

Její přívrženci považují stav existence primitivního člověka za dokonalou formu existence a odklon od ní pro ně představuje odchod od ideálu a počátek procesu prohlubování disproporce mezi intelek-

¹ V proponované definici tělesné kultury vědomě navazujeme na globální vymezení kultury [Kłoskowska 1967, s. 21–42]. Domníváme se totiž, že představuje nutnou rovinu východního určení celého

okruhu jevů pohybové aktivity, které mohou být předmětem verbalizace z hlediska společenských věd. Teprve v dalších etapách analýzy zkoumaného předmětu bude možné obsah tohoto pojmu užít.

tuálním a fyzickým rozvojem člověka. Harmonický rozvoj člověka podle této orientace závisí na míře podřízení se člověka přírodním zákonům.

Tento postoj, který se v čisté podobě zrodil v osmnáctém století a nejdůkladněji byl rozpracován v doktríně J. J. Rousseaua,² byl později přijat ve značně zmírněné verzi. Romantická i modernistická filozofie obsahovala direktivu přiblížení člověka přírodě — jako faktoru stavícímu se proti negativním účinkům kapitalistické industrializace a urbanizace a zároveň vytvářejícímu šance pro obrození a rozvoj národní kultury na základě přijetí a přetvoření výsledků lidové tvořivosti.³

Lze předpokládat, že koncepce návratu člověka k přírodě se stala inspiračním zájemem novodobé tělesné výchovy, rozvíjející se v devatenáctém a dvacátém století, například alpinismu, cvičení na hřištích, turistiky a tábornictví.

Tělesná kultura ve své novodobé koncepci plní vůči člověku instrumentální funkce, umožňuje mu aktivní soužití s přírodou jako zdrojem široce chápáného tělesného, psychologického i sociálního zdraví. Nejde zde již vůbec o postulát úniku ze světa průmyslové civilizace, nýbrž o jeho částečnou izolaci — s rekreačními, léčebnými a profylaktickými cíli.

2. Humanistická orientace.

Tento přístup, čerpající své zdůvodnění z filozofické kultury devatenáctého a dvacátého století⁴ a z humanistické sociologie Znanieckého [1918], připisoval tělesné kultuře nejen instrumentální, ale i svébytnou hodnotu. Podle Znanieckého, který je autorem humanistické teorie tělesné kultury [Krawczyk 1967], nemůžeme tělesnou výchovu, sport a rekreaci interpretovat jen jako můstek spojující člověka s přírodou. Tyto oblasti činnosti jsou výsledkem kulturního vývoje a představují neodlučitelnou část soudobé kultury — jako takové pak zasluhují, aby byly přijaty a šířeny jako hodnoty o sobě.

Tato tendence nalezla svůj specifický výraz v současné kulturní a sociální antropologii a také mezi teoretiky i činiteli tělesné kultury, především olympijského hnutí [Coubertin 1919], kteří vidí novodobý sport v úzkém sepětí s jinými druhy kultury — divadlem, rituálem, hudbou, sochařstvím i literaturou. Proto také právě oni chápou sport jako jev charakteristický pro dvacáté století, či naopak, považují dvacáté století za „století sportu“.

3. Historicko-společenská orientace.

Její představitelé ve shodě s marxistickou tradicí chápou situaci člověka v kapitalistické společnosti jako důsledek třídní nerovnosti, přílišné specializace práce a celkové krize buržoazní civilizace. Proto osvobození člověka jako všestranně rozvinuté osobnosti je možné uskutečnit pouze revoluční změnou společenského systému, který reprodukuje fyzickou i duchovní degradaci člověka. „Odpřírodnění“ člověka tkví — v souladu s marxistickou teorií — ve skutečnosti cizení se člověka v produktech vlastní činnosti. Naznačené problémy a jejich pochopení představovaly teoretický základ pro činnost komunistického a do určité míry i sociálně demokratického proudu ve sportovním hnutí. Přívržence těchto hnutí zajímal především stav fyzické a duchovní degradace proletariátu v podmínkách kapitalistické výroby a možnosti jejího zmírnění, v další perspektivě pak vytvoření podmínek pro plný, všestranný duchovní i fyzický rozvoj člověka. Proto také hlavní cíle tělesné kultury byly odvozovány z obecných socialistických ideálů. V obtížném období počátků výstavby socialistické společnosti byly vyjádřeny v hesle „buď zdatný pro práci i obranu“ a zároveň rozšířeny o cíle spojené s aktivním odpočinkem, zábavou i jinými činnostmi, jež nejsou bezprostředně užitelné.

Naznačené přístupy k tělesné kultuře, jimž odpovídají specifické koncepce člověka, vznikly v různých historických ob-

² Teoreticky a ideově zásadní stanoviska z oblasti současné filozofické antropologie, zároveň s rozsáhlou bibliografií předmětu, najde čtenář v knize T. M. Jaroszewského [1975].

³ Jak známo, tvůrci romantismu a novoromantismu hledali inspiraci pro národní kulturu v lidové

tradici právě se zřetelem na její úzkou vazbu s přírodou.

⁴ Tato problematika byla rozpracována zejména v německé literatuře počátku dvacátého století, především v teoriích Diltheye, Rickerta a A. Webera.

dobích a vyjadřovaly různá třídní hlediska.

První z nich se zrodil jako součást konzervativního světonázoru a je spjat s rozšířenou kritikou kapitalistické industrializace, vedenou z aristokratických a starý systém obhajujících pozic. Druhý odpovídá prospektivně orientované buržoazní ideologii, schvalující a zdůvodňující ideje kapitalistického vývoje. Konečně třetí se objevuje jako výraz tužeb proletariátu a předzvěst socialistické společnosti.

Přínos filozofie pro tvorbu obecné teorie tělesné kultury

Interdisciplinární charakter zkoumání tělesné kultury, hledajícího svůj základ ve vědách biologických, lékařských, společenských i technických, je dnes všeobecně uznáván. Zároveň však dozrává přesvědčení, že vědy o tělesné kultuře nemohou představovat jen mechanický doplněk dílčích zjištění, založených na použití metod a hledisek charakteristických pro jednotlivé vědy o člověku, společnosti a její kultuře, ale, že je třeba postupně vytvořit poměrně samostatnou a zároveň o speciální disciplínu opřenou *teorii tělesné kultury*. Novodobá teorie tělesné kultury, hledající své místo mezi současnými vědami, musí precizovat svůj vztah k filozofii a také určit povahu vzájemných vazeb a závislostí.

Ukažme pouze hypoteticky na ty obory filozofie, z nichž podle našeho názoru budou muset teoretikové tělesné kultury čerpat inspiraci a argumenty zdůvodňující jejich vlastní stanovisko.

1. Ontologická problematika.

Pojetí lidského světa jako skutečnosti nacházející se v neustálém pohybu a změně je východiskem pro osvojení si dialektického a vývojového hlediska při zkoumání člověka a jeho výtvorů. Toto pojetí současně postihuje vazbu a vzájemné působení mezi člověkem jako druhem a vnějším světem v jeho kosmickém i pozemském rozměru. V důsledku této poznávací perspektivy se rýsuje možnost komplexní interpretace a analýzy člověka jako výtvoru a zároveň „sluhy i pána“ přírody, získávajícího svoji identitu na jedné straně díky zachovávaní organické jednoty

s přírodou a na druhé straně díky vytvoření odlišných, svěbytných vlastností.

2. Antropologická problematika.

Jak plyne z toho, co jsme uvedli, téměř každé zjištění z oblasti teorie lidské existence, spojené se zkoumanou problematikou, vede k člověku a jeho vztahu k přírodě, společnosti, kultuře i k němu samému. Člověk ve své fylogenezi a ontogenezi, člověk jako integrovaná biopsychická a zároveň společenská a kulturní bytost, to jsou základní kategorie pro vybudování kostry obecné teorie tělesné kultury. Pojítkem vážícím k sobě různé části a aspekty této tematické oblasti je pak kategorie osobnosti v nejobecnějším smyslu slova. Je současně vhodným teoretickým zázemím pro filozofii a sociologii tělesné kultury.

3. Teoretickopoznávací a metodologická problematika.

Obecné ontologické a teoretickopoznávací teze marxistické filozofie je třeba přijmout jako metodologické direktivy pro vědecký postup při zkoumání tělesné kultury. Filozofii zprostředkované poznání pravidel, forem a zákonitostí myšlení představuje z tohoto hlediska nezbytnou pomoc při vytváření teoretických schémat, myšlenkových struktur, pravidel výzkumného postupu i zásad tvorby základních kategorií v *teorii tělesné kultury*. Kromě toho velmi důležitý problém představuje obecná problematika vzájemné podmíněnosti psychických a somatických procesů.

Počátky sociologické reflexe tělesné kultury

V devatenáctém a dvacátém století uskutecněná emancipace sociologie jako vědecké disciplíny vedla i k řadě pokusů zaměřených na precizaci zvláštního pojmání tělesné kultury právě v sociologických kategoriích. Již na počátku našeho století se tak vytvořilo přesvědčení o potřebě odlišení sociologické interpretace tělesné kultury a především sportu od filozofických pojetí. Byly to však pokusy prováděné jen fragmentárně, na okraji jiných analytických studií, které se týkaly problematiky společnosti a kultury chápáné v obecném smyslu [Loy, Kenyon 1969: 1–4].

Vedle těchto pokusů (jimiž se ještě budeme zabývat dále) se až do padesátých let našeho století široce rozvíjela diskuse o tělesné výchově, sportu, rekreaci a turistice jakožto o svěbytných sociálně kulturních fenoménech, získávajících na významu hlavně v souvislosti se společensko-civilizačními přeměnami. Rozvíjela se jako integrální součást úsilí v osvětlení problému geneze, struktury a funkce kultury v civilizačních a národních přeměnách i ve změnách společenského řádu [Młodzikowski 1970; Krawczyk 1970; Lasiewicz 1971].

Charakteristickým rysem této reflexe byla její bezprostřední vazba na praxi pedagogů, lékařů, hygieniků, činitelů v oblasti sociální práce a politiky, novinářů a publicistů, tvůrců a popularizátorů kultury. Proto v ní často dominovaly hodnotící, emocionálně zbarvené soudy, popularizované formou esejů, referátů, publicistických článků, polemik, programových prohlášení apod.

Tento publicistický a vědeckopublicistický proud diskuse by bylo jen těžko možné zařadit do tradice v plném slova smyslu sociologické. Byla to spíše sociální reflexe mající bezprostřední vazbu na praktickou činnost a sloužící především cílům bezprostředně utilitárním. Nesmírně zajímavé náměty v tomto směru můžeme nalézt v tvorbě teoretiků tělesné výchovy,⁵ kteří — jako například v Polsku Henryk Jordan, Eugeniusz Piasecki, Władysław Osmolski a Jerzy Michałowicz — měli ambice vytvořit teorii tělesné kultury, která by byla nejen nástrojem praktické činnosti, ale měla zároveň i poměrně autonomní charakter [Krawczyk 1970: 350–358].

Naznačené prvky sociální vědy o tělesné kultuře nenabývaly však až do padesátých let (až na určité výjimky, k nimž se ještě vrátíme) plně specifické podoby. Fungovaly spíše jako integrální část teorie tělesné výchovy, tvořící tehdy již poměrně ucelené systémy. Tento stav věcí trval — jak jsme již uvedli — do konce padesátých let.

Podmínky, které přinesl lidově demokratický řád a především vytvoření nové sociálně třídní struktury i nových mocensko-politických struktur, vytvoření socialistických společenských vztahů, včlenění dosud separatisticky orientovaných lokálních společností do rychle se integrujících národních společenství, postupující industrializace a urbanizace, pronikání socialistického vědomí a marxistické metodologie do společenských věd — to vše ovlivňovalo formování nového teoretického modelu tělesné kultury. Vypracování nového pojetí tělesné kultury a sportu bylo, tak jako v předchozí epoše, doprovázeno zpočátku proudem sociální publicistiky, která však nezanikla ani poté, co se objevily koncepce a publikace s vědeckými a teoretickými ambicemi. Naopak dále zesílila a rozšířila se v podobě publikací a vystoupení specifikujičích politiku v oblasti tělesné kultury. Proud sociální publicistiky představoval v mnoha případech impuls pro realizaci pozdějších různě orientovaných teoretických i empirických, popisných i analytických výzkumů problematiky tělesné kultury a sportu.

Emancipace sociologického aspektu

Jestliže společenská a pedagogická problematika tělesné výchovy dětí a mládeže získala pozornost obyvatelstva již v systémech tělesné výchovy devatenáctého století, pak teoretická reflexe sportu v podstatě začíná v našem století. Na počátku šlo téměř výlučně o formulaci hodnotících a normativních soudů, vycházejících buď z konzervativně aristokratických intelektuálních kruhů, nebo z kruhů diametrálně protikladných, tj. socialistických, buržoazně liberálních či demokratických. Liberální a demokratický proud byl spjat především se zkušenostmi olympijského hnutí a teoretickým a publicistickým dílem jeho tvůrce a propagátora Pierra de Coubertina.

Na vazbu, která spojuje sporty, hry a zábavy s různými jevy společenského života, upozorňovali známí sociologové přelomu devatenáctého a dvacátého století, jako například Georg Simmel, Max Weber,

⁵ Máme zde na mysli systémy tělesné výchovy vytvořené v devatenáctém století v některých evropských zemích (zejména švédský, německý, an-

glický, francouzský a český). Přes velké zatížení filozoficko-sociálními myšlenkami měly výrazně praktický charakter.

Thorstein Veblen a William G. Sumner. Zabývali se sportem v rámci kategorií obecné teorie společnosti a její kultury, tj. spíše okrajově a v souvislosti se studiem jiných sociologických problémů. Také v meziválečném období se objevila řada prací tohoto typu – vzpomeňme například na známé názory Lewise Mumforda, Johanna Huizingy a Floriana Znanieckého. Bylo to svěbytné pokračování prvních zkušeností, na jejichž základě byl sport a jiné formy pohybové rekreace zkoumány ne v izolaci od ostatních sociálně kulturních jevů, nýbrž naopak: v jejich rámci nebo spolu s nimi. Pozitivní na těchto přístupech bylo to, že vylučovaly nebezpečí izolovaného, povrchního a dílčího pohledu, tj. rysů charakteristických pro některá současná pojetí. Kromě toho se vyvarovaly zjednodušujícího empirismu, omezujícího se pouze na registraci a popis sledovaných faktů, a jejich zkoumání vycházelo z předem vytvořené sítě pojmů a postulované teoreticko-metodologické koncepcce.

Jak se ukazuje, byla to nejcharakterističtější vlastnost uvedených prací, které si zachovávají trvalou hodnotu i pro současné společenské vědy o sportu. Jejich ideologické a světonázorové postoje implikovaly však nadměrné rozpracování hodnotících, pro sport nejčastěji nepříznivých soudů.⁶

Tato poslední poznámka se týká především osob, které patřily k proudu kritizujícímu masovou kulturu nebo byly pod jeho silným vlivem. Uvedme tu jako příklad Steinitzerovu práci *Sport und Kultur* [1910], vášnivou diskusi vedenou v roce 1911 pod stejným heslem na stránkách časopisu „Ruch“ nebo článek George E. Howarda *Social Psychology of the Spectator*, kde byly formulovány všechny snad podstatné námitky, s nimiž se setkával sport provozovaný pro publikum. Z tohoto zázemí vznikla bezpochyby i první *Sociologie sportu* Heinze Risseho z roku 1921.

Rozmach empirických výzkumů sportovní problematiky se datuje teprve od šedesátých let našeho století. Výzkumy se

však v tomto období často rozvíjely bez ohledu na přínos předchozího, převážně teoretického období. Tuto skutečnost je možno připsat tomu, že mezi prvními iniciátory poválečné sociologie sportu byli většinou badatelé nepocházející z okruhu profesionálních sociologů nebo představitelů jiných společenských věd, kteří se nepovažovali za dědice sociologické tradice v této oblasti. Navíc krajně empirická tendence panující v sociologických výzkumech na Západě, a zejména v USA, nepřála návratu k výsledkům analytické sociologie.

V Polsku i v jiných socialistických zemích pak všeobecný odklon od zkušeností buržoazní sociologie napomáhal spíše tomu, že sociologické aspekty byly zkoumány v rámci jiných vědních disciplín. V socialistických zemích se sport stal nadlouho především předmětem zájmu historiků sportu a tělesné kultury, kteří ve svých studiích odhalili také mnohostranné souvislosti sportu s jinými oblastmi společenského života.

Spojení sociologického a historického aspektu bylo typické i pro první historicko-analytické propozice z šedesátých let, například knižní publikace Petera G. McIntoshe, A. Natana a Andrzeje Tyszy, v nichž je spojen vědecký a publicistický aspekt. Dokumentují, jak je pro sociology účelné využívat historický materiál, dodržovat zásadu „ad fontes“. Do tohoto okruhu prací je možné počítat i ambicióznější práce historicko-sociologické a historicko-filozofické, například Michela Buea [1968], Hanse Lenka [1964], N. J. Ponomarjova [1970] a v Polsku Andrzeje Wohla [1971], Zbigniewa Krawczyka [1970], Grzegorza Młodzikowského [1970] a Henryka Laskiewiczze [1971].

Avšak tento typ publikací neudává hlavní tón současné sociologie sportu, která zůstává především empirickou vědou a jako taková podléhá tendencím pro tyto vědy charakteristickým. Jejím hlavním rysem je dosud především preference dílčích, fragmentárních přístupů, zkoumajících různé souvislosti mezi sportem a jinými oblastmi života. Sport přestává

⁶ Kritické názory týkající se výkonového sportu jsou zvláště hojné. Jejich teoreticko-ideologická východiska jsou podobná jako u masové kultury. Je

charakteristické, že proti závodnímu sportu se vyjadřovali teoretikové patřící ke zcela protikladným světonázorovým strukturám.

být v tomto výkladu jednostranným a izolovaným jevem a nabývá závislou, proměnlivou a mnohorozměrnou povahu — proto jak při jeho popisu, tak při analýze se objevuje řada různých koncepcí, metodologických přístupů a výzkumných technik.

Svrázným dokladem této situace v současné sociologii sportu jsou první ročníky mezinárodního časopisu „*International Review of Sport Sociology*“ [Warszawa 1966–1977], redigovaného v Polsku. Domníváme se, že stati publikované na stránkách tohoto časopisu poskytují přibližnou představu o směrech a zájmových specifikách dnešních sociologů sportu. Nejčastěji analyzované problémy jsou tyto:

1. sport, mládež a výchova,
2. sport jako divácká záležitost (sportovní instituce, sportovní „hvězdy“, sportovní scéna),
3. sport a jeho role v přeměnách lokálních společností,
4. sport a procesy integrace a dezintegrace dnešních společností,
5. společenské funkce sportu v dnešní civilizaci a kultuře.

Specifikace hlavních problémových okruhů vědeckého časopisu za určité období není ještě přesvědčujícím argumentem pro tezi o disperzi současných sociologických studií o sportovní tematice, neboť časopis může publikovat dílčí studie, nevytvářející syntetický obraz celku. Analýza knižních publikací tohoto oboru v posledních letech však současně ukazuje, že jen málo z nich má větší teoretické ambice, které by odhalovaly hlubší vrstvy tohoto, dnes tak fascinujícího jevu, jakým je sport. Snad proto se také těší takové oblibě mnohotematická symposia, semináře a konference, organizované již po několikaleté *Světovou komisí sociologie sportu* i jinými vědeckými institucemi v Evropě a Americe [Lüschen 1970].

Výsledky bádání této oborové disciplíny lze charakterizovat spíše jako souhrn poznání o různých aspektech sportu. Konceptualizovaná vstupní konstrukce nové vědecké disciplíny dosud chybí. Objevující se práce z této oblasti jsou nejčastěji shromážděním materiálů (hlavně referátů) z jednotlivých konferencí, v poslední době

zpravidla konferencí monotematických, nebo také sborníky individuálních či kolektivních článků. Takový charakter mají například výběry textů *Sport, Culture and Society*, *Sport in the Socio-cultural Processes* a *Filozofia i Socjologia Kultury Fizycznej*.

Stále více však sílí potřeba nové syntézy, nové teoretické konceptualizace základní vědy o sportu a tělesné kultuře, která musí být interdisciplinární a zahrnovat i filozofický výklad skutečnosti.

Přeložil Jiří Večerník

Literatura

- Buet, A.: *Signification du Sport*. Paris 1968.
 Coubertin de P.: *Pedagogie sportive*. Paris 1919.
 Jaroszewski, M.: *Osobnost a společnost*. Praha 1975.
 Kłoskovská, A.: *Masová kultura. Kritika i obrana*. Praha 1967.
 Krawczyk, Z.: *Floriania Znanieckiego humanistyczne spojrzenie na kulture fizyczna*. In: *Studia Socjologiczne* 1967, č. 4.
 Krawczyk, Z.: *Natura — kultura — sport. Kontrowersje teoretyczne w Polsce*. Warszawa 1970.
 Krawczyk, Z.: *Filozofia i socjologia kultury fizycznej*. Warszawa 1974.
 Laskiewicz, H.: *Robotniczy ruch sportowy na terenie miedzynarodowym*. In: *Kultura Fizyczna* 1961, č. 9.
 Lenk, H.: *Werte, Ziele und Wirklichkeit der Modernen Olympionische Spiele*. Schorn-dorf 1964.
 Loy, J. W. — Kenyon, G. S.: *Sport, Culture and Society*. New York, London 1969.
 Lüschen, G.: *Kleingruppenforschung und Gruppe im Sport*. In: *Kölnner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Sonderheft 1966, č. 10.
 McIntosh, P.: *Sport in Society*. London 1963.
 Młodzikowski, G.: *Genealogia społeczna i klasowe funkcje sportu w latach 1860–1928*. Warszawa 1970.
 Ponomarev, N. J.: *Vozniknovenije i pervonačalnoje razvitiije fysičeskogo vospitanija*. Moskva 1970.
 Tyska, A.: *Olimpia i akademia. Szkice o humanistycznej treści sportu*. Warszawa 1970.
 Wohl, A.: *Spoleczno — historyczne podłoże sportu*. Warszawa 1971.

Резюме

Кравчик З.: К генезису социологии физкультуры и спорта

Развитие социологических исследований физкультуры стимулируется рядом новых задач,

которые выдвигают перед общественными науками общественные преобразования, характерные для перехода от капитализма к социализму, а равно и развитие индустриализации, социальные следствия которой и влияние на сферу физкультуры в разных общественных системах различно. Повышение требования к развитию физкультуры и расширение шкалы ее социальных, эстетических и биологических функций выдвигает постепенно проблему построения синтетической теории физкультуры, которая бы с марксистской точки зрения подвела итог выводам ряда научных дисциплин, в первую очередь философии, социологии и истории физкультуры.

До сих пор в исследованиях физкультуры преобладали три теоретических подхода, связанные с совершенно различными классовыми и групповыми интересами. Натуралистическая концепция примыкала к аристократической критике капиталистической индустриализации, гуманистический подход — с меллиористскими течениями среди защитников капитализма, а историко-общественный анализ с революционной, а отчасти и реформистской критикой капитализма.

Социологическая мысль лишь постепенно освобождалась от своей зависимости от публицистики, рассматривающей современное положение физкультуры с точки зрения практических задач развития физкультуры и спорта. В социологии физкультуры можно выделить три подхода, которые, однако, во многих случаях переплетаются. В трудах М. Вебера, Т. Веблена или Г. Зиммеля спорт и физкультура рассматривались в рамках широко понимаемой динамики культуры, впрочем в прямой связи с идеями олимпийского движения. Другое течение (в особенности в социалистических странах) анализировало динамику физкультуры в неразрывной связи с общей динамикой общественного развития. Исторически ориентированные исследования физкультуры и спорта мы находим в трудах МакИнтоша, А. Натана, А. Тышки и др. Третье направление представляют собой эмпирические исследования разных аспектов физкультуры, спорта и отдыха, которые пока не поддаются систематизации ни с точки зрения определяющих идей, ни единства методологии.

Поэтому потребность в новом синтезе ощущается все более остро. Такой синтез должен быть междисциплинарным и должен включать и философское обобщение проблематики физкультуры и спорта.

Summary

Krawczyk Z.: On the Genesis of the Sociology of Physical Culture and Sports

The development of sociological research into physical culture is stimulated by a num-

ber of new tasks set to the social sciences by social changes characteristic of the transition from capitalism to socialism as well as of the development of industrialization whose social consequences and impact in the area of physical culture are different in both the social formations. Increased claims laid upon the development of physical culture and on the extension of the spectrum of its social, aesthetic and biological functions gradually raise the problem of the constitution of a synthetic theory of culture summarizing the knowledge gained by a number of scientific disciplines (particularly by philosophy, sociology and the history of physical culture) from the Marxist point of view.

In the research of physical culture carried out until now, three general theoretical approaches connected with entirely different class and group interests have been prevalent: the naturalistic tendency was connected with the aristocratic criticism of capitalist industrialization, the humanistic approach with melioristic trends in the defence of capitalism, and the historical and social analysis with the revolutionary and partly also with the reformistic criticism of capitalism.

The sociological reflection of the problems of physical culture has only gradually extricated itself from its dependence upon the sources of publicity commenting on the present state of affairs from the point of view of the practical tasks of the development of sports and physical culture. In the sociology of physical culture, approximately three approaches can be discerned which, however, are permeating each other in a number of respects: in the works of M. Weber, T. Veblen and G. Simmel, sports and physical culture were considered as a part of a more generally conceived dynamics of culture — this had very much in common with the ideas of the Olympic movement. The second trend, developed mainly in socialist countries, analyzed the dynamics of physical culture in narrow connection with the general dynamics of society. Historically oriented research into problems of physical culture and sports is characteristic e.g. of the works by MacIntosh, A. Nathan, A. Tyszkiewicz and other authors. The third trend is represented by empirical research into most various aspects of the development of physical culture, sports and recreation which, for the time being, defies a more clear-cut systematization both as concerns the profiling ideas and the uniform methodological conception.

An ever growing need for a new synthesis — which must necessarily be interdisciplinary and involve a philosophical explication of the problems of physical culture and sports — is making itself felt.

K některým problémům tvorby sociálních ukazatelů

MIROSLAV FORET

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Tato stať — na rozdíl od předchozích příspěvků, které byly publikovány na stránkách Sociologického časopisu k tematice sociálních ukazatelů [Foret 1973; Illner — Foret 1974; Foret 1974] je věnována otázkám metodologické, resp. gnoseologické povahy. V tomto směru se dotýká některých problémů, které byly u nás v posledních letech diskutovány v souvislosti s otázkou měřitelnosti a měření sociálních jevů.¹

Zkoumání metodologického základu sociálních ukazatelů lze věst několika směry. Pro naše celkové zaměření, při němž na sociální ukazatele pohlížíme především jako na informační nástroj sociálního řízení, se zdá výhodné věnovat pozornost převážně třem stránkám: *ontologické, gnoseologické a funkční*.

Teoretické rozlišení prvních dvou rovin se pochopitelně nedá provést zcela rigorózně; je výsledkem značné teoretické abstrakce a pro náš výklad má pouze instrumentální, pomocný význam. V realitě jsou obě stránky spojeny v dialektické jednotě a jsou ještě navíc silně determinovány funkčním charakterem sociálních ukazatelů.

I. Ontologická stránka sociálních ukazatelů

Sociální ukazatele mají z ontologického hlediska charakter *informací*; považujeme

je za specifický druh *sociálních informací*. V pojetí dialektického materialismu souvisí informace těsně s *odrazem*. Odráz² je obecnou vlastností veškeré hmoty a jejího vývoje (pohybu). Na každém objektu zanechávají vnější i vnitřní procesy určité záznamové stopy a odraz jejich variability je informace.³ Přitom funkci informace je přispívat ke snižování variability; informace souvisí s uspořádaností objektu, s jeho schopností uspořádat, organizovat, řídit.⁴ Informace je tedy imanentně spjata s řízením objektu.

Z hlediska teorie i praxe lze zvolit řadu kritérií, na jejichž základě můžeme informace klasifikovat na různé druhy, typy apod.⁵ V dalším výkladu se zaměříme především na ty informace, které jsou pro svůj specifický obsahový charakter a funkci v řízení označovány za sociální.

I. 1. Sociální informace

Vědeckotechnický pokrok, dynamika sociálně ekonomického rozvoje, složitost technologie výroby a další charakteristické rysy současné lidské společnosti kladou vysoké nároky na řízení. Čím jsou tyto jevy složitější (tj. čím více mají dimenzí, čím větším počtem faktorů jsou determinovány, čím více vzrůstá kauzalita jejich vazeb, čím je jejich vývoj rychlejší atd.), tím je k jejich řízení třeba většího objemu

¹ Máme na mysli zejména diskusi, která proběhla na stránkách *Sociologického časopisu* od č. 5/1971 do č. 5/1973 a které se zúčastnili K. Berka, J. Řehák, F. Kahuda, F. Zich, A. Vodáková, M. Illner, M. Josífo.

² Například A. D. Ursul v [Ursul 1971 : 153] vymezuje odraz takto: „Odráz je takové vzájemné působení materiálních soustav (nebo jiných částí), které vede k vytváření určité shody mezi soustavami (podsystemy), kdy obsah jedné soustavy (odrážející) odpovídá obsahu druhé soustavy (odrážené).“

³ A. D. Ursul k tomu v [Ursul 1971 : 153] poznamenává: „Informace je v nejobecnějším smyslu varieta, kterou jeden objekt obsahuje o druhém, je to vzájemná, relativní varieta. Z hlediska teorie odrázu může být informace chápána jako odrážející varieta, jako varieta, kterou obsahuje odrážející

objekt o odráženém objektu (v tomto smyslu je varieta velmi abstraktní charakteristikou odrázu).“

⁴ Například J. Zeman v [Zeman 1975 : 110] píše: „Informace souvisí s vlastností hmotné reality být uspořádána (což je vlastnost uchovávat tuto uspořádanost a její schopností uspořádat, uvádět v řád, tvořit), což je i schopnost zvyšovat uspořádanost.“

⁵ Například J. Zeman v [Zeman 1975 : 79] hovoří o těchto druzích informace: „V literatuře jsou zmínovány tyto druhy informace: technická a sémantická, aktuální a potenciální, originální a reprodukovatelná, stará a nová, kondenzovaná a zředěná, kybernetická a nekybernetická, užitečná a škodlivá, strukturní a originální.“ Zdá se, že se v těchto případech jedná spíše o dichotomizované aspekty (kvality) informace vůbec než o její druhy.

kvalitnějších informací. Praktickým důsledkem této skutečnosti jsou dnes celosvětově známé fenomény, označované jako „informační exploze“, „informační hlad“, „informační revoluce“, „informační průmysl“ a celá řada dalších následných jevů.

Pojem informace je tedy v současnosti velmi frekventovaný; pro svůj praktický význam se stal středem pozornosti řady vědních disciplín. Uvedme nyní jeho vymezení, z něhož budeme vycházet v dalším výkladu: „*Informací se stává ta část poznání, která se používá k orientaci, k aktivní činnosti, k řízení – s cílem zachovat kvalitativní specifičnost systému a tento systém zdokonalovat a rozvíjet.*“ [Afanasjev 1975: 33]. V tomto pojetí je u informace zdůrazněna její funkčnost v procesu řízení, jehož cílem je zachování dialektické jednoty homeostatičnosti podstaty systému s jeho nezbytnou adaptabilitou jako základem dalšího progresu ve vývoji systému.

Vědecké disciplíny přinesly v průběhu uplynulého čtvrtstoletí řadu ucelených teoretických přístupů k informaci.⁶ Situace se stává složitější⁷ jakmile začneme uvažovat o *informaci sociální*.⁸ Přitom vypracování teorie sociální informace je velmi aktuální badatelský úkol.

Historicky se první pokusy o vytvoření teorie sociální informace počaly objevovat ve dvacátých a třicátých letech na poli žurnalistiky. Zde se ovšem sociální informace nezřídka chápe velmi široce jako jakákoli informace (zpráva) vypovídající o sociálních jevech [Feďakin 1967]. Daleko významnější je v této souvislosti přínos, který do problematiky vnesla po druhé světové válce kybernetika. Její sys-

témový pohled na řídicí a řízené objekty spolu s exaktním pojetím informačních procesů jako důležitých předpokladů řízení a rozhodování se začal brzy využívat i v sociálních vědách.⁹ Některé pokusy o aplikaci poznatků kybernetiky na sociální skutečnost však plně nerespektovaly specifiku sociálních jevů a mechanicky přenášely závěry z oblasti techniky a přírody na kvalitativně odlišnou situaci. Odhlédneme-li od těchto právem kritizovaných případů, ve svém celkovém zaměření otevřel tento přístup nové pohledy. Pozitivní vliv kybernetiky se projevuje i v pojetích sociální informace vycházejících z pozic marxisticko-leninské teorie.

I. 2. Vymezení sociální informace

Definovat sociální informaci není jednoduchý úkol. Zatím ani na poli společenských věd nebylo dosaženo obecné shody v tom, co vše tento pojem zahrnuje. Obsahová vymezení sociální informace se dost podstatně mění v závislosti na přístupu k problematice. Uvedenou skutečnost můžeme ilustrovat i na přehledu některých vymezení sociální informace publikovaných v posledních letech v Sovětském svazu, kde v souvislosti s řízením sociálních procesů je velká pozornost věnována také teoretickým problémům těchto informací.

Na základě *obsahové orientace* jsme vybrali definice sociální informace pracovní roztrídili do tří skupin:

1. *široké pojetí* – obecně filozofické, dialekticko-materialistické přístupy, zdůrazňující u sociálních informací skutečnost, že se jedná o vlastnost společenské reali-

⁶ Zhodnocení několika základních přístupů k informaci provedl V. G. Afanasjev [Afanasjev 1975], který v kapitole *Pojem informace* věnuje pozornost matematickým a energetickým koncepcím informace. Vychází z toho, že teorie informace vznikla jako kvantitativní matematická teorie a různé přístupy tohoto typu klasifikuje takto: syntaktická teorie, algoritmický přístup, kombinatorický přístup, typologický přístup, sémantický přístup a pragmatický přístup. Správně poznamenává, že matematická teorie informace se příliš zaměřuje jen na kvantitativní stránku informace, což je pro využití informace v řízení společnosti nedostačující.

⁷ Na některé problémy upozorňuje ve své práci A. D. Ursul, především v části o sociální informaci, kde kriticky rozebírá definici P. Bernsteina a H. Jentschmanna, uvedenou v [Bernstein – Jentschmann 1969 : 43]. Oba autoři však nevymezují sociální informaci, jak píše A. D. Ursul – viz [Ursul 1971 : 201], ale sociologickou informaci (so-

ziologické Information), kterou lze v úzkém smyslu potřebovat sociologického výzkumu a zaměření knihy chápat (s. 43) „jako ostatním lidem určenou cílovou zprávu o myšlenkách a pocitech, vyjádřenou prostřednictvím jazyka nebo jiných znaků a určenou k tomu, aby vytvořila u příjemce určitý obraz chování; tyto zprávy se chápou jako informace jen tehdy, když jsou pro příjemce nové“.

⁸ Některé autoři (například [Zeman 1975]) používají v této souvislosti pojmu *společenská informace*. Tento terminologický rozdíl však neznamená sémantickou diferenci. Sami se i v dalším výkladu budeme držet pojmu sociální informace.

⁹ Například podle A. D. Ursula [Ursul 1971 : 207] „z kybernetického hlediska může být společnost chápána jako nejsložitější ze známých dynamických systémů, které přijímají, uchovávají, zpracovávají a vysílají informaci a jejich cílem je nejen sebezachova lidstva, nýbrž i další a nejrychlejší a nejprogresivnější vývoj“.

ty;¹⁰ *gnoseologické přístupy*, které vidí v těchto informacích odrazy ve společenském vědomí i odrazy na společenském vědomí nezávislé;¹¹ *praktické přístupy*, v nichž se za sociální informace pokládají informace využitelné v praktickém řízení společenských procesů;¹²

2. *taxativní pojetí* — sociální informace je chápána jako souhrn (soubor) různých druhů informací o konkrétně vyjmenovaných oblastech společenského života;¹³

3. *úzké pojetí* — sociální informace přináší odraz společenských vztahů (především třídních), potřeb, zájmů apod.¹⁴

Pokusme se nyní uvedená obsahová vymezení informace shrnout do hierarchicky uspořádaného pojmového systému. Jedna z deduktivních klasifikací, které k němu vedou, by mohla například vypadat takto: nezávisle na našem vědomí existuje *celková (obecná) informace* jako vlastnost formy pohybu veškeré hmoty, bytí — zahrnující oblasti neživé i živé přírody (biosféry) a lidské společnosti. Odraz tohoto pohybu ve vědomí lidského subjektu, tedy část celkové informace bychom mohli považovat za *informaci lidstva*. Tato informace by zahrnovala především praktické zkušenosti, ale i teoretické poznatky, které lidstvo nashromáždilo v průběhu celé své dlouhé historie o všech vývojových formách hmoty. Vypovídala-li by o vztahu různých technických, přírodovědních a sociálních poznatků a jevů ke všem procesům probíhajícím v lidské společnosti, potom bychom ji pokládali za *společenskou informaci*. Tu její složku, která by se obsahově týkala jen specificky sociálních jevů (tedy v užším chápání) — jako například otázky vývoje a reprodukce obyvatelstva, ekonomických činností lidí, vytváření sociálních útvarů a chování skupin, funkcí politických in-

stitucí apod. — bychom pak označili za *informaci sociální*.

Můžeme však výsledky pokusů o vymezení společenské a sociální informace, vycházející pouze z obsahového hlediska, považovat za dostačující? Zdá se, že nikoli. Naše úsilí se v tomto směru dříve či později nevyhnutelně ocitne u těžko řešitelného problému; co považovat za „společenskou“, resp. „sociální“ (jak tyto kategorie chápat), a co pokládat za mimosociální, mimosociální? Diference se nám zvýrazní například přijetím dalších, i když do vývoje věcí později vstupujících rozlišovacích kritérií, jimiž bychom mohli takto odlišit informace společenské od sociálních:

funkční hledisko — u sociálních informací převažuje řídicí a poznávací funkce nad komunikativní, estetickou, vzdělávací, zábavnou apod. (která naopak nechybí u společenské informace);

formálně obsahové hledisko — u sociální informace převládá snaha o standardizaci, operativnost, pravdivost atd. (zatímco u společenské informace oceňujeme také bezprostřednost, kultivovanost, zásadovost, emocionálnost apod.);

institucionální hledisko — u sociální informace stále více převládá systematizace zdrojů, zpracování a předávání informace (zatímco společenská informace v této souvislosti nepostrádá neformální komunikaci, zkrácení a jiné působení lidské fantazie).

Důležitým rysem sociálních informací je nesporně jejich *společenské*, resp. *třídní hledisko*, které ovlivňuje odraz a zachycování sociálních jevů i výpovědi a závěry týkající se těchto jevů. Význam tohoto kontextu se zesiluje v případě využití sociálních informací v procesu praktického řízení, viz [Afanasjev 1975].

¹⁰ Příkladem tohoto přístupu je definice A. D. Ursula v [Ursul 1975 : 194]: „Sociální informace je nejvyšším, nejsložitějším a nejrozmanitějším druhem ze všech informací a je imanentní vlastností a specifickým rysem sociální formy pohybu hmoty.“

¹¹ Uvedený přístup ilustrujeme vymezením A. D. Ursula v [Ursul 1971 : 201]: „Jako sociální informaci je možno chápat nejen odraz objektivní reality ve společenském vědomí, ale i ty procesy odrazu různorodosti, které probíhají ve společenském bytí nezávisle na jeho vědomí.“

¹² Reprezentativní pojetí nalezneme v pracích V. G. Afanasjeva; například v [Afanasjev 1975 : 39] je za sociální informaci pokládána „informace cirkulující ve společnosti, využitelná při řízení společenských procesů“.

lující ve společnosti, využitelná při řízení společenských procesů“.

¹³ Příkladem je vymezení O. V. Jelčaninové v [Jelčaninová 1969 : 233]: „Sociální informace tvoří vymezený systém, sestávající z řady komponentů. Komponenty jsou různé druhy informace — ekonomická, sociálně politická, o rodině a životní úrovni, vědeckotechnická a další, které mají velký význam v životě lidské společnosti.“

¹⁴ Ukázkou tohoto přístupu je vymezení sociální informace v úzkém slova smyslu u V. G. Afanasjeva v [Afanasjev 1975 : 40]: „Sociální informace je informace týkající se především vztahů mezi lidmi, jejich vzájemného působení, jejich potřeb, zájmů atd.“ Stejně pojetí lze nalézt u L. P. Jotové [Jotová 1970 : 191].

Ontologickým základem sociálních ukazatelů jsou tedy sociální informace jakožto informace o sociálních jevech. Za dva nesporně nejdůležitější zdroje sociálních informací¹⁵ a poznatků o sociálních jevech, z nichž je možné vytvářet sociální ukazatele, lze označit:

statistiku, která je informačním systémem shromažďujícím a zpracovávajícím sociálně ekonomické informace s ohledem a obsahovou orientací na potřeby především národohospodářského řízení, ať na úrovni podniků, resortů, územních celků či na úrovni národní a celostátní;

speciální výzkumy prováděné v rámci jednotlivých společenských věd: demografie, ekonomie, sociologie, sociální psychologie, statistika, výzkumy veřejného mínění atd.

U každého z uvedených způsobů zjišťování informací patří gnoseologické otázky k metodologicky nejzávažnějším. Dříve než přistoupíme k tomuto problému je třeba upozornit na úzkou spojitost mezi gnoseologickou stránkou sociálních ukazatelů a jejich funkčním zaměřením. Hlavní funkci sociálních ukazatelů, jak již jsme zdůraznili, zůstává jejich úloha informačního nástroje v procesu řízení. Proto i když jich občas využíváme také jako heuristického nástroje, je zpravidla aspekt praktického usměrňování poznávacích sociálních jevů vždy přítomen.

II. Gnoseologická stránka sociálních ukazatelů

Mají-li sociální informace zastávat funkci sociálních ukazatelů, musí splňovat tři podmínky:

1. Informace musí být získána *systematicky*, na základě *teoretického* rozboru sledovaného sociálního problému (jevu) — tedy tak, že celý poznávací proces se opírá o logicky zdůvodněný a předem vypracovaný *postup* (metodiku), který určí *objekt* zkoumání, vymezí ty z jeho *vlastností*, které nás z hlediska cílů zkoumání zajímají a konečně ze struktury objektu vybere *úroveň*, na níž se zaměří zkoumání. Vypracovaný postup (metodika) zjišťování dále určuje vlastní techniku sběru informace — zvolí sledované jednotky, vybere vhodný záznamový instrument, za-

jistí jeho spolehlivou funkci, určí okamžik (či interval) záznamu informací atd. Nejčastějšími formami systematického sledování sociálních jevů jsou evidence, hlášení, kontroly, pasporty, soupisy, šetření, výzkumy apod., které se obvykle periodicky opakují.

2. Zjištěná informace musí být *zpracována do koncentrované (agregované) podoby*, která zřehledňuje sebrané záznamy a vytváří formu umožňující decisním orgánům snadněji zhodnotit obsah (výpověď) informace.

3. Před praktickým použitím informace musí být jasné, jaká bude její *vypovídací funkce*, plynoucí ze vztahu obsahu informace k cílům řídicího procesu. Na základě charakteru a cílů tohoto procesu musí být stanoveno, o čem bude každá ze sledovaných informací vypovídat a které obecnější, nesledované vlastnosti objektu a s jakou přesností může zastupovat.

Proto je nutné věnovat v této souvislosti pozornost některým problémům systematického zjišťování sociálních jevů jako základu praktického využití sociálních ukazatelů, dále otázkám jejich formy a schopnosti indikativní výpovědi.

II. 1. Systematické zjišťování sociálních jevů

Jak už jsme naznačili, systematické získávání sociální informace představuje provedení řady *teoreticko-metodologických a prakticko-organizačních operací* označovaných jako *metodický postup*. Každý konkrétní metodický postup musí *vycházet z cílů*, pro něž se informace zjišťují. Proto v každém metodickém postupu jsou vedle obecných operací, vyplývajících z metodologie společenských věd, obsaženy i některé specifické činnosti jako výraz aktivního přístupu poznávacího subjektu ke konkrétní situaci.

Základní úlohou systematického zkoumání sociálních jevů je vymezení *objektu* a *předmětu* zjišťování. Z obecného, teoreticko-metodologického hlediska se nám sociální realita jeví jako složitý systém, tvořený mnoha sociálními prvky a vztahy, vzájemně vnitřně propojenými a závislými

¹⁵ Například V. G. Afanasjev v [Afanasjev 1975: 87–103] řadí k nejdůležitějším zdrojům sociální informace: 1. konkrétní sociologické výzkumy, 2. sta-

tistiku, 3. sociální experiment, 4. bezprostřední styk s masami, 5. studium dokumentů, materiálů, zpráv, hlášení.

mi. Z tohoto systému si podle konkrétní potřeby vyčleníme objekt zkoumání specifikací jedné či spíše několika vlastností. Takové vlastnosti, které bychom mohli označit za objektové, slouží k vymezení sociálního charakteru a sociální funkce sledovaného objektu a k určení jeho velikosti a časoprostorových souřadnic. Při vlastním zjišťování informací plní tyto vlastnosti kontrolní, identifikační funkci, jejímž prostřednictvím dále zpřesňujeme vymezení konkrétního objektu.

Problémové jevy a procesy, které se váží na cíl zkoumání a které nás na vymezeném objektu budou zajímat, vydělují předmět. Na něm definované vlastnosti, mohli bychom je nazvat předmětovými, tvoří ohnisko našeho zjišťování.

II. 2. Vlastnosti sociálních objektů

Celý proces systematického zjišťování sociálních jevů musí být od samého počátku zaměřen na zkoumání *vlastností*.¹⁶ Prostřednictvím vlastností zkoumaný objekt vydělujeme z komplexní reality, stejně jako jej později prostřednictvím dalších vlastností poznáváme. Na určitém vývojovém stupni našich znalostí sociální reality je soubor vlastností, které na sociálních objektech rozpoznáváme, značně skromnější než počet vlastností na těchto objektech reálně existujících. V poznávacím procesu pracujeme s *identifikačními vlastnostmi*, jimiž vydělujeme zkoumaný objekt z reality a zařazujeme jej do poznatkového systému, a s *poznávanými vlastnostmi*, které závisí na předmětu našeho poznání a které v procesu poznání sledujeme, zkoumáme.

V závislosti na povaze dané sociální vlastnosti i na zvoleném poznávacím přístupu k ní lze odlišit případy *přímo* (bezprostředně) *zjistitelných vlastností* od těch, k jejichž poznání docházíme *zprostředkovaně*, na základě poznatků o jiných vlastnostech, které v dané souvislosti pokládáme za věcně či logicky blízké; takto zastupované vlastnosti můžeme označit za *indikované*.

Klasifikací vlastností sociálních objektů je v metodologické literatuře věnována poměrně značná pozornost [Coleman 1970; Nowak 1975: 67–89]. Například Lazarsfeldova a Menzelova [Lazarsfeld – Menzel: 426] kategorizace je založena na praktických zkušenostech se zpracováním sociologických dat a vypadá takto:

1. *analytické vlastnosti* — jsou založené na datech získaných o jednotlivcích,
2. *strukturální vlastnosti* — vycházejí z dat o vztazích mezi jednotlivci,¹⁷
3. *celostní (globální) vlastnosti* — nejsou získány zpracováním informací o jednotlivcích, jak tomu bylo v prvním případě, ale o celcích přímo.

K odlišné klasifikaci vlastností docházejí oba autoři, když za základní diferenciální kritérium zvolí vztah jednotlivce a celku; výsledek vypadá takto:

1. *absolutní vlastnosti* — jako charakteristiky jednotlivců, získané bez ohledu na charakteristiky celku, popřípadě bez ohledu na vztah jednotlivce k ostatním členům skupiny,
2. *relační vlastnosti* — jsou založeny na informacích o vztazích mezi poznávaným individuem a ostatními členy,
3. *komparativní vlastnosti* — charakterizují jednotlivce porovnáním jeho hodnot s hodnotami (jejich rozložením) kolektivu,
4. *kontextuální vlastnosti* — popisují jednotlivce hodnotami jeho skupiny.

Pro řízení sociálních procesů je totiž zvláště důležité povšimnout si kvalitativních proměn vlastnosti při změně úrovně našeho nazírání na sociální objekt. Všechny sociální objekty lze totiž pokládat za strukturované celky, mající charakter systémů. Sestávají z částí, dále dělitelných často až na úroveň jedinců (individuů), a mezi těmito prvky existují složité relace. A stejně jako se změnou úrovně sociálního celku či vztahu se mění jejich sociál-

¹⁶ V metodologii se zkoumané vlastnosti obecně dělí na intenzivní vlastnosti, které můžeme uspořádat, srovnat, a na extenzivní, které jsou aditivní [Čížek 1969 : 408]. Například K. Berka tuto tradiční dichotomii modifikuje „na trichotomii extenzivní-inextenzivní-intenzivní, kterou lze uvést do vztahu se známou klasifikací pojmů, zahrnující pojmy

metrické (kvantitativní), komparativní a klasifikační.“ [Berka 1971 : 547].

¹⁷ Za podnětný terminologický návrh lze pokládat názor S. Nowaka v [Nowak 1975 : 72], aby se analytické vlastnosti nazývaly agregátními a strukturální systémovými.

ní povaha, mění se i podstata vlastností. U vyšších úrovní sociálních celků jsou i jejich vlastnosti složitější a komplexnější.

Lazarsfeldovy klasifikace vlastností sociálních objektů vycházejí z hlediska strukturální hierarchie.¹⁸ Charakter vlastností sociální reality se však nemění pouze v závislosti na úrovni jejich nositelů, resp. na úrovni jejich pozorování, ale liší se i podle věcného (obsahového) určení. Z tohoto hlediska bychom mohli vlastnosti dělit na demografické, ekonomické, sociologické, psychologické či jinak. I u sociálních objektů stejné úrovně jsou nepochybně snáze zjistitelné například jejich fyzické vlastnosti (velikost, stáří) než vlastnosti psychické (spokojenost) či dokonce sociální (postavení, prestiž). Vědomí různé míry složitosti vlastností sociálních objektů (metodologických kořenů této složitosti) je jedním z předpokladů správného zkoumání vlastností.

II. 3. Vymezení úrovně vlastnosti

Vlastnímu zjišťování stavu vlastnosti obvykle předchází zdůvodněné rozhodnutí, na které úrovni sociálního objektu¹⁹ budeme vybírat a posléze zkoumat jednotky. Volbou úrovně zjišťování se mimo jiné vymezuje vypovídací rámec zjištěných informací.

Každá informace především vypovídá o vlastnostech na té úrovni objektu, na níž byla zjištěna. Takovou výpověď můžeme označit za přímou. Kromě toho však můžeme její *agregaci* získat ještě tzv. *odvozenou výpověď* o stavu vlastnosti na vyšší úrovni sociálního objektu. Například pracovní výkon brigády bychom vy-

jádřili agregací (sumací) produktu výrobného všemi jejími členy.²⁰ Přitom by nám neměl unikat významný metodologický rozdíl mezi přímou a odvozenou výpovědí, odrážející se v obsahovém posunu obou informací. Odvozená výpověď se může snáze stát zdrojem *nepřiměřených (neadekvátních) závěrů*. Agregací získaných informací se totiž připravujeme o možné zachycení vlivu *vztahů* mezi částmi na stav vlastnosti celku. Například pracovní výkon brigády by mohl ve skutečnosti být vlivem spolupráce mezi jejími členy vyšší než činil výsledek agregovaného výpočtu.

Uvědomíme-li si, že adekvátnost odvozené výpovědi klesá úměrně zvětšujícímu se rozdílu mezi úrovní zjištění a úrovní aplikace výsledků, potom by v praxi prováděný výběr úrovně sledování sociálního objektu měl být odvozen z cílů, pro něž se zjišťování provádí, resp. z porovnání výše nákladů na získání přímé informace a velikosti ztrát, které by mohlo přinést využití odvozené výpovědi.

V řízení sociálních procesů často operujeme s takovými vlastnostmi sociálních objektů, které pro jejich složitost nemůžeme zatím přímo empiricky sledovat. Proto jsme nuceni uchýlit se k tzv. *frakčnímu vymezení* [Etzioni — Lehman: 1967] těchto vlastností, při němž nahrazujeme složitější vlastnost jednou či spíše několika vlastnostmi jednoduššími — empiricky sledovatelnými.²¹ Máme při tom zato, že sledovatelné vlastnosti zastupují složitější vlastnosti s přiblížením, které z hlediska praktických cílů zkoumání můžeme pokládat za postačující. Informace získané z poznatých vlastností nám potom v tomto myšlenkovém modelu indikují stav vlastností nepoznatých.

¹⁸ Například Johan Galtung v [Galtung 1967 : 40] shrnul uvedenou klasifikaci takto:

	absolutní (dále ne- členitelné)	vlastnosti založené na distribuci struktury inkluzi		
jednotka stupně n	absolutní	komparativní	relační	kontextové
jednotka stupně n + 1	globální	analytické	strukturální	—

¹⁹ Jak uvádí N. S. Mansurov, lze například životní způsob vymezit na různých úrovních sociálního systému — buď jako životní způsob jednotlivce,

malé sociální skupiny, organizace, územního společenství, společenských tříd nebo jiných společenských skupin a kategorií či konečně jako životní způsob celé společnosti nebo celé společensko-ekonomické formace. Viz [Mansurov 1974].

²⁰ Blíže k otázce agregace a desagregace v sociologii viz [Hannan 1971].

²¹ Jak uvádí M. Illner, druhým typem frakčního měření je charakterizace složených objektů prostřednictvím vlastností, jež jsou odvozeny z vlastností jejich prvků. „Společným rysem obou případů je skutečnost, že zatímco závěry se formulují na úrovni celků (celků-objektů nebo celků-vlastností), potřebné empirické ukazatele jsou k dispozici pouze na úrovni prvků (prvků-dílčích sociálních objektů, resp. prvků-dílčích vlastností).“ Viz [Illner 1975].

II. 4. Zjišťování stavu vlastnosti²²

Na úrovni *empirického* přístupu se obsahově logické určení vlastnosti sledovaného objektu transformuje do *znaku*. Znak je poznávacím prostředkem k zjištění, symbolickému vyjádření a zaznamenání konkrétní empiricky sledovatelné vlastnosti. Znak není pouhým mechanicky chápaným zrcadlovým odrazem skutečnosti; jeho poznávací charakter je dán teoretickým přístupem ke sledované vlastnosti a plyne ze snahy postihnout podstatné stránky proměn vlastnosti s ohledem na potřeby a cíle zkoumání.²³

Složitější vlastnosti jsme na určitém stupni poznání společenských jevů a procesů schopni vyjádřit jen jako teoretické pojmy. K empirickému poznání takové vlastnosti (v tomto kontextu označované za *multidimenzionální*) se potom přiblížíme prostřednictvím její operacionalizace do několika empiricky sledovatelných proměnných.²⁴

Jednodušší, jednodimenzionální vlastnosti sociálního objektu je poznávající subjekt schopen odrážet v relativní úplnosti, komplexnosti.²⁵ Ani zde však nedostaneme znak automaticky. Jeho vytvoření musí nezbytně předcházet *teoretické vymezení obsahu vlastnosti*, které by odpovídalo cílům, pro něž se má vlastnost sledovat. Zajímá-li nás například vlastnost „věk“, můžeme u jednotlivců hovořit o právním, fyziologickém či demografickém atd. vymezení této vlastnosti; u sociálních celků na vyšší úrovni bychom hovořili spíše o „stáří“, které opět můžeme chápat buď jako historické trvání celku, nebo dané věkem členů organizace, výkonem celku apod.

Druhým krokem při vytvoření znaku je *vymezení (určení) stavů*, jichž sledovaná vlastnost nabývá a které jsme schopni empiricky rozlišovat; tím dostaneme *hodnoty* znaku. Například zatímco „právní

věk“ bude nabývat hodnot právní dospělosti, resp. nedospělosti, tak u „fyziologického věku“ půjde spíše o stupně biologické zralosti a u „demografického věku“ budou obvykle hodnoty odpovídat časoměrným jednotkám atd.

Při praktickém zjišťování vlastností sociálního objektu se pojmu znak v této souvislosti používá obvykle jen u společenskovedních výzkumů (kde v situaci ekonomického, sociologického či psychologického měření se někdy hovoří o škálách); jinak při evidenční a soupisové praxi označujeme sledované znaky za položky, ukazatele atd. O zjištěných variantách znaku, vyjádřených nebo zpracovaných do číselné podoby, hovoříme často jako o *datech* [Yezhov 1969: 2].

Empiricky zjištěné hodnoty znaku v praxi dále sumarizujeme a zpracováváme na základě postupů statistické teorie hromadných jevů a vztahů mezi nimi. Zpracováním znaků dostáváme nové charakteristiky. Tyto *odvozené (druhotné) znaky* potom vypovídají o objektech na vyšší úrovni nebo o složitějších vlastnostech, resp. o obojím. Takto vzniklé nové parametry sociálních celků v praxi označujeme za *indexy, koeficienty, míry* apod.

II. 5. Indikátory

Jak již bylo řečeno, složité sociální jevy někdy nemůžeme zjišťovat přímo a o jejich stavu se dovídáme prostřednictvím jiných, poznávaných vlastností. Znaky, resp. charakteristiky, jejichž prostřednictvím jsme zjistili stav poznávaných vlastností, se tak pro nás stanou *indikátory* složitější indikované vlastnosti (indica-tum).

Tato operace, kdy z jednodušejší zjistitelných vlastností usuzujeme na stav jevů hůře postižitelných, není v poznávacím procesu ničím neobvyklým; běžně se užívá ve vědách přírodních (medicína, bio-

²² Radě otázek, kterých se v tomto odstavci dotýkáme, věnovala pozornost i diskuse o měření v sociologii, která byla publikována na stránkách Sociologického časopisu — blíže viz [Měření 1973]. Několik prací k této tematice publikoval v posledních letech F. Zich — viz [Zich 1974] a [Zich 1975].

²³ J. K. Vojsvíllo v [Vojsvíllo 1973 : 120] k tomu poznamenává: „Proces hledání podstaty predmetů je procesem hledání určitých vysvětlení určitých znaků.“

²⁴ Praktický příklad této operace spolu s objasněním některých základních problémů s ní souvisejících nalezneme v [Holda 193].

²⁵ Naznačený proces převedení vlastnosti do znaku je složitější povahy viz [Zich 1975 : 382–383]; relativní úplnost a komplexnost odrazu vlastnosti plyne z aproximativní a variabilní povahy znaku. Znak „není zrcadlovým odrazem vlastnosti nebo její složky. Je vždy odvislý od způsobu jeho konstrukce a má ve vztahu k vlastnosti vždy parciální charakter, neboť každá reálná vlastnost je složitější než její zachycení v poznávacím procesu. To znamená v praxi, že ke konkrétní vlastnosti může být konstruována řada znaků.“ [Zich 1975 : 385].

logie, klimatologie atd.) i technických. Metodologicky se otázky indikátorů ve společenských vědách rozpracovávají řadu let. Jedny z prvních prací na tomto poli, napsaných z pozic krajního neopozitivismu, publikoval v padesátých letech Paul F. Lazarsfeld.²⁶

V posledních letech věnují velice intenzivní pozornost indikátorům společenských věd pracovníci v Sovětském svazu, a to jak v přístupech tradiční politické ekonomie, tak i v přístupech sociologických, kriticky navazujících na Lazarsfeldovy práce.²⁷ V socialistických zemích se těmto otázkám dále věnují polští sociologové, kteří většinou vycházejí z poznatků logiky.²⁸ S indikátory sociálních jevů operují ve svých výzkumech také pracovníci v NDR.²⁹

Možnosti indikovat složitější vlastnosti sociálních objektů prostřednictvím charakteristik jednodušších, zato však snáze empiricky zjištěných vlastností, rozpracovává tedy i marxistická teorie. Na rozdíl od buržoazních teorií (novopozitivismu, empirismu atd.) však nikdy nepřehlíží ten fakt, že takový postup, obvykle vyvolaný tlakem praxe a snahou po empirickém ověření teoretických poznatků, vždy nutně redukuje a zplošťuje složitou sociální realitu.

Proto je třeba zvlášť pozorně rozlišovat *indikátory apriorní*, u nichž víme, že budou využity ve své indikativní funkci dříve než provedeme zjištění stavu vlastností, od *indikátorů aposteriorních*, o jejichž nové indikativní funkci se rozhodne až po sběru informací, resp. po jejich zpracování. Apriorní indikátory mají ve srovnání s aposteriorními některé metodologické přednosti. Příprava apriorních

indikátorů na jejich indikativní funkci může být provedena s hlubší teoretickou fundovaností; mohou být konstruovány a hodnoty zjišťovány s ohledem na cílovou indikativní funkci. Navíc během celého dlouhodobého poznávacího a zpracovávajícího procesu lze tyto charakteristiky podle cílových potřeb upravovat. V neposlední řadě mají apriorní indikátory tu přednost, že jejich indikované výpovědi můžeme konfrontovat s informacemi o vlastnostech, které jsou s indikovanými vlastnostmi v nějakých přímých vazbách. Informace o těchto kontrolních vlastnostech si zajistíme tak, že příslušné charakteristiky zahrneme přímo do zjišťování.

S ohledem na uvedené skutečnosti budeme, pokud nám podmínky praxe a konkrétní situace dovolí, při konstrukci sociálních ukazatelů dávat přednost apriorním indikátorům před aposteriorními.

III. Funkční stránka sociálních ukazatelů

Nechápeme sociální ukazatele jen jako indikátory určitých sociálních jevů, resp. složitějších sociálních vlastností. V takovém případě bychom setrvali stále na gnoseologické úrovni, která není u sociálních ukazatelů ani stránkou jedinou, ani konečnou dominantní. Tou, jak se domníváme, je úroveň heuristická, kde nám jde spíše o to, jak plní sociální ukazatele funkci poznávacího nástroje pro potřeby řízení sociálních procesů, nakolik umožňují formulovat (stanovit) cíle sociálního rozvoje a kontrolovat jejich dosahování, jak dalece odrážejí efekty decizních zásahů apod. V tomto směru jakoby sociální ukazatele spíše „ukazovaly“ než pouze „indikovaly“, resp. prostřednictvím indi-

²⁶ Blíže viz [Lazarsfeld — Barton 1951] nebo [Lazarsfeld — Rosenberg 1965]. Indikátory vymezuje (s. 15) jako vybrané, přímo sledovatelné položky určitého pojmu.

²⁷ Tato problematika je zpracovávána zejména v Institutu sociologických věd AN SSSR v Moskvě, kde například počátkem minulého roku byla předána k tisku kniha *Postrojenije i sposostavlenije pokazatelej v sociologičeskom issledovaniji*. Indikátory vymezují pracovníci ústavu jako „empiricky zjištěný fakt, reálně existující jev — pozorovatelný a měřitelný zástupce (ale ne náhradník) jiného, skrytého jevu, který je nedostupný pozorování a měření“. Viz [Andrejev — Kabyšča 1975 : 115–116].

²⁸ Jako hlavního reprezentanta tohoto přístupu v Polsku lze uvést S. Nowaka, který ve své práci [Nowak 1975 : 120] vymezuje indikátor takto: „Ukazatel je určitou vlastností, událostí nebo jevem, při jehož výskytu s jistotou, s určitou pravděpodob-

ností nebo konečně s pravděpodobností vyšší než průměrnou soudíme, že se objeví jev, který nás zajímá. Termín „ukazatel“ může být chápán užším nebo širším způsobem. V užším pojetí může být ukazatelem pouze porovnatelná vlastnost nebo jev, v širším chápání není porovnatelnost nezbytná k tomu, aby něco mělo být uznáno za „ukazatel“.

Podobně například E. Mokrzycki v [Mokrzycki 1971 : 71] definuje indikátor tímto schématem „Předpoklady: (1) Jedinec se chová způsobem Z; (2) Kdykoliv se někdo chová způsobem Z, potom je charakterizován postojem P. Závěr: (3) Pojem P charakterizuje osobu O. Tvrzení (2) vymezuje vlastnost Z jako ukazatel vlastnosti P.“

Dalším reprezentantem tohoto směru je T. Pawlovski [Pawlovski 1969].

²⁹ Například v práci [Friedrich 1970 : 46] se o indikátorech píše, avšak v poněkud úzkém vymezení: za indikátor je považována otázka, neboť „každá otázka má indikační funkci“ (s. 46).

kativních schopností plnily svoji hlavní metodologickou funkci – ukazovat.³⁰

III. 1. Sociální ukazatele jako informace pro řídicí praxi

Na heuristické úrovni jsou metodologické požadavky na sociální ukazatele opět o něco vyšší, než tomu bylo při gnoseologickém pohledu. Kromě nároků, které na tyto informace klade poznání složité sociální reality a jejího vývoje, je v této souvislosti navíc nutné řešit řadu problémů vyplývajících ze snahy o záměrné ovlivňování a řízení vývoje těchto objektů a jejich vlastností.

Sociální ukazatele jsou informací pro řídicí praxi.³¹ Proto jsou *potřeby praktického řízení sociálních procesů* důležitým kritériem při hodnocení informačního přínosu sociálních ukazatelů. Toto kritérium však nestavíme do protikladu s požadavkem *metodologické správnosti* využívaných sociálních informací. V konkrétní situaci musíme dát pozor, abychom se pod vlivem zdánlivě neslučitelných napětí mezi oběma pohledy neocitli v některé z krajností

– buď na pozicích čistého *scientismu*, který by nás s ohledem na složitost sociálního objektu, na nedokonalost poznávacích nástrojů, na nedostatečnou teoretickou podloženost tohoto přístupu posléze nutně přivedl až k akademické skepsi, odmítající možnost řízení sociálních procesů, včetně jeho nástrojů – sociálních ukazatelů, a ústící tak v krajní nihilismus, – nebo na podobně nežádoucím *pragmatismu*, který celou situaci zjednodušuje tím, že se odvrací od teoretických a me-

todologických požadavků na tvorbu sociálních ukazatelů; vychází z přesvědčení, že vše co vyhovuje požadavkům praxe je samo sebou správné, tím však snadno sklouzává k voluntarismu a subjektivismu.

Je třeba respektovat obě hlediska a při respektování konkrétní situace se snažit vyhovět i náročným, z hlediska někdy zúženého pohledu praxe zdánlivě jen situaci komplikujícím a nic užitečného do věci nevnášejícím teoretickým nárokům. Je třeba počítat s tím, že potřeby procesu praktického řízení si obvykle vyžádají daň na metodologické úrovni celého postupu řízení sociálních procesů. Zdaleka ne vždy se podaří udržet metodologickou úroveň na výši, jakou stanovily teoretické požadavky.

III. 2. Obsah sociálních ukazatelů

Obsah výpovědi sociálních ukazatelů je rozmanitý a je zejména ovlivněn povahou vybraných vlastností, jevů a procesů, které mají ukazatele charakterizovat a které jsou podřízeny cílům, pro něž se ukazatele vytvářejí, dále jsou ovlivněny teoretickým přístupem k úloze atd. Neomezená meritorní variabilita mezi vlastnostmi sociálních objektů a šíře sociálních procesů, jichž využíváme při praktickém řízení, se odrážejí také v neomezeném obsahu výpovědi sociálních ukazatelů. Přístupovat k analýze obsahu sociálních ukazatelů na této obecné úrovni – aniž by bylo přihlíženo k souvislostem s konkrétním řídicím procesem – se nezdá být efektivní. Proto se pokusíme o obsahovou typologii sociálních ukazatelů na základě

³⁰ Přestože celá tato oblast trpí mimo jiné také značnou terminologickou neujasněností, kterou není možné rozřešit v jediné poznámce, pokusíme se navrhnout a zdůvodnit některé konvence, jichž se budeme sami v dalším výkladu držet. Termíny sociální ukazatele a sociální indikátory považujeme za synonyma. (Na rozdíl například od N. S. Mansurova, který považuje sociální indikátory za kvantitativní, číselné vyjádření sociálních ukazatelů, které jsou naproti tomu konkretizací abstraktních pojmů. Blíže viz [Mansurov 1974 : 12–13]). Přitom ovšem sami dáváme přednost termínu sociální ukazatel, a to z toho důvodu, že méně svádí k asociacím s termínem indikátor a tím i setrvávání pouze na gnoseologické úrovni; naopak jako „ukazatel“ mívá více do pojmového aparátu řízení a plánování, byť dosud chápáno spíše jako národohospodářského.

³¹ Jak dále ještě ukážeme, zdaleka ne všechny informace používané při řízení sociálních procesů lze považovat za sociální ukazatele. Na tomto místě bychom chtěli upozornit na to, že nelze všechny

informace získané z aplikovaných sociologických výzkumů (prováděných pro potřeby řídicích útvarů), být by byly vyjádřeny ve formě dat (číselných hodnot), automaticky pokládat za sociální ukazatele, vhodné informační nástroje řízení sociálních procesů. Přes řadu předností a jinak nenahraditelných výhod mohou být informace ze sociologických výzkumů zdrojem chyb v řídicí praxi (neuvádíme přitom chyby plynoucí z jejich nekritického využití). Slabinou informací získaných sociologickými výzkumy – zejména v praxi u nás rozšířené – je jejich jednorázovost. Sociologické informace pak mohou málo vypovídat o dynamice vývoje sledovaných jevů. Kromě toho se jednorázovost stává zárodkem neaktuality v řízení používaných informací. Vždyť často při řízení sociálních procesů vycházíme ze závěrů výzkumů provedených před třemi až pěti, ale i více lety. Zdrojem chyb v řízení může být také neadekvátní přenesení sociologických informací z jiných objektů, na první pohled zdánlivě analogických.

rozdílných funkcí, které mají v procesu řízení sociálních jevů.

Nejdříve si všimneme *úlohy*, kterou sociální ukazatelé hrají v procesu řízení (resp. ke které jeho fázi se váží). Z tohoto hlediska můžeme ukazatele rozlišit na ty, jejichž prostřednictvím sociální vlastnosti poznáváme, a na ty, jež používáme k vlastnímu řízení a kontrolování vývoje. Ukazatele, jimiž sociální objekt a jeho vlastnosti pouze poznáváme, bychom mohli z hlediska celkového procesu řízení označit za pomocné. Stejnou funkci samozřejmě splňuje i druhá skupina ukazatelů, která však ve srovnání s první se nadto uplatňuje při (samotném procesu) řízení sociálních jevů.

Z hlediska *strategie řídicího procesu* mohou ukazatele zachycovat buď *prostředky*, nebo *cíle* rozvoje sociálního objektu. Toto rozlišení je významné zejména pro praktické řízení, kde správná proporce důrazu na prostředky a cíle je základním předpokladem úspěchu.

Podle schopnosti *hodnotit* dosažený stav, porovnávat jej s cíli a normami, můžeme dělit ukazatele na *preskriptivní* (normativní), nebo pouze *deskriptivní*. Preskriptivní ukazatele se v závěrečné fázi řídicího procesu stávají základem pro vyjádření jeho efektivity.

Zákonitosti a povaha vývoje sledovaných sociálních vlastností dělí ukazatele na *plánovatelné* a *neplánovatelné*, resp. na *prognózovatelné* a *neprognózovatelné*. To, že hodnoty některých ukazatelů nelze apriori plánovat či prognózovat, je dáno nejen charakterem vlastností a jevů, které odrážejí (například hůře se plánují a prognózují stavy tzv. subjektivních faktorů), ale také postavením sledovaného sociálního objektu v hierarchické struktuře řízení (např. hodnoty některých ukazatelů mohou být direktivně určené).

Stejně jako se může u jednotlivého sociálního ukazatele měnit obsah výpovědi v závislosti na změně jeho referenčního rámce, může se změnit i jeho funkce.

V jednom případě můžeme určitý ukazatel chápat například jako ukazatel prostředků, v jiné souvislosti nám může zachycovat cíle řízení.

Obsah sociálních ukazatelů se obecně nemění jen v závislosti na funkci. Důležitým faktorem je také výchozí *teoretický přístup* ke sledované sociální vlastnosti. Z tohoto hlediska můžeme sociální ukazatele klasifikovat jako *demografické*, *ekonomické*, *psychologické*, *sociologické*, *statistické* apod. Volba teoretického přístupu, která ovlivňuje formu a obsah výpovědi každého ukazatele, by měla vycházet z cílů a záměrů celého řídicího procesu.

V každém případě je obsah sociálních ukazatelů jen *parciálním odrazem* sledovaných sociálních vlastností. Přitom jednotlivé ukazatele zachycují spíše jevovou stránku vlastností než její podstatu. S tím je třeba počítat zejména při jejich využití v řízení. Obsahová stránka sociálních ukazatelů by se tedy měla zaměřit na odraz těch aspektů sociálních vlastností, jejichž prostřednictvím (ať už přímo nebo zprostředkovaně) můžeme regulovat a řídit další vývoj. Vzhledem k tomu, že tato úloha souvisí s odhalením podstaty jevů a poznáním zákonitostí její kvalitativní proměny, bude nutné jednotlivé sociální ukazatele sdružovat do *soustav* vytvářených na základě teoretického rozboru sledovaného sociálního objektu a reprezentujících jeho systémovou a komplexní povahu.³² Teoretická koncepce soustavy ukazatelů odráží cíle řídicího procesu a s ohledem na podstatu sledovaných vlastností modifikuje obsahovou výpověď a funkci každého sociálního ukazatele.

III. 3. Forma sociálních ukazatelů

Základní dvě formy sociálních ukazatelů jsou buď *kvantitativní* (nejběžněji číselná) podoba, nebo *kvalitativní* výpověď. Na rozdíl od některých autorů [Lazarsfeld – Menzel 1964: 423] nepovažujeme za východisko této dichotomie rozlišení sociál-

³² Významu teoreticky zdůvodněné soustavy sociálních ukazatelů pro zmírnění parciálního, jevového a operacionalizací redukováného vypovídacího charakteru jednotlivého ukazatele byla věnována pozornost například ve studiích [Foret 1974]. Byla v ní mimo jiné potvrzena složitost konstrukce soustav sociálních ukazatelů. Mají-li tyto soustavy splňovat nároky, které na ně klade řízení sociál-

ních procesů, potom je třeba počítat s tím, že jejich vytváření je postupný proces, jehož cílem je zachycení podstaty sociálních jevů. Plně zde platí slova V. I. Lenina: „Lidské myšlení se nekonečně prohlubuje od jevu k podstatě, od podstaty prvního, abych tak řekl, řádu k podstatě druhého řádu atd. bez konce.“ [Lenin 1960 : 259].

ních vlastností na kvalitativní a kvantitativní ve formálně logickém smyslu. Takové odlišení pokládáme za podružné, neboť nerespektuje skutečnost, že kvalitativní i kvantitativní stránka jsou v jevech obsaženy v dialektické jednotě. A zvýraznění jednoho či druhého aspektu považujeme spíše za důsledek teoreticko-praktického přístupu ke zjišťování stavu vlastnosti, resp. za vliv věcného vymezení vlastnosti.³³ Zejména se zde projevuje vliv znaku jako hlavního nástroje na zachycení a symbolické vyjádření stavu sledované vlastnosti.³⁴

Charakter některých obecnějších vlastností nám nedovoluje převést je do redukované číselné podoby. Maximálním výsledkem takové snahy může být symbolické, avšak nečíselné vyjádření, neztrácející svoji kvalitativní povahu. Vlastnosti, jejichž stav takto vyjadřujeme, jsou obvykle příliš *obecné*, mají relativně *konstantní povahu* (například výrobní typ podniku – průmyslový, charakter vlastnictví výrobních prostředků daného území – státní atd.), resp. tvoří *cílovou vlastnost, hodnotu* (například vybudování komunistické společnosti). Přestože tyto informace přinášejí podstatné výpovědi o základních, kvalitativních charakteristikách sledovaného sociálního objektu, někdy se zřejmě pro svůj obecně známý stav ani mezi sociální ukazatele nezahrnují. Z hlediska nároků praktického řízení sociálních procesů se tato forma ukazatelů nehodí v případech, kdy mají vyjadřovat vlastnosti, u nichž by v průběhu řídicího procesu mělo dojít ke změně stavu nebo k dosažení nějaké cílové hodnoty. Podoba výpovědi neumožňuje dost precizně posoudit, jakého stupně vývoje vlastnosti jsou a jak bylo dosaženo a co ještě chybí k dosažení vytčeného cíle.

V praktickém řídicím procesu získává

každá informace, je-li *vztahena k jiným informacím, stavům, skutečnostem, poznatkům atd., novou významovou dimenzi*. A právě pro operaci srovnání má číselná forma informace řadu předností – vzájemné relace jsou při redukované číselné formě výraznější a patrnější, za určitých metodologických podmínek lze tyto informace dále agregovat a kondenzovat, jejich zpracování a vyhodnocení může být prováděno operativnějšími a exaktnějšími postupy apod.

Například při sledování vlivu novotvarů na úmrtnost v ČSSR nebudeme pracovat jen s úhrnným počtem úmrtí na tato onemocnění, ale s poměrem jeho výskytu (hodnota tohoto ukazatele činila v roce 1975 230,2 na 100 000 žijících obyvatel) či s procentuálním vyjádřením podílu novotvarů na celkovém počtu zemřelých (v roce 1975 to bylo 20,1 %). Porovnáním s ostatními příčinami smrti zjistíme závažnost novotvarů, které byly v roce 1975 druhou nejčastější příčinou za nemocemi ústrojí oběhového (podílely se na úmrtích 49,7 %). Při hodnocení vývojové dynamiky úmrtnosti na novotvary u nás se ukáže neustále stoupající tendence, a to tempem, které od roku 1945 do roku 1969 zaznamenalo zdvojnásobení hodnoty ukazatele úmrtnosti – ze 109,9 v roce 1945 na 218,3 v roce 1969. K hlubšímu rozboru tohoto problému bychom dále potřebovali znát strukturu úmrtnosti na novotvary podle pohlaví, věku a dalších charakteristik, stejně jako bližší specifikaci druhu novotvarů, úspěšnost lékařského ošetření apod.

Dříve než rozebereme možné případy srovnání mezi ukazateli vyjádřenými v číselné podobě, je třeba si všimnout, jak poznávací proces ovlivňuje vypovídací stránku sociálních informací. Jedná se především o tyto tři faktory: *vymezení objektu*, na němž je informace zjištěna; *výběr vlastností*, resp. *znaků*, které určují způsob zjištění obsahu vlastnosti, a konečně *stanovení času* (časové okamžiku či intervalu) zjištění stavu vlastnosti.

³³ K této problematice viz blíže například [Úvod 1972 : 199]: „Všechny věci a jevy mají vždy kvantitativní i kvalitativní znaky. Kvantitou rozumíme velikostní určení, kvalitou souhrn podstatných vlastností. ... Jednotě kvantitativních a kvalitativních znaků říkáme míra. Všechny věci mají svou míru, tj. jejich kvalita je vázána na velikostní poměry. ... Kvantita a kvalita tvoří tedy zároveň jednotu i rozpor, jsou navzájem v dialektickém vztahu.“ Podobně se k problému vyjadřuje například F. Zich [Zich 1975 : 376].

³⁴ Je zajímavé, jak se číselná forma stala definiční charakteristikou ekonomických ukazatelů. Srov. [Dado 1966 : 141]: „Ekonomický ukazatel – číselný alebo iný kvantitatívny údaj vyjadrujúci

určitú stránku alebo etapu budúceho ekonomického procesu v naturalno-vecnej alebo hodnotovej (peňažnej) forme“.

[Kašpar – Jílek – Matějka – Roubíček 1969 : 13]: „Číselnou informací o určitém ekonomickém jevu označujeme podle dnešní terminologie statistiky i plánu názvem ukazatel.“ [Ekonomická 1972 : 534]: „Ukazatel hospodářský, číselný údaj, který charakterizuje činitele, podmínky, průběh nebo výsledky určitého přesně vymezeného hospodářského procesu (jevu), popřípadě vztahy mezi několika procesy (jevy).“ [Jasin 1976 : 31]: „V této práci se pod ukazatelem obvykle rozumí výrok obsahující kvantitativní charakteristiku některé vlastnosti odrážejícího objektu.“

Proces vzájemného srovnání hodnot několika sociálních ukazatelů je tedy vymezen schématem, jehož prvky tvoří objekt, znak a čas. Na základě zkoumání totožnosti či rozdílnosti těchto prvků u srovnávaných ukazatelů je možno provést zobecnění možných případů, jejichž konkrétní podobu ilustrujeme několika zvolenými příklady statistických ukazatelů z publikace [Vybrané 1976]:

1. *situace*: Máme různé objekty, stejný znak, stejný čas: můžeme srovnávat hodnoty stejného ukazatele zjištěné ve stejném okamžiku (intervalu) u několika různých objektů.

Za jeden z ukazatelů zdravotního stavu obyvatelstva můžeme vybrat střední délku života, která v roce 1970 byla v ČSSR – 69,62 roků; v ČR – 69,56 roků a v SSR – 69,82 roků.

2. *situace*: Máme stejný objekt, různé znaky, stejný čas: na téže objektu srovnáváme různé ukazatele zjištěné za jeden časový okamžik (interval). V závislosti na věcném obsahu ukazatelů lze případně přejít ke konstrukci složitějších *agregovanějších charakteristik*.

K ukazatelům sociálního složení studentů prvních ročníků vysokých škol v ČSSR řadíme podíl studentů dělnického původu, který ve školním roce 1973/74 byl 37,3 %. Podíl dělníků v obyvatelstvu ČSSR byl na konci roku 1973 60,5 %.

3. *situace*: Máme stejný objekt, stejný znak, různé časy: můžeme srovnávat vývoj hodnot ukazatele na jednom objektu během několika časových okamžiků (intervalů). Pokud to periodicita zjišťování hodnot dovolí, můžeme z nich vytvořit daný ukazatel ve formě *časové řady*.

Forma časových řad postihuje vývoj sociálního jevu, čímž se stává předpokladem pro zkoumání jeho podstaty.³⁵

Poválečný vývoj střední délky života obyvatel ČSSR vypadal takto:

1950	63,23
1955	68,69
1960	70,49
1965	70,23
1970	69,64

4. *situace*: Máme různé objekty, různé znaky, stejný čas: srovnání několika různých objektů je sice stejně statické jako v 1. situaci (tj. prováděno v jednom časovém řezu), je však obsahově bohatší. Objekty zde srovnáváme prostřednictvím několika různých ukazatelů. Je-li obsahová volba ukazatelů založena na teoretickém praktickém modelu objektu, můžeme z nich vytvořit pro každý objekt *soustavu ukazatelů*.

K srovnání bytové situace v ČR a v SSR v roce 1973 lze použít například tyto ukazatele:

	ČSR	SSR
počet bytů	3 291 438	1 256 697
čistý přírůstek bytů	66 818	35 612
průměrná obytná plocha na 1 byt získaný novou výstavbou	44,3 m ²	46,2 m ²
průměrná obytná plocha na 1 byt získaný novou výstavbou individuální	51,9 m ²	58,1 m ²
počet členů bytových družstev	557 996	189 403

5. *situace*: Máme stejný objekt, různé znaky, různé časy: v tomto případě u jednoho objektu srovnáváme vývoj hodnot několika různých ukazatelů. Ve srovnání s 2. situací postihuje dynamiku. Vývoj objektu zachycuje několik ukazatelů, z nichž lze případně vytvořit *dynamickou soustavu ukazatelů*.

Podíl studentů dělnického původu v 1. ročnících vysokých škol a podíl dělníků mezi obyvatelstvem se v ČSSR vyvíjel takto:

Školní rok	Podíl studentů děl. původu	Rok	Podíl dělníků
1954/55	28,8	1954	60,9
1959/60	40,0	1959	61,4
1963/64	35,0	1963	57,8
1971/72	34,2	1971	58,1

6. *situace*: Máme různé objekty, stejný znak, různé časy: několik různých objektů můžeme srovnávat podle dynamiky vývoje jednoho vybraného ukazatele.

* Podle F. Zicha: „Jevová stránka předmětu zkoumání postihuje relativní stálost struktury a že podstatu těchto předmětů je možno pochopit

právě jen v souvislosti se studiem pohybu, s nímž je především spojena“ [Zich 1974 : 525].

Střední délka života se v ČSR a SSR v šedesátých letech vyvíjela takto:

	ČSR	SSR
1960	70,80	70,08
1961	70,48	70,54
1962	69,47	70,40
1963	70,48	70,83
1964	70,61	71,12
1965	70,28	70,38
1966	70,50	70,52
1967	70,41	71,05
1968	70,03	70,62
1969	69,59	70,05

7. situace: Máme různé objekty, různé znaky, různé časy: srovnání několika různých objektů je založeno na obsahově široké komparaci vývoje hodnot několika různých ukazatelů. Toto srovnání formální různosti povede k hledání stejnorodé podstaty srovnávaných ukazatelů.

Sociální rozvoj ČSR a SSR můžeme ilustrovat například i těmito ukazateli:

Rok	Podíl ekonomicky aktivních obyvatel ČSR	SSR
1950	45,7	30,7
1961	49,2	42,5
1970	50,8	44,1

Měsíční průměrné mzdy pracovníků socialistického sektoru

	ČSR	SSR
1950	958	833
1961	1 395	1 339
1970	1 946	1 910

Vybavenost domácností televizním přijímačem

	ČSR	SSR
1956	2,9	0,2
1960	25,0	10,4
1965	54,8	42,5
1972	92,8	77,3

Uvedené typy srovnání číselných ukazatelů nám zároveň vymezují dvě odlišné skupiny úloh pro zpracování a vyhodnocení zkoumaných relací. Prvá skupina (tvořená prvními třemi případy) představuje relativně jednoduché úlohy, u nichž lze zjišťované vztahy poměrně snadno převést (zredukovat) do tvaru zlomku, indexu, koeficientu atd. Druhá skupina (sestávající ze zbývajících čtyř případů) představuje již značně komplexní soubory ukazatelů, u nichž je adekvátnější přístup metodami vícerozměrných analýz, typologií, klasifikací apod.

IV. Závěr

V této stati jsme se pokusili rozebrat některé základní metodologické otázky sociálních ukazatelů. Přístup k nim jsme volili na obecnější úrovni a pozornost jsme soustředili na tři podstatné stránky sociálních ukazatelů – ontologickou, gno-seologickou a funkční. Prezentace metodologických otázek i uvedené možné odpovědi jsme odvozovali z cílové funkce těchto ukazatelů v praktickém řídicím procesu.

Teoretické otázky sociálních ukazatelů nelze redukovat jen na problémy metodologické. V souvislosti s praktickým procesem řízení sociálních jevů považujeme za stejně důležité, ne-li v tomto počátečním stadiu přece jen za akutnější, *otázky teoretického přístupu*. Jejich význam je dán tím, že teoretický rámec určuje přístup k poznání sociálních jevů, k zachycení jejich stavů, obsahově orientuje charakter výpovědi zjištěných informací a v neposlední řadě je také vodítkem pro praktické využití poznatků v řídicí praxi.

Je nesporné, že již v charakterové podstatě sociálních ukazatelů jsou některé rysy, jež se snadno mohou stát zdrojem zásadnějších chyb. Sociální ukazatele totiž zachycují převážně jednotlivé aspekty komplexních sociálních jevů, a proto jimi odhalené poznatky mohou mít v mnohém *parciální charakter*. Nezbytně úzký vztah k empirické úrovni poznávané sociální skutečnosti může vést až k jednostrannému *empirismu*. Sociální ukazatele budou vždy více orientovány na vyjádření rozsahu sledovaných sociálních jevů – a tedy na jejich *kvantitativní stránku* než na jejich podstatu, kvalitu. Uvedené skutečnosti se mohou stát zárodkem značně redukovatelného, až redukcionistického či dokonce empiristického pojetí a poznání sociální reality. Teoretická východiska výzkumu, schopná v kladném směru mnohá z těchto nebezpečí eliminovat či alespoň snížit na minimum, resp. je předem odhalit, jsou proto pro tvorbu sociálních ukazatelů velmi významná.

Teoretický přístup ovšem nelze potom pojímat jen jako určitou jednorázovou teoretickou analýzu sledovaného problému, obvykle provedenou ve velkorysém

úvodním náčrtu a v podstatě skromnější podobě na konci práce. Musí být přítomen v celém procesu výzkumu a permanentně určovat meze a možnosti prováděných operací. Z teoretického přístupu nejen odvozujeme celkovou strategickou linii poznávání a řízení vymezených sociálních jevů, ale na jeho základě můžeme i prakticky konstruovat soustavu sociálních ukazatelů, která se velice konkrétním způsobem pokouší zeslabit některé zásadnější nedostatky jednotlivých vybraných ukazatelů.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Sociálnaja informacija i upravlenije obščestvom*. Moskva, Izd. političeskoj literatury 1975.
- Andrejev, E. P. — Kabyšča, A. V.: *Metodologičeskije problemy izmerenija v sociologičeskich issledovanijach*. In: Voprosy metodiki i techniky sociologičeskich issledovanij. Moskva, ISI AN SSSR 1975.
- Bernstein, P. — Jetzschmann, H.: *Informations — und spieltheoretische Aspekte in der soziologischen Forschung*. Berlin, Dietz Verlag 1969.
- Berka, K.: *K pojetí měření v československé sociologii*. Sociologický časopis 7, 1971, č. 5.
- Coleman, J. S.: *Properties of collectivities*. In: Coleman, J. S. — Etzioni, A. — Porter, J.: *Macrosociology: Research and Theory*. Boston, Allyn and Bacon 1970.
- Čížek, F. a kol.: *Filosofie, metodologie, věda*. Praha, Svoboda 1969.
- Čížek, F.: *Teorie a empirie*. Praha, Svoboda 1974.
- Dado, M.: *Slovník politickej ekonómie*. Bratislava, Vydav. SAV 1966.
- Ekonomická encyklopedie*. Praha, Svoboda 1972.
- Etzioni, A. — Lehman, E. W.: *Some Dangers in „Valid“ Social Measurement*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, vol. 2, september 1967.
- Fedákin, I. A.: *K voprosu ob obščej teorii socialnoj informacii*. In: *Sovremennye buržoaznye teorii žurnalistiki*. Moskva, Izd. Moskovskovo Universiteta 1967.
- Foret, M.: *Sociální ukazatele. Některé přístupy k problému v zahraniční literatuře*. Sociologický časopis 9, 1973, č. 1.
- Foret, M.: *Několik poznámek k vytváření soustav sociálních ukazatelů pro potřeby plánování sociálního rozvoje a sociálního prognózování*. Sociologický časopis 10, 1974, č. 3.
- Friedrich, W.: *Methoden der marxistisch-leninistischen Sozialforschung*. Berlin, VEB Deutscher der Wissenschaften 1970.
- Galtung, J.: *Theory and Methods of Social Research*. Oslo, Universitetsforlaget 1967.
- Hannan, M. T.: *Aggregation and Disaggregation in Sociology*. Toronto, London, Lexington 1971.
- Holda, D.: *Rozbor operacionalizace při výzkumu hodnotových orientací mládeže*. Sociologický časopis 9, 1973, č. 1.
- Illner, M. a kol.: *Ukazatele způsobu života v československé statistice*. Praha, ÚFS ČSAV 1975.
- Illner, M. — Foret, M.: *Sociální ukazatele a měření cílů a efektů sociálního plánu*. Sociologický časopis 10, 1974, č. 1.
- Jadov, V. A.: *Sociologičeskoje issledovanie*. Moskva, Nauka 1972.
- Jasin, E. G. a kol.: *Ekonomická informace*. Praha, VÚSEI, Studijní materiály č. 100, 1976.
- Jelčaninová, O. V.: *Roľ socialnoj informacii i matematiceskich metodov v vyrabotke upravleničeskich rešenij*. In: *Naučnoje upravlenije obščestvom*. Moskva, Mysl 1969.
- Jotová, L. P.: *Upravlenije obščestvom i socialnaja informacija*. In: *Naučnoje upravlenije obščestvom*. Moskva, Mysl 1970.
- Kašpar, J. — Jílek, J. — Matějka, M. — Roubíček, V.: *Ekonomická statistika*. Praha, SNTL 1969.
- Lazarsfeld, P. F. — Barton, A. H.: *Qualitative Measurement in the Social Sciences*. In: *The Policy Sciences*. Stanford, University Press 1951.
- Lazarsfeld, P. F. — Menzel, H.: *On the Relation between Individual and Collective Properties*. In: Etzioni, A.: *Complex organization*. New York, Holt Rinehart and Winston 1964.
- Lazarsfeld, P. F. — Rosenberg, M.: *The Language of Social Research*. New York, Free Press 1965.
- Lenin, V. I.: *Spisy*. Sv. 38. Praha, SNPL 1960.
- Mansurov, N. S.: *Obraz žizni: opyt postrojenija sistemy socialnych indikatorov*. Referát na VIII. světový sociologický kongres. Moskva, Sovětská sociologická asociace 1974.
- Měření ve společenských vědách. Závěry z diskuse o měření v sociologii*. Sociologický časopis 9, 1973, č. 5.
- Ursul, A. D.: *Informacija. Metodologičeskije aspekty*. Moskva, Nauka 1971.
- Ursul, A. D.: *Problema informacii v sovremennoj nauke*. Moskva, Nauka 1975.
- Úvod do dialektického materialismu*. Praha, Svoboda 1972.
- Vojšvillo, J. K.: *Pojem ako forma myslenia*. In: *K otázkám metodologie vied*. Bratislava, Pravda 1973.
- Vybrané ukazatele sociálního rozvoje ČSSR v dlouhodobých časových řadách*. Praha, ÚFS ČSAV 1976.
- Yezhov, A.: *System of indicators, classification and groupings*. International Seminar on Statistics for Planning. Moscow 1969.
- Zeman, J.: *Teorie odrazu a kybernetika*. Praha, ÚFS ČSAV 1975.
- Zich, F.: *Sociální jev jako předmět sociolo-*

gických výzkumů. Sociologický časopis 10, 1974, č. 5.
Zich, F.: *Měření vlastností sociálních objektů v sociologickém výzkumu. Sociologický časopis 11, 1975, č. 4.*

Резюме

Форет М.: К некоторым вопросам построения социальных показателей

Статья исходит из ранее публиковавшихся работ по данному вопросу. В центре внимания — онтологические, гносеологические и функциональные аспекты проблематики. С точки зрения онтологии социальные показатели рассматриваются как вид социальной информации. Гносеологически это означает, что дело заключается в информации, приобретенной систематически (на основании теоретического анализа наблюдаемого явления), обработанной в сжатом виде с заранее определенной функцией. Функционально-социальные показатели являются информацией для практики руководства. Потребности практического управления социальными процессами становятся, таким образом, важным критерием оценки информационного вклада социальных показателей. Характер социальных показателей не соответствует комплексному характеру социальных явлений и поэтому выявленные или факты, зачастую, являются отражением лишь частных,

вскрытых на эмпирическом уровне и нередко лишь количественных сторон явлений.

Summary

Foret M.: On Some Problems of the Formation of Social Indicators

The paper is based on previous studies inquiring into the thematic area of social indicators; primary attention is paid to ontological, gnoseological and functional problems. From the ontological point of view social indicators are conceived as social information of a particular kind. The gnoseological aspect implies systematically ascertained information (gained by a theoretical analysis of the phenomenon under examination) elaborated into a concentrated form and having a predetermined statement function. From the functional aspect, social indicators represent information applied in managerial practice. The needs of the practical control of social processes thus become a relevant criterion in evaluating the informational contribution of social indicators. With a view to the fact that the character of social indicators does not correspond to the complex character of social phenomena, the findings gained with their aid are, in many respects, a mere reflection of partial and frequently only quantitative aspects ascertained on the empirical level.

Sociológia 1976

Sociologický přístup ke zkoumání sociálních jevů si v naší společnosti postupně získává stále větší uznání a neformální autoritu. Přispívá k tomu práce mnoha sociologických ústavů a pracovišť, která zkoumají aktuální společenské problémy a pomáhají v jejich řešení. Významné místo v tomto směru připadá také slovenskému sociologickému časopisu *Sociológia*.

Ročník 8/1976 časopisu úspěšně navazuje na svou předchozí činnost a zejména na tradici monotematických čísel. Podobně jako v předcházejících ročnících patří právě tato čísla k nejlepším, a to především snahou postihnout zkoumanou problematiku co nejkomplexněji, jak to vyplývá ze sociologického přístupu ke zkoumání společenských jevů.

Základní obsahové zaměření časopisu vyplývá ze závěrů XIV. a XV. sjezdu KSČ. Tematicky lze rozdělit problematiku 8. ročníku časopisu *Sociológia* do těchto oblastí:

1. Socialistický životní způsob.
2. Sociologické aspekty urbanizace na Slovensku.
3. Problematika mládeže.
4. Teoreticko-metodologické otázky sociologického výzkumu.
5. Národnostní otázka.
6. Kritika revizionismu a buržoazních teorií.

Základním problémem *socialistického způsobu života* je věnováno číslo 6 časopisu *Sociológia*. Usnesení XV. sjezdu KSČ vytváří velkolepý a přitom přísně vědecky fundovaný program růstu materiální potřeby a kulturní úrovně obyvatelstva, uplatňování a rozvoje socialistických forem života, které jsou objektivním předpokladem všestranného rozvoje lidské osobnosti.

Z hlediska marxistického přístupu k problematice socialistického způsobu života a životní úrovně má základní význam studie Filipa Hronského (*Socialistický způsob života a životní úroveň* — 6/76). Autor si klade za cíl přispět k vymezení rozdílů mezi pojmy životní způsob a životní úroveň. Obtížnost spočívá především v tom, že obě kategorie nelze vymezit jen z hlediska jedné vědní disciplíny. Obě kategorie se natolik dotýkají a bezprostředně spolu souvisejí, že vznikají problémy s jejich překrýváním, nebo dokonce zaměňováním. F. Hronský charakterizuje životní úroveň jako dosažený stupeň poznání společností uznaných lidských potřeb a stu-

peň uspokojení těchto potřeb (s. 489). Pro určení podstaty způsobu života je podle F. Hronského určující:

- specifika forem souboru všech činností rozhodujících pro posouzení způsobu života
- vztahy, do nichž lidé vstupují při realizaci všech těchto činností

Teoretický charakter má i další studie (Juraj Suchý, *Dynamika rozvoje socialistického způsobu života* — 6/76). Rozvoj socialismu zvyšuje nároky na uvědomělost a iniciativu všech občanů. Na rozdíl od kapitalismu vyžaduje socialismus od jednotlivců nepřetržitý rozvoj jejich životních aktivit v celém rozsahu bytostných schopností a sil člověka. Autor dochází k závěru, že model dynamiky socialistického způsobu života vytváří v podstatě 5 determinací souvislostí:

1. determinace objektivními (přírodními a společenskými) materiálními podmínkami,
2. determinace psychickou strukturou subjektu, jeho potřebami, zájmy, vědění a realizačními schopnostmi,
3. determinace duchovní kulturou,
4. autodeterminace způsobu života jako rozvíjející se kulturní formy,
5. jeho usměrňování a řízení nadstavbovými institucemi socialistické společnosti (s. 509).

Podobnou problematikou, ovšem z poněkud jiného hlediska, se zabývají Blanka a Jindřich Filipcovi (*Socialistický způsob života a některé aspekty jeho utváření v ČSSR* — 6/76). Vycházejí z toho, že existuje hluboká vnitřní spojitost mezi projektem socialistického způsobu života a mezi marxisticko-leninským pojetím člověka (s. 515). Autoři si plně uvědomují, že výzkum socialistického způsobu života má významnou ideologickou hodnotu, a proto se zaměřují především na konfrontaci socialistického způsobu života se současným způsobem života v kapitalistických zemích. Za strategické komponenty socialistického životního způsobu považují především:

- práci
- účast na životě společnosti, na rozhodování a řízení společenských procesů
- vzdělání ve smyslu osvojování a rozvíjení vědeckých poznatků a kulturních hodnot

Rozvoj společenských aktivit a angažovanost rozšiřuje strukturu potřeb člověka jako společenské bytosti a přispívá tak k vytváření podmínek všestranného rozvoje člověka,

konstatuje ve svém příspěvku Ondrej Majo-roš (*Společenská aktivita a angažovanost ako črta socialistického spôsobu života* — 6/76).

Podobnou problematikou, tj. vztahem aktivity a pasivity, se zabývá E. Farkašová (*Sociológia* 5/76). Kritizuje buržoazní přístup k řešení tohoto problému a zdůrazňuje, že marxistická filozofie usiluje o postižení dialektické podstaty člověka, který je výrobem a zároveň konzumentem předmětů materiální a duchovní potřeby člověka, jimž se snaží zapojit všechny své smysly, city, tužby, intelektuální a morální schopnosti do seberealizačního procesu a současně přeměnit svět přírody a společenský svět i sebe samého (s. 241).

Katarína Podoláková se zabývá problematikou faktorů, které podmiňují a diferencují životní způsob. Vzájemným vztahem mezi sociálním plánováním a socialistickým způsobem života se zabývá Jozef Mihálik.

6. číslo časopisu *Sociológia* obsahuje stat Silvie Valné o významu volného času pro formování socialistického způsobu života. Edita Bauerová se zabývá problematikou automobilismu a změn ve způsobu života rodiny.

Problémy socialistické urbanizace se zabývá především studie Jána Pašiaka (*Socialistická urbanizácia Slovenska* — 2/76). Autor v úvodu ukazuje, že urbanizace představuje celosvětový proces. Chápe jej jako jeden z důležitých faktorů intenzifikace praktické činnosti lidí, a to ve všech oblastech jejich života, z tohoto hlediska jej považuje za nevyhnutelný pro každou společnost, jejímž cílem je dosažení vyšší hospodářské a kulturní úrovně. Proces urbanizace je historicky podmíněn rozvojem výrobních sil a výrobních vztahů. V socialistických zemích je součástí plnění základních cílů společnosti, tj. vytváření sociální rovnosti, odstraňování podstatných rozdílů mezi městem a vesnicí, vyřešení bytové otázky, vytváření podmínek pro všestranný rozvoj osobnosti atd. Studie J. Pašiaka obsahuje poměrně značné množství statistických údajů, které charakterizují vývoj urbanizace na Slovensku (například vývoj měst v letech 1869–1970). Spolu s úvodní statí Pavla Zibrína (*Výhlady rozvoja urbanizácie na Slovensku* — 2/76) podává fundovaný a zajímavý přehled o minulosti a současné urbanizaci Slovenska i o prognózách do budoucnosti.

Na uvedené statí navazuje Ján Zemko (*Urbanizačný proces a administratívno-územné členenie SSR* — 2/76) a Lubomír Faltan (*Historické predpoklady súčasnej urbanizácie Slovenska*). Oba autoři přinášejí poměrně značné množství informací o konkrétních problémech a vývoji urbanizace na Slovensku.

Problematicke vlivu urbanizace na mezilidské vztahy je věnována stat Dušana Franců (*Urbanizácia a medziľudské vzťahy* — 2/76). Přehledným způsobem shrnuje dosavadní poznatky z této oblasti, která přes svoji aktuál-

nost zůstává poněkud na okraji zájmu sociologického výzkumu. Urbanizaci chápe jednak jako prostorovou koncentraci obyvatelstva v sídlištních městského charakteru, jednak jako pronikání městských vzorů na venkov. Mezilidské vztahy autor vědomě zužuje na vztahy mezi členy tzv. primárních skupin, což je z hlediska obsahového zaměření studie logické a funkční. Správně zdůrazňuje, že změny v chování lidí nevyvolává samo fyzické prostředí, ale jeho odraz ve společenském vědomí, na něž kromě urbanizace působí především proces industrializace a pronikavé změny zahájené socialistickou revolucí. Zaměřuje pozornost na mezilidské vztahy v městském a venkovském prostředí, v rodině, na příbuzenské vztahy, sousedské vztahy a vztahy mezi přáteli, které se vytvářejí v procesu urbanizace, jež však není v prezentovaném pojetí chápáno izolovaně od ostatních společenských procesů.

V oddíle *Rozhlady* jsou uveřejněny dvě statí, jejichž předmětem je jednak informace o procesu urbanizace v SSSR (V. Wagner, *Pozornost procesu urbanizácie v Sovietskom zväze*) a *Problematica aglomerací v súčas-ném urbanizačnom procese* (Ivan Kusý).

Dagmar Petriková (*Zmeny spôsobu života ako determinanty bytvania budúcnosti* — 2/76) podrobně informuje o řešení výzkumného úkolu, jehož cílem bylo shromáždit a sjednotit názory na prognózy očekávaných změn ve způsobu života naší společnosti do roku 2000.

Růst obyvatelstva měst přináší s sebou složité problémy, které bude třeba řešit v daleko širších souvislostech, než je tomu dosud. Jednu z možností analýzy využívající některých výsledků sčítání lidu, ukazuje článek Vladimíra Kuhna (Bratislava — *Pokus o sociálno-ekonomickú interpretáciu* — 2/76).

Preferováním otázek urbanizace se zřejmě časopis *Sociológia* snaží podnítit další zájem o řešení této společensky závažné problematiky. Z tohoto hlediska je nutno ocenit zařazení zprávy J. Deylové o diplomových pracích z oblasti sociologie urbanismu.

K ústředním otázkám rozvoje socialistické společnosti, jak zdůraznil XV. sjezd KSČ, patří především složitý proces utváření osobnosti mladého člověka. Proto je nutno velmi kladně ocenit, že časopis *Sociológia* věnoval celé 5. číslo otázkám mládeže. Základem studií a statí se staly výsledky několikaleté vědeckovýzkumné činnosti vědeckých pracovníků Československé sociologické společnosti, sekce mládeže při ČSAV a SAV. Hlavní pozornost byla věnována otázkám socializace a komunistické výchovy dělnické, zemědělské a vysokoškolské mládeže.

Sociologií mládeže jako speciální sociologickou teorií, zejména v souvislosti s komunistickou výchovou mládeže, se v monote-matickém čísle zabývá Ladislav Macháček (*Problémy a perspektivy rozvoja sociológie mládeže v ČSSR* — 5/76). Výzkum mládeže

je třeba podle L. Macháčka zkoumat v jednotě těchto aspektů:

1. Mládež jako organická složka sociálního celku (společnosti, jejích tříd a vrstev).
2. Mládež jako sociální jev s jistou vnitřní strukturou.
3. Mládež jako sociální jev, vyznačující se dynamikou (v závislosti na úkolech, které si klade společnost v dané etapě svého rozvoje).
4. Specifický vztah společenského bytí a vědomí u této kategorie obyvatelstva (faktory všeobecné třídní sociální začlenění se proplétají se specifickými faktory sociálně věkovými a psychologickými — s. 389).

Autor zdůrazňuje nutnost uplatnění třídního přístupu při objasňování zákonitých tendencí a procesů socializace mládeže. Stať je doplněna statistickými údaji charakterizujícími sociální strukturu mládeže v ČSSR.

Určité shrnutí dosavadních výsledků při vytváření marxistické sociologické teorie mládeže předkládá Antonín Matějovský (*Sociologické pojetí mládeže* — 5/76).

Za základní nedostatky buržoazního pojetí mládeže považuje netřídní, abstraktní, historicky nekonkrétní pojetí, v němž se třídní a sociální rozpory považují za výraz diskontinuity generací či generačních konfliktů. V protikladu k buržoazní koncepci mládeže marxistická sociologie chápe mládež jako sociální skupinu, definovanou určitým, konkrétně historicky daným systémem sociálně ekonomických vztahů.

Za nejdiskutovanější problém sociologie mládeže považuje A. Matějovský vymezení mládeže pomocí věkových kategorií. „Zdá se, že snahy o jednotnou kategorizaci mládeže podle věkových skupin jsou odsouzeny k neúspěchu a že pro marxistickou sociologii je nezbytné důsledně aplikovat diferencované pojetí mládeže tak, že budeme hledat různé věkové »hranice« mládeže různých tříd a sociálních skupin, odlišné i podle typů a etap vývoje jednotlivých sociálních systémů“ (s. 407).

Problematika socializace mládeže je předmětem stati Juraje Suchého (*Úlohy a problémy socializace mládež generací* — 5/76). Socializaci mladého člověka charakterizuje J. Suchý jako složitý a diferencovaný proces, který se dělí na 2 fáze: přípravnou a realizační.

Nutnost spojení metodologických a metodických problémů s problematikou výzkumného sociologického procesu zdůrazňuje Dalibor Holda ve své stati *Metodologické problémy sociologických výzkumů mládeže* (Sociologie 5/76). Autor poukazuje na určitý rozpor vztahu teorie a empirie v sociologii mládeže, neboť se používá teoretických koncepcí, které nejsou vždy empiricky zcela ověřeny. Požaduje empirické ověření pojetí mládeže jako sociálně historické kategorie a nalezení indikátorů, které by v empirické rovině mohly přispět k vymezení zkoumaného sou-

boru mládeže (aby jediným ukazatelem nebyl věk respondentů).

František Tašský v článku *Specifika a úlohy naší současné robotnické mládeže* (5/76) zdůrazňuje význam dělnické mládeže, a to nikoli vzhledem k její početnosti, ale především vzhledem k její úloze, kterou má ve společnosti. Jako specifické vlastnosti dělnické mládeže uvádí:

- ekonomické, politické a sociální podmínky života
- vyšší vzdělanost a příznivější kvalifikační strukturu
- skutečnost, že mládež zahajuje svoji ekonomickou aktivitu v podmínkách vědeckotechnické revoluce

Otázkami zemědělské mládeže se zabývá Gejza Blaas ve svém příspěvku *K problematice sociálního profilu poľnohospodárskej mládeže* (5/76). Zemědělská mládež je svou činností v určitém národohospodářském odvětví integrovaná, třídně vnitřně diferencovaná sociálně věková skupina, jejíž početnější část — družstevní rolníci — je spjata s družstevním vlastnictvím a druhá část — zemědělství dělníci — se státním, všelidovým vlastnictvím. Ve věkové struktuře zemědělské mládeže došlo v posledních letech k výraznému posunu, tj. ke zvýšení podílu věkové starších ročníků, v důsledku toho, že stále menší počet mladých lidí vstupuje do pracovního procesu přímo po skončení povinné školní docházky. Vzdělanostní převaha mladé generace v provozních kolektivech je nejmarkantnější právě v zemědělství.

Dalším podnětným příspěvkem k problému socializace mládeže je stať Elišky Freiové a Jana Munka (*Zvláštnosti socializace studující mládeže* — 5/76). Autoři sledují mimo jiné některé aspekty procesu vytváření životního způsobu studující mládeže. Zdůrazňují vliv sociální minulosti (postavení rodičů ve společenské dělbě práce, jejich třídní a sociální příslušnost) na volbu střední a vysoké školy. Tento vliv lze sledovat i v průběhu studia a na základě provedených výzkumů je možné konstatovat, že sociálně podmíněn je i výsledek studia a způsob využití volného času.

Příspěvek Vladimíra Dubského (*K nové etapě výzkumu mládeže v socialistických zemích* — 5/76) přináší základní informace ze sociologických pracovišť socialistických zemí a stručně upozorňuje na nové formy mezinárodní spolupráce v této oblasti.

Oddíl *Z vědeckého života* obsahuje řadu cenných informací o výzkumu mládeže v naší společnosti.

Problematiku mládeže vhodně doplňuje stať Karola Papaje a Jozefa Kučeráka (*Některé súvislosti sociálnych a demografických charakteristik mladých manželstiev* — 3/76).

Dalším důležitým příspěvkem k otázkám sociologie mládeže je nesporně i článek L. V. Romanenkové (*Dialektika uvedomelého a živelného v tvorivej aktivite sovietskej mládeže* — 1/76).

Dalším tematickým okruhem jsou *teoreticko-metodologické problémy rozvoje marxistické sociologie*. Patří sem především studie A. Ritonského (*K Marxovu přínosu v poznání kvality, kvantity a míry společenských javů* — 1/76). Autor v ní poukazuje na růst významu kvantitativních metod a spojuje s ním potřebu hluboké analýzy gnoseologické funkce kvality, kvantity a míry sociálních jevů a procesů. Zdůrazňuje důležité momenty Marxova přístupu k těmto otázkám — rozlišení přirozené — přírodní a nepřirodní — společenské kvality věcí. Snaží se postihnout bohatost Marxových myšlenek a možnosti jejich využití v sociologii.

Emil Gibarti (*Kategória záujmu v marxisticko-leninskej literatúre a jej falzifikácia „autentickými marxistami“* — 1/76) volí aktuální tematiku kritiky některých revizionistických interpretací marxistické sociologie. Konstatuje, že ani v současné marxistické literatuře není kategorie zájmu vymezena jednoznačně a jednotně a nechybí dokonce ani protichůdná stanoviska a navzájem se vylučující interpretace. Soustřeďuje se na analýzu vymezení zájmu jako jednoty objektivního a subjektivního.

Cílem studie Jiřího Večerníka (*Marx a Weber. Nesouměřitelnost společenské třídy a sociálního statusu* — Sociológia 4/76) je analyzovat marxistické a buržoazní pojetí sociální struktury v základních bodech této problematiky, tj. ve vztahu k výrobě a rozdělování a ve vztahu k sociálnímu postavení a způsobu života. Autor dochází k závěru, že Marxova a Weberova koncepce sociální struktury jsou nesouměřitelné a každé vyrovnání mezi nimi je již z prostých logických důvodů nemyslitelné, protože jedna zahrnuje podstatné a hybné, druhá jevové a odvozené momenty sociální struktury. Tato nesouměřitelnost se prolouhuje i pro stratifikační koncepcí, inspirované v hlavních rysech právě Weberovým dílem (s. 333).

Samostatným tematickým okruhem je kritika buržoazní ideologie. Je jí věnována stať Dilbary Alijevové (*Etnometodologická koncepcia v súčasnej americkej sociológii* — 4/76), která se zabývá vznikem a rozvojem etnometodologie, zejména H. Garfinkela a A. V. Cicourela. Autorka seznamuje čtenáře s historií a zdroji vzniku etnometodologie a s metodami tohoto směru v současné buržoazní sociologii. Etnometodologové zdůrazňují, že cesta k zvědečení sociologie vede přes pochopení souvislosti se světem každodenního života a koncentrují pozornost na každodenní činnosti všedního života. V teoretické koncepci jde v podstatě o preferenci všedního společenského vědomí. Alijevová správně zdůrazňuje, že etnometodologie sice doplnila fond rozmanitých prostředků, ale nepřispěla k řešení základních problémů v západní sociologii.

Studie Ludmily Benkovičové je úspěšným pokusem o výklad a kritickou analýzu základních postulatů sociologické koncepce V.

Pareta (*K predmetu a metode sociologie Vilfreda Pareta* — 1/76).

Otázkou určení podobnosti a rozdílů mezi entitami jakožto univerzálním problémem ve všech úsecích lidského myšlení a vědeckého zkoumání se zabývá Valentína Harmadová v článku *Clusterova analýza* (Sociológia 1/76).

Příspěvkem k řešení národnostní otázky je studie Juraja Zvary (*Niektoré skúsenosti z riešenia národnostnej otázky v ČSSR* — 3/76). Autor zdůrazňuje, že formování českého a slovenského socialistického národa bylo podmíněno změnami v naší společnosti, zahájenými marxistickou revolucí pod vedením KSČ. Zkušenosti ukazují, že jedině marxismus-leninismus umožňuje skutečné vyřešení národnostní otázky. Na konkrétních historických srovnáních dokumentuje J. Zvara rozdíl řešení národnostní otázky v buržoazní a socialistické společnosti.

K této problematice se vztahuje i stať Teodora Olíka *Výskum postojov ukrajinského obyvateľstva v ČSSR* (1/76). Výzkum byl zaměřen zejména na otázky socialistického uvědomění jakožto ideového základu formování kulturně společenského profilu občanů ukrajinské národnosti.

Jen zdánlivě samostatnou část časopisu tvoří úvodní stať, které reagují na významné události v životě naší společnosti, ale většinou se tematicky vztahují k problematice čísla, které uvádějí.

Informativní část časopisu tvoří rubriky *Zo sociologických výskumov*, *Zo sociologického života*, a *Z vedeckého života*, které přehledně seznamují čtenáře s činností sociologických pracovišť v ČSSR i v ostatních socialistických zemích. O některých příspěvcích z těchto rubrik jsme se zmínili v souvislosti s jednotlivými tematickými oblastmi časopisu.

Významnou roli plní i rubrika *Recenzie*, která je výraznou součástí časopisu. Představuje důležitý zdroj informací o nových knihách, sbornících a výzkumných zprávách. V roce 1976 bylo v časopise Sociológia uveřejněno 9 recenzí převážně sovětských publikací. Recenze jsou většinou již tradičně kvalitní a podávají ucelený přehled o recenzovaném díle. Přínosem je i uveřejnění bibliografií (viz Sociológia č. 5 a 6).

Závěrem je nutno ocenit, že časopis *Sociológia* zaměřuje důsledně pozornost na aktuální společenské problémy socialistické společnosti. Zpracování jednotlivých studií, článků apod. vychází důsledně z teorie a metody marxismu-leninismu. Organickou součástí je kritika buržoazních a revizionistických koncepcí. Časopis přináší nové poznatky, a to jak v oblasti teorie, tak i empirického výzkumu, a to vše přispívá k hlubšímu poznání naší společnosti, její minulosti, současnosti a budoucnosti.

Rudolf Franěk

Řízení hospodářského a sociálního rozvoje

V jednáních XV. sjezdu KSČ byla věnována široká pozornost problémům řízení, a to ze-

jména řízení ekonomiky. Sjezd přijal směrnice sociálního a hospodářského rozvoje a šestá pětiletka poprvé nese tento název, prokazující, že komplexnost řízení a plánování socialistického hospodářství není jen požadavkem, nýbrž realitou.

Je proto zcela zákonitě, že práce ekonomů, zabývajících se řízením hospodářství po XV. sjezdu, vyjadřují zvyšující se pozornost i k sociální sféře, že se v nich formulují požadavky na širší aplikaci sociálních analýz a prognóz v procesu řízení ekonomiky, že se mobilizují společenské vědy ke spolupráci na řešení praktických otázek řízení na všech stupních.

Jednou z prací, která se zabývá rozpracováním závěrů XV. sjezdu KSČ o řízení právě tímto způsobem, je i práce kolektivu autorů, vydaná v nakladatelství Svoboda pod názvem *Plánovitě řízení národního hospodářství ve světle závěrů XV. sjezdu KSČ*.

Práce je členěna do osmi kapitol. Úvodní rozebírá základní teoretické pozice, podstatu a základní principy plánovitě řízení socialistické ekonomiky, dále marxisticko-leninské formy a metody řídicí práce.

Druhá kapitola se zabývá historickými etapami teorie a praxe řízení u nás, a to od r. 1949 až do XV. sjezdu strany.

Třetí kapitola analyzuje teoreticky obtížnou, prakticky však zvlášť významnou sféru potřeb socialistické společnosti a zákonitostí jejich rozvoje v plánování a řízení této sféry v souladu s cíly socialistické společnosti.

Čtvrtá kapitola zahrnuje rozsáhlý komplex vlastního plánování. Rozebírá se zde úloha a obsah národohospodářského plánování, soustava národohospodářských plánů, stále se zvyšující význam dlouhodobého plánování, kritéria efektivnosti, informační systémy včetně ASŘ, ekonomické analýzy, bilanční metody i soustava ukazatelů. Jde o jednu z nejrozsáhlejších kapitol.

Pátá kapitola probírá soustavu finančních nástrojů, zejména mzdy, ceny a úvěry, zabývá se však i širší analýzou stimulování pracovníků.

Šestá kapitola je věnována organizační struktuře výrobně technické základny, tedy hodnocením dosavadního vývoje v této oblasti u nás, úlohám VHIJ dnes a dalšími úkoly v řešení optimálního uspořádání organizace výrobně technické základny.

Rozsáhlá je kapitola sedmá, nazvaná *Plánovitě řízení hlavních faktorů ekonomického rozvoje*. Zde se autoři zabývají především významem socialistické ekonomické integrace, dále problémem kvality, reprodukcí základních fondů, zahraničním obchodem a jeho řízením v komplexu celého národního hospodářství, složitými problémy pracovních sil, ve zvláštní subkapitole sociálním rozvojem pracovních kolektivů, a konečně účastí pracujících na řízení a rozvojem iniciativy.

Závěr knihy tvoří kapitola osmá, shrnující teoretické úvahy celé práce i zkušenosti ekonomické praxe konstatováním, že úspěšné řešení všech problémů v kterékoli oblasti národního hospodářství je přímo úměrné správnému uplatňování vedoucí úlohy strany v řízení socialistické ekonomiky.

Autoři definují řízení jako „cílevědomou a účelnou společenskou činnost“ (s. 18), která musí být v souladu s ekonomickými a společenskými zákony, determinujícími vývoj socialistické společnosti. V této souvislosti uvádějí pojetí známého sovětského teoretika V. Afanasjeva: „Společenské řízení je organizace a mobilizace lidských, materiálních a finančních zdrojů v zájmu řešení úkolů socialistické a komunistické výstavby“.¹ Ukazují, že je stále více aktuální si uvědomovat, že společenské řízení zahrnuje problémy usměrňování a regulování jak ekonomických tak i sociálních sfér. Má vždy historicko-třídní charakter. Plánování je základní metodou řízení národního hospodářství.

Ocenění zasluhuje snaha autorů pracovat precizně se základními pojmy. Tak například analyzují rozlišnost pojmů plánovitost a plánování (str. 23) a vysvětlují základní princip demokratického centralismu. V této souvislosti píší doslova: „Princip demokratického centralismu má velmi konkrétní charakter a při realizaci závěrů XV. sjezdu se bude zdokonalovat a rozvíjet těmito směry:

a) zdokonalování metod a forem národohospodářského plánování; zvýší se autorita centrálního plánu v oblasti investic, zahraničního obchodu, vědeckotechnického rozvoje, materiálně technického zásobování a socialistické ekonomické integrace;

b) posílení úlohy oblastních plánovacích orgánů a nižších článků hospodářského řízení při tvorbě a realizaci národohospodářských plánů;

c) racionální uspořádání struktury řízení a organizace výrobně technické základny a dělby pravomocí a odpovědnosti na ose přímého řízení;

d) zdokonalování kontroly a zvyšování osobní odpovědnosti a soudružské spolupráce;

e) posilování sociální stránky plánů ekonomického rozvoje především na podnikové úrovni; jde především o daleko širší zapojení pracujících do tvorby komplexních programů péče o pracující, resp. plánů sociálního rozvoje, a rozvíjení nejprogressivnějších forem účasti pracujících na řízení“ (s. 97).

Práce obsahuje vedle teoretických partií i řadu významných informací a hodnocení například vzniku plánovacích institucí v Československu po r. 1945, vývoje systému plánování po Únoru, hodnocení dvouletky a problémů plánování v období prvé pětiletky, kdy počet centrálně stanovených ukazatelů vzrostl ze 100 v r. 1949 na 2251 v r. 1953 (s. 50), postupu znárodnění a organizace podniků v této době, útoku na principy plá-

¹ Viz *Otázky míru a socialismu* 1974, č. 11.

nování a organizační strukturu v krizových letech, řešení systému plánovitého řízení v současné době atd.

Sociology zaujme mezi jiným i kapitola o potřebách v socialistické společnosti. Autoři zde podtrhují význam prognózování v této oblasti. „Poznávání a formování struktury budoucích potřeb socialistické společnosti je proto integrální součástí národohospodářského plánování“. Informují o tom, že již příprava šesté pětiletky byla spojena s rozpracováním dlouhodobého výhledu do r. 1990. Pro tento výhled, jak známo, zpracovával podklady i Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV v Praze. Orientace střednědobých a operativních plánů na dlouhodobě pojaté cíle ekonomického a sociálního rozvoje celé společnosti bude v dalších letech stále silnit a již tato skutečnost sama se nutně projeví i v dalším rozvoji společenských věd, včetně sociologie.

V této souvislosti autoři vyzdvihují význam ekonomických a sociálních analýz a správně konstatují, že jsou základem, východiskem jak pro prognózy, tak i pro plán. Analytická činnost má však stále řadu nedostatků. Zdá se, že by bylo velmi užitečné postihnout příčiny nedostatečné úrovně ekonomických i sociálních analýz a malé pozornosti, která je jim věnována v praxi. Zřejmě by se potvrdilo, že vedle malé teoretické a metodologické rozpracovanosti celé věci je zde i problém přípravy kádrů (ekonomů, organizátorů, sociologů, psychologů aj.). Právě v tom směru by měla být orientována jejich systematická příprava již během studia (na realizaci sociálních analýz a prognóz).

Recenzovaná práce řeší v řadě kapitol mnoho věcných problémů řízení (viz například zařízení fondu drobných podnikových investic, cenový postih výrobků 3 stupně jakosti apod.), informuje o racionalizaci mzdových soustav (s. 175 a další), rozebírá úkoly v oblasti řízení jakosti výrobků, které – zejména na zahraničních trzích – mají značné a zbytečné ztráty, není-li kvalita na stanovené úrovni atd.

Pro sociology jsou jistě nejdůležitější subkapitoly VII-6 *Sociální rozvoj pracovních kolektivů* a VII-7 *Účast pracujících na řízení a rozvoji pracovní iniciativy* a dále celá kapitola VIII, věnovaná *vedoucí úloze strany v ekonomice*. Zde se například ukazuje, že inovační myšlení, iniciativa a tvořivost dělníků, techniků, vědeckých pracovníků, organizátorů, to je jedna z největších rezerv naší ekonomiky. Jen v roce 1975 bylo podáno například 260 tisíc zlepšovacích návrhů. Sotva však svědčí o bezchybné práci řídicí sféry, že pouze polovina z nich byla realizována (s. 264).

Úkol zajistit rozvoj ekonomického i sociálního řízení a plánování je vytyčen v materiálech přijatých jak XXV. sjezdem KSSS, tak i XV. sjezdem KSČ: „Zdokonalovat systém vzájemné skloubených národohospodářských plánů – dlouhodobého, pětiletých a ročních.

Zajistit úplnější skloubení odvětvové a územní zásady plánování. Více využívat v plánování programové cílové metody, vypracovat komplexní programy řešení nejvýznamnějších vědeckotechnických, ekonomických a sociálních problémů. Zlepšit komplexní plánování ekonomického a sociálního rozvoje v podnicích, sdruženích, okresech a městech“ [XXV. 1976: 136].

V projevu generálního tajemníka ÚV KSČ s. G. Husáka na XV. sjezdu KSČ bylo k této problematice řečeno: „Řešení klíčových otázek hospodářského a sociálního rozvoje vyžaduje vypracovat dlouhodobé komplexní programy. Před plánovacími a hospodářskými orgány je úkol zvýšit úroveň dlouhodobého plánování, hlouběji poznávat vývojové tendence a potřeby společnosti, reálně oceňovat zdroje jejich uspokojování, všestranněji zkoumat souvislosti mezi sociálním rozvojem a efektivností společenské výroby“ [Sborník 1976: 30].

Autoři knihy se zabývají také obsahem komplexních programů sociální péče, které jsou zaváděny ve všech našich podnicích a institucích.

Komplexní programy péče o pracující jsou sestavovány v 6. pětiletce jako střednědobé plány na pět let a zpracovávají se pod vedením středního článku řízení, za aktivní účasti pracujících. Jde o určitou vývojovou etapu plánu sociálního rozvoje podniku, jejímž účelem je mimo jiné získat dostatečné zkušenosti s tímto plánováním. Cílem je všeobecné zavedení plánování sociálního rozvoje pracovních kolektivů v další, patrně 7. pětiletce. V 6. pětiletce se budou ve vybraných organizacích experimentálně ověřovat plány sociálního rozvoje kolektivů jako součást hospodářských plánů organizací na základě usnesení vlády ČSSR z 2. října 1975 č. 285. Uvedené plány se budou ověřovat například v takových organizacích, jako je Nová Huť Klementa Gottwalda, n. p. Silon, Planá n. Lužnicí, Slovnaft Bratislava atd. Počítá se též s ověřováním sestavování komplexních plánů sociálního rozvoje na území dvou okresů.

Ve srovnání s komplexními programy péče o pracující budou plány sociálního rozvoje pracovních kolektivů představovat již kvalitativně vyšší etapu, s širším okruhem plánovaných úkolů, organicky spojenou s plánem výroby a plně zapojenou do soustavy plánování na jednotlivých stupních řízení. Kromě ověření širšího rozsahu plánovaných ukazatelů bude nezbytné prohloubit teoretické poznání technicko-ekonomických a společenských vztahů a zákonitostí podnikových plánů sociálního rozvoje v rámci soustavy ekonomického plánování a působení orgánů ekonomického řízení. Dále bude třeba hlouběji propracovat vazby mezi ekonomickými plány a plány sociálního rozvoje na úrovni podniku a v této souvislosti posoudit i efektivnost ekonomických nástrojů řízení z hle-

diska potřeb plánování sociálního rozvoje pracovních kolektivů (s. 283).

Právě zde se otevírá řada úkolů před sociologií. Příprava plánů sociálního rozvoje pracovních kolektivů podniků, sociálně ekonomického rozvoje odvětví, měst a oblastí i celostátního plánu hospodářského a sociálního rozvoje vyžaduje včasné řešení řady teoretických otázek i metodických postupů v oblasti nadmíru obtížné. Již poznání sociální sféry, zejména však její kvalifikované řízení, je úkolem, který si reálně může klást jen socialistická společnost, vedená marxistickou komunistickou stranou. V tomto smyslu vrcholí i argumentace recenzované práce.

Jaroslav Kohout

J. Kohout: Sociální analýza a řízení socialistického podniku

Praha, Práce 1976, 286 s.

Nové podmínky rozšířené reprodukce v období spojování výsledků vědeckotechnické revoluce s budováním rozvinuté socialistické společnosti vyzdvihují do popředí zvláště rozvoj vědy a techniky a s ním spjatý všestranný rozvoj pracujících. Na tomto základě se hlavní pozornost společenských věd v socialistické světové soustavě začíná soustřeďovat k *zdokonalení systému řízení a prognózování sociálních procesů*, zvláště pak v oblasti plánování, jež je obohacováno o celý systém prognostiky a systém generálních a realizačních programů. V jednotlivých závodech a územních celcích se rychle rozvíjí sociální plánování, které je závěrečným dlouhodobých socialistických snah o zdokonalení komplexní péče o pracující, jejichž všeobecná politická, kulturně technická a kvalifikační úroveň se stává rozhodujícím intenzivním faktorem ekonomického růstu.

Jeden z prvních, který se již od přelomu padesátých a šedesátých let problematikou sociální analýzy jako základny plánování sociálního rozvoje kolektivu pracujících v Československu zabývá, je kolektiv katedry ekonomické sociologie a psychologie VŠE, vedený prof. Jaroslavem Kohoutem.

Prof. J. Kohout shrnul bohaté znalosti a zkušenosti do svého zatím nejzávažnějšího a nejrozsáhlejšího díla *Sociální analýza a řízení socialistického podniku*. Svě dílo logicky rozčlenil do 7 částí, z nichž první dvě (*Úvod a Marxistické pojetí sociální analýzy*) věnoval teoretickým a metodologickým otázkám, třetí část *aplikaci sociální analýzy v řízení socialistického podniku*. Čtvrtá část představuje konkretizaci závěrů úvodních kapitol na konkrétní sociální analýzu kolektivu pracujících n. p. Elektro-Praga Hlinsko, navazující na první komplexní sociologický průzkum v n. p. Tesla Pardubice. V páté části, nazvané *Socialistický podnik a socialistická spo-*

lečnost, se autor věnuje vztahům mezi sociální analýzou a plánováním v mikrosféře (podniku) a mezzosféře (oblasti – plánování sociálně ekonomického rozvoje odvětví, měst a územních celků). Šestá část pojednává o *sociální analýze jako metodě řídicí práce vedoucích hospodářských pracovníků*. V závěru autor stručně shrnuje a uzavírá výsledky díla.

Práce představuje ucelený pokus o vytvoření filozoficky a historicky zdůvodněné marxisticko-leninské teorie sociální analýzy. Vychází z programových usnesení posledních sjezdů komunistických stran, které soustřeďují pozornost společenských věd na komplexní řízení sociálních procesů, sociální plánování a programování společenského rozvoje. Tím je dán i cíl studie: rozvoj sociální analýzy jako základ komplexního řízení sociálních procesů v socialistických podnicích a s nimi spjatých komunitách.

Široké pojetí problematiky – od teorie a metodologie sociální analýzy až po její využití v podnikové praxi – umožňuje autorovi dovést hluboký teoretický rozbor až ke konkrétní metodice použitelné při tvorbě informační základny sociálního plánování v podnicích.

První teoretická část práce je koncipována na důsledně dialektickomaterialistické a historické bázi. Po přesném a zevrubném vysvětlení základních kategorií a pojmů sociální analýzy uvádí autor *stručnou genezi pokusů a aplikací sociální analýzy* v řízení, počínaje utopisty, přes éru francouzské encyklopedie až po marxismus, který postavil sociální analýzu na vědecký základ.

Pozitivní výklad marxistického pojetí sociální analýzy a řízení sociálních procesů je rozvíjen na pozadí rozboru a kritiky buržoazní teorie a metody „Social Planning“. Předností zvoleného přístupu je přesné odlišení poznávací a apologetické stránky západních sociometrických metod, u nichž, podobně jako tomu bylo u taylorismu, lze využít jejich „racionálního jádra“ za předpokladu odvržení jejich kapitalistického způsobu aplikace.

Objektem sociální analýzy v podniku je *pracovní kolektiv*, jehož podstatu autor vykládá na základě bohatých znalostí a odkazů na zahraniční literaturu. Sporné je autorovo rozlišování pojmu „skupina“ a „kolektiv“, převzaté od sovětského sociologa N. S. Mansurova: „... je-li pracovní kolektiv vyšší formou pracovní skupiny, je brigáda socialistické práce vyšší formou pracovního kolektivu...“ (s. 98).¹ Vzniká tu nezodpovězená otázka: „Na jakém stupni svého rozvoje se ‚pracovní skupina‘ stává ‚pracovním kolektivem‘?“ Podobně i různé stupně rozvoje pracovních kolektivů bylo by třeba přesněji vymezit. Autor velmi správně ukazuje na *dynamické vazby kolektivů – osobnost – sociál-*

¹ Problém vymezení pracovního kolektivu a analýza jeho struktury nejsou v literatuře zdaleka vyřešeny a v sovětské i v naší literatuře existuje

ještě řada jiných přístupů, které nejsou v knize uvedeny.

ni okolí. V souhlase se „sociální kvalitou“ jako „podstatou zvláštní osobnosti“ (K. Marx, B. Engels, Spisy, I, SNPL, Praha 1961, s. 246) ukazuje, že onu „sociální kvalitu“ vytváří rozvoj osobnosti člověka „v kolektivu a kolektivem, přeměnou jeho samého v procesu *přetváření jeho sociálního okolí*“. Toto „sociální okolí“, které je základem formování „sociálního klimatu“, je v podmínkách socialistické ekonomiky plánovitě rozvíjeno a řízeno s cílem zajistit všestranný rozvoj pracujících. Je proto logické, že optimální rozvoj pracovních kolektivů i osobností pracujících je nutno založit na *sociálním plánování*.

Autor zakládá nejen celou teoreticko-metodologickou, ale i metodickou část na *ob-
sáhlém a ve světové literatuře až dosud oje-
dinělmém nástinu geneze sociálního plánování
v SSSR a ostatních socialistických zemích*.² Autorův nástin geneze není jen pouhým vý-
čtem „akcí“, ale obráží závažné mezinárodní
diskuse o obsahu a cílech sociálního plánová-
ní i o vztazích mezi ekonomickou a sociální
efektivností. Problematika cílů je správně po-
jata jako „hierarchický systém“, v němž vše-
stranný rozvoj pracujících a „humanizaci“
práce na podnikové úrovni nelze odtrhovat
od konkrétních výrobně hospodářských cílů
a růstu efektivnosti výroby. Nástin geneze
sociálního plánování v SSSR využívá v popi-
s klasické *vzorové struktury plánu sociálně
ekonomického rozvoje výrobního kolektivu*,
která obsahuje:

1. *zvýšení produktivity práce* na základě zlep-
šení pracovních podmínek,
2. *zdokonalení řízení* a účasti pracujících na
něm,
3. *změny sociální a profesionálně kvalifikač-
ní struktury*,
4. *zvýšení životní úrovně*,
5. *výchova osobnosti a využití volného času*,
6. *zdokonalování socialistických vztahů v ko-
lektivu*.

Zkušenosti sociálního plánování v socialis-
tických zemích a zvláště v SSSR jsou pro
autora rozsáhlým zdrojem poznatků, z nichž
vychází celá jeho koncepce sociální analýzy
jako základu sociálního plánování v ČSSR:
„*Plán sociálního rozvoje kolektivu pracujících*
může vzniknout jedině na základě *sociální
analýzy* výchozího stavu kolektivu, předpo-
kládá tedy všestranné zjištění – i pomocí
výzkumů – celé řady sociálních skutečností,
které jsou často velmi komplikované, poly-
kauzální a jen empiricky nejistitelné“ (s.
177). Sociální plán sám pak musí vycházet
z prognózy – dlouhodobého výhledu, na je-
hož základě se metodou programování vytváří
střednědobý a krátkodobý plán sociál-
ního rozvoje.

Organizace, metoda, a výsledky praktické
sociální analýzy jsou autorem podrobně po-

psány na konkrétním příkladě analýzy ko-
lektivu pracujících n. p. Elektro-Praga Hlin-
sko.

Jak tato, tak i ostatní analýzy podobného
druhu ukazují na omezenost sociálního plánu
podniku, pokud tento plán těsně nenavazuje
či nepřerůstá do komunity, kde se, zvláště
v mimopracovní době, vytváří velký prostor
pro sociální aktivity. Proto již v době, kdy
v literatuře neexistovala koncepce výzkumu
vztahu podnik – komunita, přistoupil vý-
zkumný kolektiv vedený prof. J. Kohoutem
k řešení této problematiky na základě řady
„hypotéz“ o vlivu mezzosféry na makrosféru
sociálního rozvoje. Vazba plánu sociálního
rozvoje podnikových kolektivů pracujících na
plány územních celků je v díle dokumento-
vána zkušenostmi z plánování sociálně ek-
onomického rozvoje měst a oblastí v SSSR.
Je nutno dodat, že ke konstrukci prvního
„vzorového“ plánu sociálně ekonomického
rozvoje leningradské oblasti byl zřízen aka-
demický *vědecko-výzkumný ústav sociálně
ekonomických problémů*, vybudovaný na dů-
sledně interdisciplinárních základech, na vy-
užití zkušeností Novosibiřského vědeckého
centra a bezprostředně spojující základní a
aplikovaný výzkum, teorii a národohospodář-
skou praxi, vědu a výuku kádrů. Ukazuje
se totiž, že „mnohostrannému“ charakteru
řízení a plánování sociálně ekonomického
rozvoje v podmínkách budování vyspělé so-
cialistické společnosti musí odpovídat i nová,
interdisciplinární organizace výzkumu řídi-
cích systémů, těsně spojená s národohospo-
dářskou, sociálně politickou a výrobní praxí
a s výchovou kádrů.

V souladu s tím autor věnuje poslední
část své práce otázkám stylu řízení a vedení
lidí jako nástroje sociální politiky a otáz-
kám výchovy a zvyšování kvalifikace vedou-
cích kádrů, zvláště pak odborníků pro reali-
zaci sociálních analýz v socialistických pod-
nicích.

Recenzovaná kniha je nejen hlubokou teo-
reticko-metodologickou analýzou problemati-
ky, ale přináší i množství systematicky zpra-
covaných údajů o vývoji sociální analýzy,
plánování a organizaci výzkumu v této ob-
lasti. Rychlý rozvoj teorie i praxe řízení a
prognózování sociálních procesů způsobuje
i rychlé „morální zastarávání“ některých
konkrétních údajů. Proto se zavádějí nové
metodiky – například v analýze sociálních
struktur byly vytvořeny mezinárodně unifika-
ované „pasporty“ sociálních ukazatelů.
V ČSSR byl připraven k experimentálnímu
zavedení sociální plán okresu Tachov a pra-
cuje se na metodice sociálního plánu daleko
ekonomicky složitějšího okresu Trutnov.
V období, kdy posuzovaná kniha byla v tisku,
došlo v oblasti výzkumu k sjednocení kon-
cepce hlavního úkolu plánu základního vý-

² Podrobné zhodnocení vývoje sociálního pláno-
vání se připravuje v rámci mezinárodní spolupráce
vědci SSSR, NDR, BLR, PLR, MLR a ČSSR. Bude
součástí mezinárodní publikace *Planning and*

Forecasting Social Processes. (ACADEMIA, Praha
1978), která bude předložena jako mezinárodní pří-
spěvek IX. světovému sociologickému kongresu
v Uppsale (1978).

zkumu (koordinátor ÚFS ČSAV) a stěžejního úkolu státního plánu ekonomického výzkumu (koordinátor Československý ústav práce a sociálních věcí) na výzkumu teoretických a metodických otázek sociálního plánování. Zároveň byl v rámci problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd *Vývoj sociální struktury, sociální plánování a prognózování* zahájen rozsáhlý mezinárodní výzkum této problematiky, koordinovaný ČSSR (ÚFS ČSAV). Integrace základního a aplikovaného výzkumu v ČSSR a jeho napojení na mezinárodní výzkum je mohutným faktorem znásobení výzkumných kapacit, efektivnosti výzkumné práce a prohloubení mezinárodní výměny zkušeností v tak závažné problematice, jako je sociální analýza a sociální plánování.

Kniha prof. J. Kohouta, který se svým výzkumným kolektivem udělal velký kus průkopnické práce v rozvoji sociální analýzy podnikových kolektivů, je novým cenným příspěvkem k teorii a praxi sociální analýzy a řízení sociálních procesů. Stane se bohatým zdrojem informací jak pro pracovníky teoretické sféry, tak pro vedoucí hospodářské pracovníky a stranické a odborové funkcionáře v socialistických podnicích.

František Kutta

V. I. Paniotto: Struktura mezilidských vztahů. Metodika i matematické metody výzkumu. (Struktura mezilidských vztahů. Metodika a matematické metody výzkumu.)

Kijev, Izdatel'stvo Naukova dumka 1975, 128 s.

V souvislosti s výsledky jednání XXV. sjezdu KSSS a XV. sjezdu KSC se musíme podrobněji zabývat marxisticko-leninskou sociologií jako aktivním prostředkem řešení sociálních problémů rozvinuté socialistické společnosti na cestě ke komunismu. Oba sjezdy ukázaly nové možnosti plodného výzkumu přírodních i společenských věd a zdůraznily nutnost jejich nejtěsnější součinnosti s životní praxí. Soudruh L. I. Brežněv v této souvislosti řekl: „Strana a stát potřebují výzkum problémů spojených především s všestranným rozvíjením a řízením výroby, potřebují doporučení, která by umožnila podstatně zvýšit efektivnost výroby.“

Diskuse sovětských ekonomů i sociologů a XXIV. sjezd KSSS již dříve ukázaly, že základní buňkou socialistické společnosti je výrobní kolektiv jako sociální skupina, která se rozhodujícím způsobem podílí nejen na tvorbě materiálních a duchovních hodnot společnosti, ale i na formování socialistického člověka. To přirozeně stále více soustřeďuje pozornost sovětských sociologů na otázku malých společenských skupin – výrobních kolektivů na závodech a pracovištích.

Jedním z výsledků tohoto zaměření je práce ukrajinského autora V. I. Paniotta

o struktuře mezilidských vztahů v malých skupinách a o metodice jejich výzkumu, která vyšla ruský v roce 1975. Tato práce vzbudí jistě pozornost našich sociologů a sociálních psychologů, protože je nejen popularizačním přehledem základů sociometrie, ale i originálním pokusem o aplikaci sociometrických metod na malé společenské skupiny socialistické společnosti, řeší tedy otázky hodné diskutované i u nás.

V. I. Paniotto již v *předmluvě* správně připomíná, že používání matematických metod je zákonitou etapou vývoje sociálních věd, vyvolanou požadavky společnosti. Matematické metody nenahrazují však kvalitativní analýzu obsahu sociálních jevů, naopak, jsou efektivním nástrojem poznání jen ve spojení s metodami kvalitativní analýzy dané vědy.

Monografie sama je věnována metodám měření souhrnu charakteristik specifických pro malou skupinu a obtížně kvantifikovatelných. Na rozdíl od ostatních sovětských autorů, kteří se v rámci sociometrie zabývali spíše otázkami skupinových norem a hodnot, se Paniotto zaměřuje na „vnější“ vrstvu malých skupin – na strukturu mezilidských vztahů. Práce je rozdělena do čtyř hlavních kapitol, obsahuje zavedenou předmluvu, závěr, metodologické přílohy a nechybí ani předmětný rejstřík a seznam literatury. Jsou zde diskutovány nejen sociometrické testy a preferenční volby, ale i nový princip sociometrických indexů, modelů skupinových vztahů a otázky skupinových podstruktur.

První kapitola objasňuje konceptní přístup autora. Je uvedena operacionalizací pojmového aparátu, například klasifikací charakteristik malé sociální skupiny z hlediska metod, které je možno používat pro její zkoumání. Je třeba ocenit snahu autora překonat jak neúplnost čistě kvalitativní analýzy, tak i jednostrannost plochých sociometrických výzkumů buržoazní sociologie. Definice malé sociální skupiny vychází z koncepce J. Szcze- pańskiego; podle metod výzkumu je dána:

1. charakteristikami, které nevyžadují speciálních nástrojů měření (jsou to například úkoly a cíle skupiny);
2. sociálně demografickými a antropologickými charakteristikami (například pohlavím, věkem, vzděláním, odborností, rodinným stavem);
3. strukturou mezilidských vztahů (ta je obsahem dané práce);
4. skupinovými normami a hodnotami.

Uvedená klasifikace charakteristik malých skupin umožňuje podle názoru autora dostatečně přesně stanovit místo metod výzkumu struktury mezilidských vztahů i vymezit hranice jejich použitelnosti, nutnosti jejich doplnění poznatky ostatních tří charakteristik. V této kapitole vysvětluje autor dále pojmy sociometrická otázka, sociomatrice, sociometrický index, sociogram a sociometrické grafy.

Druhá kapitola je nazvaná *Měření vztahů*. Autor vychází z korelační analýzy jako vhod-

né metody analýzy sociologických informací. Vzhledem k tomu, že existující koeficienty korelace se musí přizpůsobit specifice sociometrických otázek, předkládá analogon korelační analýzy pro sociometrické otázky a měření intenzity skupinových vztahů s využitím koeficientu příčinnosti (kauzality) a konstrukce sociometrických grafů. Uvádí i novou metodu měření intenzity skupinových vztahů.

Zajímavé jsou závěry výzkumů činitelů ovlivňujících zaměření osobnosti na společnou práci, provedených v pracovních kolektivech některých závodů ukrajinských měst Lvova a Oděsy procedurou sociometrického dotazování. Závěry (vzhledem k tomu, že nejde o reprezentativní vzorek) ve formě hypotéz umožňují tvrdit:

1. Osobnostní vlastnosti jednotlivců mají větší vliv na přání členů skupiny společně pracovat než úzce funkční vlastnosti.

2. Při zvětšování skupiny se v tomto směru zvyšuje vliv pracovních profesionálních kvalit jednotlivce.

3. Vliv pracovních profesionálních kvalit jednotlivce na přání společně pracovat přímo závisí od výrobní autority neformálního vůdce.

Takové výsledky přinesla metoda korelační analýzy při řešení obsahových otázek výzkumu malých sociálních skupin.

Třetí kapitola pojednává o charakteristikách struktury mezilidských vztahů v malých sociálních skupinách. Autor vychází již z dřívějšího důrazu na nutnost koeficientů (indexů) v sociometrickém výzkumu a ukazuje výhodnost jejich vyjádření v jazyce teorie grafů. Uvádí individuální indexy, pak objasňuje indexy skupinové a nakonec otázky zkoumání skupinových podstruktur.

Nejzajímavější je *čtvrtá kapitola*, která analyzuje možnosti sociometrie při zkoumání dynamiky struktury vztahů ve skupině. Autor zde pracuje s modely procesů, vyjadřuje jimi změny struktury vztahů mezi členy malé skupiny v čase a provádí i prověrku těchto modelů. Soudí, že tato metodika perspektivně povede k prognózování vztahových změn, a tím napomůže žádoucím zkvalitňování psychologického klimatu v malých pracovních skupinách. Stále širší používání automatizovaných systémů řízení na závodech a stále stoupající zájem o lidský faktor těchto systémů povede nutně k požadavku programování, souvisejícího s řízením sociálních procesů. Jedním z takových programů by mohl být výpočet pravděpodobnosti strukturních změn v malých sociálních skupinách, zejména výrobních. Obsahem předložených modelů je model konformního jednání, autority ve skupině, stability skupiny a model stanovení tendencí vývoje skupinové struktury.

Sociometrické výzkumy jsou časově náročné. Autor proto navrhuje standardizovaný program zpracování sociometrických dat, včetně prognózování dynamiky skupinových

vztahů. (Je zajímavé, že požadavek standardizovaných programů sociologických výzkumů se v sovětské sociologické literatuře objevuje i jinde, například v sociologických výzkumech stranické práce KSSS.)

Cennou součástí recenzované práce jsou přílohy, v nichž najdeme bližší vysvětlení některých pojmů teorie grafů, svodku sociometrických indexů, postupy při výpočtech změn skupinových struktur a určení pravděpodobnosti strukturních skupinových změn nebo změn skupinové rovnováhy a nakonec prověrku modelů popisujících strukturu skupinových vztahů.

Paniottův přístup je nejen určitým zobecněním, ale i rozvinutím aplikace sociometrických metod v podmínkách socialistické společnosti a v rámci marxisticko-leninské sociologie. Velice cenné je, že autor své postupy, metody i celý svůj výklad dokládá mnoha příklady a závěry získanými při výzkumech stovek malých sociálních skupin v SSSR.

V *závěru* své práce dělí autor metody použité v monografii na tři skupiny. První skupinu tvoří metody zjišťování mezilidských vztahů — ve formě souboru binárních vztahů (analogon korelační analýzy, metody vážení sociometrických výběrů, grafy). Druhá skupina metod se týká analýzy mezilidských vztahů pomocí sociometrických indexů a zjišťování skupinových podstruktur. Tyto metody spolu s výzkumem norem a hodnot ve skupinách mohou být podle autora užitečné při zkoumání sociálně psychologických typů osobnosti a obecné struktury skupin (vůdců, podskupiny, jádro skupiny). Třetí skupinu metod tvoří matematické modely změn struktury mezilidských vztahů ve skupině v čase a prověrky těchto modelů, včetně jejich prognóz. Metody předložené a používané autorem a jeho spolupracovníky jsou zajímavou aplikací a určitým rozvinutím použití matematických metod v marxisticko-leninské sociologii. Domníváme se, že je to možné říci přesto, že analýza sociometrických problémů (zejména pokud jde o metody jejich matematické formalizace) patří ve světové literatuře k nejpropracovanějším a jak se tvrdí, možnosti metodologických inovací jsou již do značné míry vyčerpány. Význam recenzované práce nespočívá však jen v aplikaci matematických metod v sociologii, ale i v tom, jak autor odůvodňuje své postupy a dokazuje jejich správnost. Zvláště zdařilá je jeho interpretace výsledků sociometrických výzkumů v podmínkách rozvinuté socialistické společnosti. Proto také v recenzi nebyla věnována hlavní pozornost „matematickému jazyku“, ale spíše celkovému přínosu práce. Bohatství matematických vzorců, grafů, indexů, matic atd. najde čtenář přímo v knize.

V. I. Paniotto se opírá o poměrně bohatou sovětskou a z části i zahraniční literaturu, přičemž přistupuje k tematice novátorský. Recenzovaná práce zaujme jistě široký okruh výzkumníků v oblasti malých sociálních skupin, a to nejen v oblasti sociologie průmyslu,

ale i v celej oblasti výzkumu práce a pracovných kolektívů.

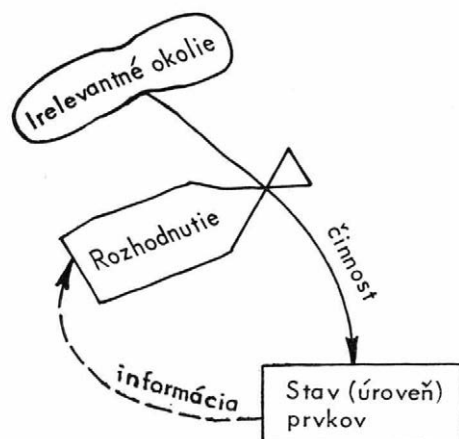
Karel Bláha — Libor Lubelec

Systémové modelovanie v prácach J. W. Forrestera

Základné teoretické a aplikačné práce tzv. „System Dynamics Group“ pri Massachusettskom technologickom inštitúte už vošli do

noduchý príklad slučky spätnej väzby je znázornený na obr. 1. Ide o uzavretý obvod spájajúci riadiaci (rozhodovací) a riadený (ovládaný) prvok slučky. Kvantifikáciou jednotlivých premenných slučky spätnej väzby a ich nasýtením dlhodobými časovými radmi sú identifikované systémové procesy. Relatívne autonómne segmenty systémových procesov tvoria subsystémy modelovaného systému. Integrovaný súbor subsystémov je modelovým

Graf 1

povedomia odbornej verejnosti. Zaslúžili sa o to najmä modely podnikovej, mestskej a svetovej dynamiky profesora J. W. Forrestera, ktoré sú dodnes metodologickou platformou tejto školy [Forrester 1971, 1974, 1971]. Napriek neraz veľmi ostrej kritike stáva sa Forresterova koncepcia postupne súčasťou výuky na niektorých vysokých školách v kapitalistických štátoch [Forrester 1968], jeho práce sú východiskom tzv. „globálnych“ projektov sveta [Meadows 1972; Latin 1974]; predkladajú sa [Forrester 1971, 1974], patria medzi najcitovanejšiu, ale aj inšpiratívnu prognostickú produkciu posledných rokov. Informácia o princípoch výstavby a o metodologických nedostatkoch Forresterových modelov sociálnych systémov by preto mohla byť užitočná aj pre sociologickú verejnosť.

Základné princípy systémovej dynamiky

Predmetom Forresterovho záujmu sú uzavreté systémy se spätnou väzbou. Ich základnou stavebnou jednotkou sú tzv. slučky spätnej väzby. Usporiadaný súbor slučiek spätnej väzby tvorí štruktúru systému. Rozlišujú sa dva základné typy slučiek spätnej väzby: slučky s pozitívnou spätnou väzbou a slučky s negatívnou spätnou väzbou. Funkcia negatívnej spätnej väzby je regulačná. Jej prostredníctvom systém reaguje na odchýlky od cesty za cieľom. Funkcia pozitívnej spätnej väzby je akceleračná. Jej prostredníctvom generuje systém procesy vlastného rastu. Jed-

zobrazením dynamického systému. Formálnym zobrazovacím prostriedkom je simultánna sústava diferenciálnych rovníc. Riešenie matematického modelu (analýza fungovania, prognóza ap.) sa uskutočňuje počítačovou simuláciou. Finálnym výstupom simulačného experimentovania s modelom dynamického systému sú informácie o validite modelovej štruktúry, o vzájomnej súčinnosti prvkov a subsystémov, o odozvách systému na decízne zásahy rôzneho typu ap. Prognostické aplikácie systémovej dynamiky sú iba jednou z možností. Ďalšími sú deskripcia, projektovanie zložitých systémov ap.

Aplikácie systémovej dynamiky

Model mestskej dynamiky je vybudovaný na troch základných skupinách úrovňových premenných. Sú to podniky (nové, rozvinuté, úpadkové), bytový fond (súkromný, nájomný, lacný) a pracovníci (inžiniersko-technickí a technicko-hospodárski, ostatní plne zamestnaní a čiastočne zamestnaní).

Forrester skúma rast, stagnáciu a úpadok mesta v súvislosti s rastom, stagnáciou a úpadkom podnikov, s bytovým fondom, sociálnou mobilitou ap. Životný cyklus mesta teda Forrester chápe ako komplexne determinovanú premennú, pričom každý z faktorov má presne vymedzené postavenie v spätinoväzobnej štruktúre systému. Prostredníctvom simulačných počítačových experimentov potom Forrester analyzuje dopad rôznych

administratívnych zásahov na priebeh životného cyklu mesta. Dokazuje, že ani pozitívne zmeny v politike zamestnanosti, zvyšovania kvalifikácie, finančných dotácií, výstavby bytového fondu ap., uvažované bez vzájomných súvislostí, nevedú k oživeniu mesta. Ukazuje, že počítačový model umožňuje zásahy do modelovej štruktúry v ktorejkoľvek etape modelovania bez nárokov na jeho znovuspracovanie. Potvrdzuje niektoré doposiaľ nedocenené atribúty komplexných systémov, najmä vzťah krátkodobej a dlhodobej odozvy systému, antiintuitívnosť správania sa systému ap.

Model svetovej dynamiky má po technickej stránke analogickú výstavbu ako model mesta. Svetový systém Forrester chápe ako ľudí, ich sociálny systém, techniku a prírodné zdroje. Interakcia týchto základných komponent svetového systému podľa Forrestera produkuje rast, zmenu a stres. Samotný model pozostáva z piatich základných úroveňných premenných. Sú to: populácia, prírodné zdroje, kapitálové investície, znečistenie životného prostredia a produkcia potravín. Simulačným experimentovaním s modelom svetového systému Forrester dokazuje, že retrospektívou identifikovaný exponenciálny rast populácie, znečistenia ap. vedie ku katastrofickým odozvám svetového systému a v konečnom dôsledku k jeho úplnej degradácii. Riešenie, ktoré Forrester navrhuje, je tzv. „globálne equilibrium“, t. j. v konečnom dôsledku zabrzdenie ekonomického rastu so všetkými sprievodnými znakmi tohoto opatrenia, vrátane poklesu a stagnácie životného štandardu. Z metodologického hľadiska sú obidve práce približne rovnakej úrovne, pričom obe sú prekonaním podnikovej dynamiky, ktorej charakteristiku preto neuvádzame.

Kritika systémovej dynamiky

K širším všeobecno-metodologickým a aplikačným nedostatkom Forresterových prác sa toho popísalo už dosť¹, obmedzíme sa preto iba na tie z metodologických princípov výstavby Forresterových modelov, ktoré boli doposiaľ zčasti mimo pozornosť kritikov školy „System Dynamics“. Sú to problémy systémovej identifikácie objektu modelovania, otázky vzťahu mentálnych a počítačových modelov a otázky simulačného experimentovania s modelmi sociálnych systémov. Ide samozrejme o jeden z možných pohľadov bez nárokov na úplnosť či jednoznačnosť.

Systémovou identifikáciou sa rozumie zobrazenie reality systémom, resp. modelom systému. V prípade, že modelová konštrukcia nie je výrazne orientovaná na jediný z aspektov fungovania systému (technický, eko-

nomický, psycho-sociálny ap.), ale na celok spoločensko-technicko-ekonomickej povahy, hovorí sa o tzv. komplexných systémoch. Samotná systémová identifikácia potom spočíva v ohraničení systému, v definovaní prvkov, ich vzťahov, funkcie systému ap. Simplifikácie, ktorých sa Forrester pri realizácii uvedených náležitostí dopúšťa, sú neraz zásadné. Prvá z nich sa týka hraníc systému. Podľa Forrestera „systém v rámci zvolenej hranice musí byť schopný generovať akúkoľvek situáciu, akýkoľvek problém, ktorý bude potrebné analyzovať. Princíp uzavretosti predpokladá, že správanie skúmaného systému sa neviaže navonok, ale že sa tvorí vo vnútri jeho hraníc“ [Forrester 1974: 123]. Ďalej síce Forrester pripúšťa, že „jestvovanie uzavretej hranice nevyplýva podliehanie systému vonkajším vplyvom, predpokladá však, že tieto sa môžu skúmať ako náhodné vplyvy, ktoré hoci vplyvajú na systém, sami o sebe neurčujú jeho vnútorný rast a stabilitu charakteristik“ [Forrester 1974: 123]. Z oblasti systémových aplikácií je známe, že hranicami systému je vydelená oblasť záujmu konštruktéra modelu. To však ešte neznamená, že takto vydelený objekt či súbor objektov má vlastnosť autonómneho celku. V prípade sociálnych systémov je táto skutočnosť zvlášť zrejímavá. Vo väčšine prípadov sú totiž z hľadiska fungovania systému relevantné komponenty organickou súčasťou vstupovej (zdrojovej) či výstupovej (efektovej) časti okolia. Dá sa dokonca povedať, že táto zásada platí všeobecne, snáď s výnimkou globálnych modelov typu svet. Nemenej problematická je Forresterova snaha vtlačiť spoločenskú realitu do striktné formálneho a deterministického rámca kybernetického modelu bez adekvátnej východzej sociálnej teórie. Rozpor medzi validitou východzej teórie a jej modelom na jednej strane a realitou, ktorá je predmetom modelovania, na strane druhej sa potom zákonite prejavuje vo výpovediach o limitoch, ktoré nie sú limitmi, a o zákonitostiach, ktoré nie sú zákonitostami. Dostávame sa tým k problematike vzťahu mentálnych a počítačových modelov. Najzávažnejším argumentom v prospech počítačových modelov je podľa Forrestera antiintuitívnosť správania sa komplexných systémov. Hovorí: „Ľudia by si nikdy nedovolili vyslať k mesiacu kozmickú loď, než by si vopred neoverili na prototypových modeloch jej vybavenie a než by pomocou počítačovej simulácie neanticipovali jej dráhu. Žiadny podnik by nezačal s výrobou nejakého prostriedku pre domácnosť alebo elektronického počítača skôr, než by previedol laboratórne skúšky. Sociálne systémy sú ďaleko komplikovanejšie a ťažšie pochopiteľné než systémy technické.

vič, E. Pestel (*An Alternative Strategy for the Club of Rome*, Futures, č. 4, 1973, s. 421–423) a ďalší. Súhrnné spracovanie kritických ohlasov zo strany vedcov socialistických krajín sa uvádza napríklad v zborníku: Gál F., Majtán M., Alan J. — *Systémové prognózovanie*. ČSVÚPSV, Acta Laboris 1976.

¹ Zo strany buržoáznej teórie podrobili kritike Forresterové modely pracovníci Sussexského tímu (Futures, č. 3, 1974; Futures, č. 1 a 2, 1973). G. Myrdal (*Limits to Growth*, The Unesco Courier, č. 1, 1973, s. 12–13), H. H. Koelle (*Wie schüssig und aussagefähig ist das mit Weltmodell. Analysen und Progressen*, č. 29, 1973), M. Mesaro-

Ale prečo potom nepoužívame obdobného postupu tvorby modelov sociálnych systémov? V odpovedi na túto otázku sa často uvádza, že ku konštrukcii použiteľných modelov nám chýbajú dostatočné znalosti o sociálnych systémoch. Čím však ospravedlní predpoklad, že nevieme toľko, aby sme konštruovali modely, keď súčasne veríme, že naše znalosti stačia k tomu, aby sme vytvárali nové sociálne programy, ktoré priamo určujú novú podobu sociálnych systémov? [Forrester No 189]. Napriek nesporné sugestívnej argumentácii Forrester aplikabilitu počítačových modelov preceňuje. Aj v prípade, že odhliadneme od tak vážnych skutočností, zväčša technického rázu, ako je disponibilita požadovanej údajovej základne, vysoký stupeň agregácie modelových premenných, zavádzanie umelých konštánt do modelových procesov a ďalších problémov, zostáva nedoriešený celý rad otázok. Nepotvrdená alebo nesprávna teória zostáva totiž aj v podobe jazyka modernej matematiky nepotvrdenou alebo nesprávnou teóriou.² Model potom nerobí nič iného než generuje správanie sa systému za nepotvrdených alebo nesprávnych predpokladov. Objavujú sa síce v poslednom čase teoretické práce o tzv. „učiacich sa modeloch“, t. j. modeloch schopných usposobovať si štruktúru počas fungovania smerom k optimu. Extrapolované ad absurdum by to však znamenalo, že výkonný počítač by bol v únosnom časovom intervale schopný vytvoriť teóriu ľubovôlej objektu aj zo zdánlivo absurdnej vstupnej hypotézy. Napriek tomu, že v technických vedách a najmä v technickej kybernetike nie je myšlienka učiaceho sa či adaptabilného modelu ničím novým, v spoločenských vedách má táto idea niekoľko nebezpečných implikácií. To samozrejme neznamená, že technika výstavby kybernetických modelov sociálnych systémov nezaznamenaná v najbližšom čase ďalších inovácií. Automatizácia či algoritmizácia odvodzovacie, testovacie či verifikačné procedúry však neznamená, že úloha tvorcu modelu sa obmedzí iba na formuláciu vstupných hypotéz a interpretáciu získaných informácií. Skôr naopak po počítačom okúžení z rýchlosti a elegancie práce počítača sa počítačové modely stanú tým, čo sú, t. j. nástrojmi v rukách sociológa, rovnako ako je skalpel nástrojom v rukách chirurga. Ešte predtým je však potrebné doriešiť ne jeden problém. Patrí medzi ne napríklad experimentovanie s modelom. Je Forresterovou zásluhou, že rozpracoval svoje modely až do podoby, ktorá umožňuje efektívny výpočet modelových rovníc prostredníctvom simulácie. Výpočet „krok za krokom“ má však aj svoje nedostatky. Tieto súvisia predovšetkým s možnosťami simulácie dynamiky sociálnych

systémov. To, že kybernetický model dokáže spoľahlivo reprodukovat minulý vývoj a simulovať možné budúcnosti, ešte neznamená, že medzi získanými výstupmi a realitou nemusí byť priepastný rozdiel, a to aj v prípade, že medzi objektom, ktorý je predmetom modelovania, a samotným modelom je vysoká miera zhody. Zdá sa totiž, že problém identifikácie štruktúrálnej zmien spôsobených vyšších rádo presahuje rámec i možnosti exaktných matematických a kybernetických modelov. Zdánlivo prežité expertné a heuristické metódy teda nielen že nebudú vytlačené do etapy predprognózy orientácie, ale naďalej zostanú predpokladom, alternatívou a korektívom „počítačových budúcností“.

Literatúra

- Forrester, J. W.: *Contraintuitive Behavior of Social Systems*, Ecistics, Vol. 32, No 189, s. 134–145.
- Forrester, J. W.: *Principles of Systems*. Cambridge – Mass., Wright-Allen Press 1968.
- Forrester, J. V.: *Industrial Dynamics*. Cambridge – Mass., The M. I. T. Press 1968 (Ruský preklad, Moskva, Progress 1971).
- Forrester, J. W.: *Urban Dynamics*. Cambridge – Mass., The M. I. T. Press 1969 (Ruský preklad, Moskva, Progress 1974).
- Forrester, J. W.: *World Dynamics*, Cambridge – Mass., The M. I. T. Press, 1971.
- Meadows, D. L. et. al.: *The Limits to Growth*, New York, Universe Books 1972.
- Zeman, M.: *Metodologie konstrukce modelových charakteristik komplexního prognostického modelu oblasti práce*. Bratislava, ČSVÚPSV 1975.
- Zeman, M.: *Komplexní prognostické modelování*. Praha, IVRP CHP 1975.
- Zeman, M.: *Problémy a perspektivy komplexních prognostických modelů*. Praha, IČKVR 1974.
- Latin American World Model. Buenos Aires, Foundation Bariloche 1974.

Fedor Gál

J. Jacobsová: Smrt a život amerických velkoměst*

Praha, Odeon 1975.

Kniha *Smrt a život amerických velkoměst* byla v době svého vydání ve Spojených státech bestsellerem. Od té doby sice uplynulo již 15 let, přesto se však stále jedná o knihu, která je aktuální. O tom svědčí skutečnost, že se dále překládá – mimo jiné v SSSR, Japonsku, NSR atd.

Autorka popisuje problémy výstavby, regenerace a řízení současného amerického vel-

² Zvlášť zjavné sa prejavuje táto skutočnosť v prípade Forresterovho modelu sveta, resp. v jeho Meadowsom rozvinutej podobe [Meadows 1972]. Zdánlivo „objektívne“, t. j. odideologizované modely sociálnych systémov sú koncipované pro-

stredníctvom neadekvátnych (v prípade Forrester a neomalthuziánskych) teoretických východísk.

* Jane Jacobs: *The Death and Life of Great American Cities*. New York, Random House, Inc. 1961.

koměsta, formuluje vlastní přístup k městu jako polyfunkčnímu celku tím, že zdůrazňuje specifickou racionálních funkcí dílčích architektonických a urbanistických prvků a podtrhuje důležitost vzájemného propojení jednotlivých funkcí. Dílo je plastickým popisem nejvýraznějších stránek amerického způsobu života; značnou pozornost věnuje třídní a rasové segregaci v amerických městech, detailním popisům sousedských kontaktů ve starší bytové zástavbě a konkrétních projevů relativní bytové nouze. Ukazuje, jak pokusy o modernizaci a přestavbu amerických měst vyúsťují v sociální dezorganizaci, projevující se mimo jiné i ve vzrůstající zločinnosti, v rozkladu sousedských komunit, ve ztrátě zájemů mezilidských kontaktů a zejména ve vzrůstající sociální segregaci obyvatel.

V pohledu Jane Jacobsové na americké velkoměsto a problémy spojené s životem v něm se projevuje řada teoretických, ideologických i metodologických problémů. V první řadě jde o omezení vyplývající z třídní pozice autorky: Jane Jacobsová je především Američanka a typická představitelka amerických středních vrstev. Pokládá Spojené státy stále za zemi neomezených možností a neklade si otázku revoluční změny americké společnosti, na jejíž některé stinné stránky upozorňuje. K zlepšení celé situace, k vyřešení veškerých sociálních problémů města, zdánlivě stačí pouhá reforma, optimalizovaný přístup k řízení, výstavbě a regeneraci města, vytvoření nové „filozofie urbanismu“.

Velkoměsto pro autorku představuje závazný model a účinný nástroj řešení otázek životního způsobu obyvatel. Je pro ni zdrojem sociální mobility, sociální změny, zdrojem inovací životního způsobu i pramenem inspirace lidských emocí a zkušeností:

„... metropole pokud dobře funguje, neustále vytváří z mnoha chudých lidí příslušníky středních vrstev, z mnoha analfabetů kvalifikované (nebo i vzdělané) lidi, z mnoha nezkušených lidí schopné občany“ (s. 171–172).

Sociální reformismus je hlavním ideovým východiskem a proniká celou koncepcí práce, počínaje obecnými úvahami o funkcích města a jeho struktuře a konkrétními náměty pro řešení problému městského prostředí konče.

V tomto ohledu je třeba vyzdvihnout přístup Jiřího Hruzy, který v poznámkách a v doslovu přiměřeně reaguje na etnocentrismus autorky, upozorňuje na ideologická úskalí publikace, upřesňuje některé prezentované fakty, a tím současně knihu aktualizuje i přibližuje československému čtenáři.

Autorka v celé šíři své teoretické koncepce není schopna rozpoznat vzájemný vztah problémů velkoměsta a celého společenského systému a její analýza jednotlivých sociálních problémů amerických měst končí u dílčích a mnohdy zcela okrajových příčin. Jiří Hruza právem ve svém doslovu ke knize konstatuje (s. 273):

„U čtenáře je tak opravdu úspěšně vyvolán pocit, že katastrofální stav města, nemožnost skutečného odstranění slumů, sociální geografie měst a vše ostatní je způsobeno špatnou urbanistickou teorií, nebo naopak nešikovností nebo neschopností jednotlivců nebo příslušných institucí a ne – jak je tomu ve skutečnosti – že toto vše je organickým důsledkem společenského uspořádání. Je jisté pro společnost mnohem přijatelnější připsat nedostatky měst, bydlení a životního prostředí například na účet architektů a urbanistů, teoretiků i praktických projektantů. A právě jejich ostrá a neobjektivní kritika – ke které ostatně příliš odvahy ani není třeba – pomáhá zřejmě tuto pro společnost tak příjemnou iluzi udržovat velmi dobře. A přitom je jasné, že například odstranění slumových čtvrtí není otázkou horších či lepších urbanistických projektů a administrativních opatření, ale že je to politický a společenský problém sociálních skupin, které tyto čtvrti obývají a jejichž existence je spjata s existencí společenského řádu jako celku“.

Autorka aspiruje na teoretické uchopení problematiky města i dynamiky životního způsobu jeho obyvatel, avšak její přístup k městu je značně problematický. Životní způsob obyvatel města se podle její koncepce utváří především v oblasti bydlení, problémy třídních rozporů a třídních bojů charakterizujících oblast výroby leží zcela mimo rámec její pozornosti, včetně nepopíratelných prvků těchto sociálních problémů do sféry bydlení. Proto i její analýza jednotlivých projevů sociální separace a segregace různých tříd a vrstev v americkém městě je zbavena svého sociálně ekonomického základu a pohybuje se téměř výlučně v jevové podobě, v rovině manifestovaných vzorů chování. Ulice, parky, nezastavěné plochy a další, ať již pozitivně nebo negativně hodnocené architektonické a urbanistické prvky, v její koncepci silně ovlivňují styl života, přičemž opačná vazba, tj. do jaké míry je vlastně život v ulicích a v parcích či funkční specifikace městského území podmíněna životním způsobem obyvatel, sociální strukturou, způsobem ekonomické aktivity obyvatelstva i stupněm zaměstnanosti populace, jí v podstatě uniká.

Autorka si neuvědomuje, že řada z prvků rozmanitosti starých čtvrtí měst je bezprostředně svázána s drobným soukromým vlastnictvím obchodů i řemesel, s existencí řady specifických profesí i s vyloučením určitých skupin žen z ekonomické aktivity. Specifické rysy života těchto skupin jsou pak vykládány jako důsledek určitých vlastností městského prostředí a nikoli ve vzájemné dialektické propojenosti fyzického prostředí čtvrti a rysů sociálně ekonomické situace jejích obyvatel.

V práci se současně projevují i některé problémy metodologické povahy, ostatně neoddelitelné od jejího nejasného teoretického stanoviska. Autorka knihy není sociolog – je novinářka. Tam, kde kriticky při-

stupuje k problémům soudobého amerického velkoměsta, je publicistická zkušenost a obratnost Jane Jacobsové určitým kladem — dodává jejím útokům takřka „proti všem“ důrazu a přispívá k tomu, že se kniha dobře čte — zejména v kritických pasážích. Jakmile však přejde k analýze zdrojů krize soudobého urbanismu i sociálních problémů charakterizujících současnou americkou společnost, ztrácí její argumentace na preciznosti a stále častěji se pohybuje v oblasti emocí. To oslabuje i ty části práce, kde autorka bezprostředně analyzuje skutečné mechanismy utváření městského prostoru v amerických městech — zejména úlohu pozemkové renty — i bezprostřední projevy korupce politických představitelů města.

Pro knihu je charakteristická rozsáhlá mozaika příkladů, sloužících jako ilustrace jednotlivých problémů. Některá zajímavá tvrzení jsou však dokládána příklady, jejichž validita je velmi sporná a možnosti jejich zobecnění jsou takřka minimální. Tato stránka práce J. Jacobsové byla systematicky podrobena kritice řadou teoretiků urbanismu (Frederick Osborn, Hans Blumenfeld, Lewis Mumford a další). Impresionický způsob práce se sociologickými poznatky i údaji odhaluje plně limity nestandardních metod sběru informací (zúčastněného pozorování, dílčích experimentů v přirozených podmínkách a pod.) a prokazuje nutnost verifikace výsledků těchto postupů objektivnějšími postupy.

Přínos studie leží ve třech okruzích problému.

Kniha především zprostředkovává autentický pohled sociálně vnímavého Američana na problémy amerických velkoměst. Je plastickým popisem nejružnějších aspektů života městského obyvatelstva v USA a zejména v těch částech, kde popisuje značně komplikovanou sociální geografii městských útvarů, přináší informace, které nejsou vždy našemu čtenáři snadno přístupné. Současně se v organizaci materiálu a v jeho hodnocení promítá hodnotový žebříček i politické představy militantních členů městských komunit z padesátých let a v tomto smyslu má publikace hodnotu téměř dokumentární. Studie dále poskytuje odrazový můstek pro komparace se situací v naší společnosti, která je — co do sociální struktury, způsobu života obyvatel i mechanismů formování města — podstatně odlišná od reality popisované v publikaci Jane Jacobsové.

Kniha dále přináší řadu námětů pro urbanistické koncepty města a proces přestavby jeho historických částí. V těchto pasážích je snad práce nejvíce inspirativní pro naši každodenní praxi, neboť řada problémů — například sociální funkce veřejných prostorů a cesty k jejich posílení, otázky sousedských vztahů i veřejné aktivity v místě bydliště a jejich dílčí podmíněnost urbanisticky i architektonicky ztvárněným hmotným prostředím — je plně aktuální i v našich podmínkách. I v tomto ohledu však nelze navázat na

mýšlenky knihy bezprostředně. Kromě nezbytného teoretického a metodologického přehodnocení základních idejí díla je současně třeba všechny problémy reformulovat tak, aby odrážely realitu socialistické společnosti, její historicky nové sociální mechanismy i vztahy, její novou sociální strukturu. Například politické mechanismy utváření měst a ekonomické podmínky jejich rozvoje jsou v této realitě zcela odlišné. Výrazně je omezeno působení zákona hodnoty a stále silněji se prosazuje cílevědomý a plánovitý přístup k městu, podchycující v současnosti i oblast vlastního sociálního rozvoje města a jeho obyvatel. Ze sociální struktury měst vymizely početné skupiny malovýrobců s typickým životním stylem a i sociální geografie měst se výrazně zjednodušila. To vše musí být vzato v úvahu při posuzování aplikability některých konkrétních námětů obsažených v práci.

Publikace je dále podnětná z hlediska techniky popularizace sociologických poznatků. Neobsahuje sice v zásadě nic, co by nebylo v principu známo z běžných příruček sociologie města a bydlení, ukazuje však názorně, že tyto problémy lze zprostředkovat laické veřejnosti i odborníkům z jiných vědních oborů neotřelým, svěžím způsobem, pomocí termínů běžného jazyka, způsobem, který vyvolává diskusi, zamýšlení i konfrontaci přístupů. V tomto smyslu se lze od práce v mnohém přiučit.

Práci Jane Jacobsové lze v zásadě přivítat jako obohacení naší překladové sociologické produkce věnované problematice města. Je nesporně zajímavým impulsem pro promyšlení některých, zatím málo sociologicky zpracovaných problémů urbanismu, které mohou být podnětné i pro naši rozvíjející se sociologii městských sidel, podnětné i z hlediska komparace, vybízející k překonání jejich metodologických i teoretických omezení.

Vladimír Rak

F. Kutta: Systém řízení sociálních procesů

Praha, Svoboda 1976, 167 s.

K rozvoji marxistické teorie řízení přispívají díla inspirovaná odkazem klasiků marxismu-leninismu i práce zabývající se současnou problematikou řízení rozvoje socialistické společnosti. Kuttova práce čerpá z obou těchto zdrojů a spojuje je v tvořivé syntéze. Odpovídá tak na řadu teoretických i praktických otázek.

Již v úvodu práce formuluje F. Kutta své kredo: Je nutno vytvořit jednotný systém řízení společenských procesů a podřídit jej všestrannému rozvoji člověka. Stručný historický přehled vývoje socialistické soustavy řízení rozvoje společnosti potvrzuje jeho výchozí teze.

Autorem soustřeďuje pozornost na vztahy mezi technickým, ekonomickým a sociálním rozvojem. Jeho předchozí práce mu dává

dobré předpoklady pro hodnocení technického rozvoje nejen z hlediska jeho ekonomických, ale i sociálních parametrů. To se kladně projevuje ve všech kapitolách. F. Kutta ukazuje, že inovace výrobní technologie mění především profesionální strukturu společnosti. Na základě konkrétních údajů pak zdůvodňuje přeměnu vědy ve výrobní sílu a hlavní zdroj růstu produktivity práce.

Stejně přehledně a věcně jako úvod je napsána i kapitola zabývající se *podstatou, obsahem a formami řízení*. Autor upozorňuje na to, že řízení sociálních procesů se týká nejvyšších a nejsložitějších forem pohybu hmoty. Kritizuje redukcionismus technokratů a využívá systémového přístupu. Za hlavní oblasti řízení sociálních procesů pokládá rozvoj výrobních sil, výrobních vztahů, nadstavbových prvků a životního prostředí. Jako ekonom nepodléhá jednostrannému ekonomickému determinismu a zdůvodňuje rostoucí význam subjektivního faktoru ve vývoji společnosti. Řízení sociálních procesů nepokládá za čistou vědu, ale za praxeologickou disciplínu, jejímž cílem je neustálé spojování teorie a praxe. Všimá si i technických předpokladů řízení sociálních procesů, které spočívají v rozvoji mechanizace a automatizace informační soustavy. Přínosná je myšlenka o tom, že nepoznané společenské síly působí stejně entropicky jako síly přírodní. Problematika řízení je analyzována z hlediska sociálního systému celé společnosti.

V kapitole o *kapitalistickém řízení* řeší F. Kutta otázku odcizení – vyplývajícího ze soukromého vlastnictví výrobních prostředků. Velmi průkazný je jeho rozbor Taylorova systému a Weberovy teorie byrokratické organizace. Kriticky analyzuje také pozitivismus behavioristů. Keynesova teorie je příkladem pokusů buržoazního státu o regulaci kapitalistické ekonomiky. Kutta ukazuje, že právě na ni navazuje řada tzv. sociálních programů, jako byl New Deal, New Frontier a Big Society. Je škoda, že nepodrobuje rozboru tyto programy jako pokusy o makrostrukturální reformy a nezabývá se jejich ekonomickými zdroji a sociálními mechanismy jejich provádění. Právě zde je možnost ukázat hranice uplatňování vědeckého řízení v kapitalistické společnosti. V souvislosti se snahou o vytvoření rovnováhy v buržoazní společnosti Kutta analyzuje teorii T. Parsonse a ukazuje praktický význam Parsonsovy teorie sociálního systému pro řízení kapitalistické ekonomiky. Na závěr kapitoly je zařazen rozbor nejnovější teorie buržoazních ekonomů, teorie „mezi růstu“.

Těžištěm práce je kapitola *Socialistické plánovitě řízení sociálních procesů*. Autor zde vychází z rozdílů mezi socialismem jako první fází komunistické společnosti a rozvinutým komunismem – druhou fází. Vypracovává model materiálně technické základny komunismu. Rozdíl mezi dvěma fázemi komunismu vidí především ve stupni rozvoje výrobních sil a ve způsobu rozdělování.

Zde by právě v souvislosti s tématem práce stála za úvahu myšlenka o kvalitativní stránce řízení vyspělé komunistické společnosti, ať už jde o technickou nebo společenskou stránku řízení. Novou kvalitou zde budou mít i mezilidské vztahy a morálně politická jednota lidu. Je však logické, že Kutta sleduje převážně ekonomickou linii vývoje komunismu, především pak jeho nižší fáze, socialismu. Volí metodu historického výkladu, aby ukázal postupné narůstání ekonomického potenciálu socialistické společnosti. V poznání tohoto trendu se také již uplatňuje přínos institucí RVHP, především její statistiky, zachycující ve srovnatelných údajích například vývoj pracovní síly v zemích, které jsou jejími členy. Historický vývoj uzavírá analýzou systému hospodářských reforem, jež jsou metodou umožňující řešit organizaci národního hospodářství v souladu s novými potřebami, zejména s růstem kooperace. Kutta nezůstává jen u ekonomické problematiky a analyzuje také takové sociální instituce, jako jsou komunistická strana a socialistický stát. Zejména jeho analýza demokratického centralismu je přínosem pro teorii řízení. Vyvrcholením této části práce pak je rozbor forem řízení.

Poslední částí práce je *rozbor systému plánování jako základu socialistického řízení sociálních procesů*. Autor v něm zdůrazňuje především princip priorit a metodu hlavního článku. Přínosem je definice sociální efektivity a společenského potenciálu země, kde opět bere v úvahu lidský faktor. Velký metodický význam mají úvahy o systému sociálních ukazatelů, které směřují ke kritickému rozvinutí dosud užívaných ukazatelů celostátní statistiky i sociálních plánů podniků. Podnětné jsou i úvahy o inovační problematice hospodářských plánů. Systém prognóz tyto úvahy vhodně doplňuje. Kutta zahrnuje do plánovaných procesů i procesy sociální mobility (zcela v souladu se závěry ekonomické sociologie), dále rozvoj vzdělání, kvalifikace atd. Zdůrazňuje nutnost plánovat sociální procesy shora i zdola. Je škoda, že tato část jeho práce konkrétněji nereaguje na dosavadní převážně sociologickou literaturu o sociálním plánování a jeho ukazatelích a metodách. Tento postup by jistě přinesl nové pohledy a přispěl by k větší konzistenci teorie sociálního plánování, v níž ekonomové musí rovněž sehrát svou úlohu.

Kuttova nepřilíhla obsáhla, ale hutná knížka má významné místo v naší knižní produkci. Představuje analýzu zejména výrobně silové a výrobně vztahové stránky sociálního rozvoje, nezapomíná však ani na stránky další. Nemohla by vzniknout bez autorova kontaktu zejména se sovětskými autory, a to jak ekonomy, tak teoretiky řízení. I když se neopírá o širší sociologickou literaturu, má značný význam i pro marxistickou ekonomickou sociologii.

Jaroslav Kolář

Vedecká konferencia o otázkach teórie socialistického spôsobu života

V dňoch 29. 11. – 1. 12. 1976 usporiadal Výskumný ústav životnej úrovne v poradí už druhú konferenciu o problematike socialistického spôsobu života na Červenej veži v Piešťanoch.

Jej poslanie vymedzil vo svojom úvodnom slove J. Suchý, vedúci odboru pre výskum socialistického spôsobu života na VÚŽÚ, nasledovne: „...prispieť k urýchleniu rozvoja marxisticko-leninskej teórie socialistického spôsobu života v záujme všeobšahleho poznania a praktického riadenia životných procesov obyvateľstva v rozvinutej socialistickej spoločnosti“.

Tematicky sa rokovanie orientovalo do niekoľkých problémových okruhov, obsah ktorých tvorili kľúčové problémy teórie socialistického spôsobu života.

Referát F. Hronského (VÚŽÚ) XV. zjazdu KSC – významný zdroj rozvoja socialistickej teórie životnej úrovne a teórie socialistického spôsobu života bol zameraný na zhodnotenie prínosu XV. zjazdu pre teóriu životnej úrovne a spôsobu života. Poukázal tiež na dialektickú spätosť rozvoja životnej úrovne a spôsobu života pri budovaní vyspelej socialistickej spoločnosti, čo sa nutne musí odrážať aj vo výskume, a to tak pri formulovaní cieľov rozvoja životnej úrovne a spôsobu života, ako aj pri vytváraní hodnotiacich kritérií pre ich analýzu.

Podobnými otázkami sa zaoberal aj O. Ončák (ÚV KSC) vo svojom referáte *Súvislosti rozvoja životnej úrovne a socialistického spôsobu života vo svetle záverov XV. zjazdu KSC*. Zvláštnu pozornosť venoval vymedzeniu a vzájomnému vzťahu kategórií životná úroveň a socialistický spôsob života a zdôraznil, že ide o kategórie, ktoré sa vzájomne neobsahujú, ale skúmajú ten istý predmet z rôznych aspektov. Zdôraznil významné miesto a funkciu spôsobu života pri ideologickom boji dvoch svetových sústav.

Otázkam dynamiky rozvoja socialistického spôsobu života, predpokladom jeho prognózovania a programovania bol venovaný referát J. Suchého (VÚŽÚ). Uviedol, že podstatným aspektom dynamiky rozvoja spôsobu života je jeho kvalitatívny rozmer, „prechod k dynamickému spôsobu života, v ktorom sa zmena životných postojov nechápe ako vybočenie zo životných pravidiel, ale ako spoločná črta života, ktorú v jednotlivých prípadoch obsa-

hovo interpretujú a konkretizujú príslušné pravidlá, vzory a normy správania“. Vo vzťahu k jednotlivcovi to znamená nielen adaptáciu na stále sa meniace životné podmienky, ale aj aktívnu účasť na ich rozvíjaní a schopnosť využívať emancipačný prínos týchto sociálnych procesov pre svoj osobnostný rozvoj. Z toho potom vyplýva, že model dynamiky rozvoja socialistického spôsobu života vytvárajú v podstate determinatívne súvislosti:

- determinácia materiálnymi (prírodnými a spoločenskými) podmienkami;
- usmerňovanie a riadenie nadstavbovými inštitúciami socialistickej spoločnosti;
- determinácia psychickou štruktúrou sociálnych subjektov, ich potrebami, záujmami, vedením a realizačnými schopnosťami;
- determinácie duchovnou kultúrou;
- autodeterminácia spôsobu života ako rozvíjajúcej sa duchovnej formy.

Zmenám sociálno-triednej štruktúry vo vzťahu k dynamike rozvoja socialistického spôsobu života bol venovaný referát V. Baucha (UFS SAV). Zdôraznil, že „rozdielne materiálne a sociálne podmienky jednotlivých skupín obyvateľov socialistického štátu sa v konkrétnej podobe prejavujú v spôsobe ich života, a preto aj ďalší vývoj sociálno-triednej štruktúry úzko súvisí s perspektívami vývoja materiálnych podmienok života“.

Upozornil na to, že socialistický vývoj vyvoláva predovšetkým tieto závažné zmeny:

1. revolučné a systematické zvyšovanie materiálnej úrovne všetkého obyvateľstva;
2. otváranie diferenciálneho vejára v sociálnej štruktúre (v dôsledku rozdeľovania podľa práce a zmien v kvalifikačnej štruktúre);
3. cieľavedomá regulácia vzťahov medzi roztváraním vejára socialistickej diferenciácie a jej stláčania smerom k sociálnej homogenizácii.

Diferenciácia našej spoločnosti sa prejavuje diferenciáciou medzi oboma socialistickými triedami a diferenciáciou vo vnútri týchto tried a sociálnych skupín. Ďalší priebeh diferenciálnych a homogenizačných procesov si vyžaduje, „aby spoločnosť predvídavo riadila nielen výrobné, ale aj sociálne procesy“ v úzkej súvislosti s dlhodobou prognózou ekonomického a sociálneho rozvoja.

Úlohami robotníckej triedy pri formovaní socialistického spôsobu života sa zaoberal vo svojom vystúpení I. Škorica (ÚV KSS). Zdôraznil, že „nový socialistický spôsob života

sa vytvára na základe pokrokových, revolučných prvkov proletárskeho spôsobu života po víťazstve socialistickej revolúcie, pričom najmä jej miesto v materiálnej výrobe determinuje zvláštnosti, sociálnu prirodzenosť nového spôsobu života“.

Súčasná a perspektívna úloha robotníckej triedy pri utváraní socialistickeho spôsobu života vyplýva z jej rozhodujúcej úlohy pri rozvíjaní vedeckotechnickej revolúcie, pričom treba mať na zreteli, ako autor zdôraznil, že „iba socializmus s vedúcou úlohou robotníckej triedy a jej avantgardy marxisticko-leninskej strany môže celkom rozvinúť a doviesť vedecko-technickú revolúciu“.

Ďalším okruhom predjednávaných problémov boli otázky vzťahu socialistickeho spôsobu života a socialistickeho vedomia.

A. Sirácky (ÚFS SAV) vo svojom referáte *Socialistický spôsob života a socialistické vedomie* hľadal odpoveď najmä na otázky „ako v celom spôsobe života socialistickeho človeka sa spoločenský pokrok presadzuje, ako sa mení vedomie človeka, myslenie, citenie, aktivita, svetonázor, ideológia“. Zdôraznil význam perspektív socialistickej spoločnosti pre formovanie človeka a jeho spôsobu života. V tomto objektívnom procese ide najmä o aktívne spoluvytváranie všetkých zložiek nadstavby a vedomia, kde zvlášť dôležitú úlohu zohráva sila kolektívu a rast osobnosti. Uzatváral konklúziou: „Nová kvalita vedomia, upevňujúca sa socialistické povedomie sa stáva mohutnou politickou, ekonomickou a sociálnou silou.“

Otázkami socialistickeho humanizmu a spôsobu života sa zaoberal J. Filipec (ÚFS ČSAV). Vo svojom referáte venoval hlavnú pozornosť konfrontácii buržoáznych a marxistických prístupov k otázkam ľudského života. Rozoberajúc teoretické konštrukcie rôznych smerov buržoáznej ideológie poukázal na to, že „buržoázni ideológovia všetkých odrôd stroskotajú pri koncipovaní pozitívneho projektu vyššej kvality ľudského života“. Jediným reálnym projektom humanistickej prestavby spoločnosti, sveta a ľudského života sa ukázal byť marxisticko-leninský projekt, ktorý vychádza z masového rozvoja osobnosti človeka v celospoločenskom meradle. V ďalšom vymedzil kategóriu spôsobu života ako „široký komplex činností, ktorými ľudia rôznymi spôsobmi uspokojujú a utvárajú svoje potreby vzťahov, ktoré v tomto kolobehu činností a potrieb vznikajú, ako aj s nimi spojených hodnôt, noriem a ideí“, charakterizoval jeho strategické komponenty a analyzoval ich vnútornú prepojenosť a štruktúru.

J. Bodnár (ÚFS SAV) vo svojom referáte sa zaoberal filozofickými aspektami teórie socialistickeho spôsobu života. Poukázal na to, že kým v oblasti skúmania ekonomických, sociálnych a ideovopolitických komponentov sa dosiahli značné výsledky, ďalšie sféry výskumu majú zatiaľ skôr torzovitý ako ucelený charakter, ako napr. výskum v oblasti

psychologických disciplín, sociálnej a kultúrnej antropológie a niektorých filozofických disciplín (teória poznania, etika, estetika), vyslovil naliehavú potrebu komplexného skúmania jednotlivých foriem a obsahu spôsobu života.

V ďalšej časti svojho referátu rozoberal otázky vzťahu kľúčových kategórií spôsobu života: životných potrieb, ľudskej činnosti a tvorby.

Otázkam potrieb, hodnôt a záujmov boli venované aj referáty J. Mužíka a V. Brožíka.

J. Mužík (ÚML ÚV KSČ) vo svojom referáte *Potreby a záujmy ako aspekt socialistickeho spôsobu života* charakterizoval miesto a funkcie potrieb vo vzťahu k spôsobu života. Vymedzil tri hlavné kategórie potrieb: „potreby bezprostredné, potreby výrobné a potreby určitých spoločenských vzťahov, čiže spoločenské záujmy“. V ďalšom kladol dôraz na solidaritu a kolektivismus ako na druhotný systém motivácie.

Axiologickým problémom tvorby a formovania spôsobu života bol venovaný príspevok V. Brožíka (FF UK) *Hodnotové orientácie ako faktor socialistickeho spôsobu života*. Uviedol, že hodnotové orientácie nadobúdajú stále väčší význam, a to v závislosti na miere nahradenia živelnosti uvedomelostou v spôsobe života ľudí. Hodnotovú orientáciu vymedzil ako „zameranosť subjektu na hodnotové objekty nachádzajúce sa v jeho životnom prostredí, ako výsledok vonkajšej či vnútornej motivácie prejavujúci sa v určitom hodnotovom správaní subjektu“. Konceptu mechanizmu rozvoja hodnôt cez normu k cieľovým hodnotám rozoberal na základe pôsobenia subjektívnych determinantov, pričom potreby, záujmy a aspirácie charakterizoval ako ich emocionálno-vôľovú stránku a poznatky, názory a predstavu životného optima ako ich kognitívnu stránku. Poukázal na to, že v genéze vyšších hodnotových orientácií nadobúdajú primárnu úlohu kognitívne faktory.

K jednotlivým problémovým okruhom odznel celý rad diskusných príspevkov, ktoré poukázali jednak na aktuálne problémy rozvoja teórie spôsobu života, jednak na rad praktických problémov pri jeho tvorbe a formovaní. Predmetom diskusie boli aj výsledky päťročného výskumu socialistickeho spôsobu života, zhrnuté v *Syntetickej štúdii o teórii socialistickeho spôsobu života*. Väčšina diskutujúcich sa zhodla na tom, že tieto výsledky rozširujú a obohacujú súčasný stav poznania a môžu sa stať východiskom ďalšieho riešenia meritórnych otázok v tejto oblasti.

Súčastou konferencie bola aj diskusia za okrúhlym stolom, ktorá sa rozvinula o aktuálnosti a obsahu hesla *Socialisticky pracovať, socialisticky žiť*.

Priebeh konferencie potvrdil, že doterajšie zameranie výskumu socialistickeho spôsobu života a použité metodologické prístupy boli

v podstatě správné, vyžadují však další spresnění a rozpracování zejména v tom smysle, aby sa výzkum orientoval na aktuálne nástojčivé problémy, ktorými sa v súčasnej etape výstavby socialismu zaoberá hospodárska a sociálna politika KSC a socialistického štátu. Účastníci konferencie sa zhodli na tom, že treba postupne vytvárať komplexnú, spojitú vedeckú činnosť, ktorá by zjednotila jednotlivé aspekty prístupu rôznych vedných disciplín pri výskume problematiky socialistického spôsobu života.

Výskumný ústav životnej úrovne pripravuje zborník referátov a príspevkov z tejto konferencie, ktorý výjde v dohľadnej dobe.

Edita Bauerová

Životní orientace a aktivity pražské mládeže

Se svou současnou životní situací je spokojena více než polovina mladých Pražanů (55,36 %), zatímco se situací mládeže v Praze jen necelá třetina (30,00 %). Ti příslušníci pražské mládeže, kteří již pracují, jsou v naprosté většině (76,36 %) spokojeni se svou prací.

Ve svém volném čase se pražská mládež věnuje především četbě (knihy, noviny a časopisy čte pravidelně více než 40 % mladých lidí v Praze); podobně je v popředí náplně volného času i poslech rádia a televize. Také sport — ať již rekreační nebo závodní — patří mezi nejčastější a nejoblíbenější aktivity ve volném čase.

Rada obdobných informací vyplývá z výsledků výzkumu *Mládež hl. města Prahy*, který byl proveden v roce 1974 jako reprezentativní výzkum mezi pražskou mládeží ve věku od 15 do 25 let.¹ Celkový charakter výzkumu odpovídal jak praktickým požadavkům zadavatele, tak stavu poznání problémů mládeže v hlavním městě. Z hlediska zadavatele bylo nutné zařadit do výzkumu značné množství problémových okruhů a výzkum tím získal extenzivní a deskriptivní charakter. I poměrně nízká úroveň poznání konkrétních problémů mládeže v naší společnosti přispěla k širokému záběru výzkumu. Posuzujeme-li například dosavadní poznatky o městské mládeži v naší společnosti a o pražské mládeži zvlášť, je zjevné, že šlo prakticky o první výzkum tohoto druhu. Z výše uvedených důvodů i při zpracování výzkumu převládla tendence získat přehledný obraz o současné situaci, hlavních problémech a názorech pražské mládeže nad snahou získané výsledky analyzovat. Proto v rámci stručné zprávy není možné prezentovat všechny poznatky o pražské mládeži, které výzkum přinesl — a ani většinu z nich. Konečně mnohé z nich

mají i dnes, přes provedený výzkum, stále spíše charakter empiricky podložených hypotéz než zcela spolehlivých závěrů, vhodných k rozsáhlejší generalizaci. I skutečnost, že vzhledem k dosud převládající roztržitosti výzkumů mládeže nelze hodnotit výsledky výzkumu pražské mládeže na základě komparací s výsledky jiných obdobných výzkumů, do jisté míry limituje možnosti jejich analytické interpretace.

Teoretická a metodologická koncepce výzkumu odráží stav zpracování marxistické sociologické teorie mládeže, tak jak je formulována výzkumným kolektivem Ústavu marxismu-leninismu UK, který se již od roku 1972 výzkumu mládeže dosti intenzivně zabývá. Některé části této koncepce byly publikovány.² Ve výzkumu pražské mládeže bylo ovšem nutné přihlížet i k požadavkům zadavatele výzkumu. Tyto požadavky byly většinou orientovány na zjištění dosti konkrétních informací, které by mohly přispět k realizaci programu práce s mládeží v rámci Prahy.

Celková charakteristika výzkumu také zdůvodňuje některé obtíže prezentace výsledků výzkumu v rámci této stati. Vzhledem k rozsahu výzkumu musí být nutně parciální. Výzkum přinesl i poznatky, které mohou naznačit některé rysy životního způsobu pražské mládeže, nebo alespoň upozornit na existující problémy této skupiny a na to, jak se tyto problémy odrážejí v jejich názorech a v hodnocení situace mládeže v hlavním městě.

Proto je hlavním cílem této stati podat informaci o tom, jaké jsou z hlediska výsledků výzkumu životní orientace pražské mládeže, tj. jaké aktivity pražská mládež preferuje ve volném čase, jaké jsou její hodnotové orientace, jaké má názory na podmínky života a práce mládeže v hlavním městě. Pochopitelně byly sledovány i možné vlivy, které na životní orientace pražské mládeže působí, které je diferencují a specifikují.

Centrálním údajem, ze kterého je možno při posuzování životních orientací pražské mládeže vycházet, je struktura jejich aktivit. Tento předpoklad vyplývá z koncepce, podle níž jedním ze základních úkolů poznávání životního způsobu určité sociální skupiny je poznání činnosti této skupiny, ovlivněných na jedné straně objektivními sociálními podmínkami, na druhé straně pak jejím vědomím, ve kterém se tato objektivní sociální situace odráží. Při interpretaci konkrétního a jednotlivého sociologického výzkumu, který vždy více či méně abstrahuje od vývoje a změn jednotlivých komponent i celého sledovaného systému, jsou ovšem tyto komponenty spjaty tak, že do popředí vystupuje spíše jejich statistická než historická závislost.

¹ Výzkum *Mládež hl. města Prahy* byl proveden podle požadavků oddělení mládeže a tělesné výchovy NVP Studijní metodický střediskem ÚML UK výzkumným kolektivem ve složení: Z. Cermáková, D. Holda, P. Kuchař, A. Kunstová, A. Matějovská, J. Munk, E. Vernerová. Výběrový soubor tvořilo celkem 3179 mladých lidí ve věku od 15 do

25 let, tj. 2 % základního souboru (podle údajů *Šetření lidu, domů a bytů* k 1. 12. 1970). Výzkum byl realizován technikou dotazníku.

² Viz například Holda-Matějovský: *Úvod do marxistické sociologie mládeže*. Sociologický časopis 1974, č. 4.

Aktivita pražské mládeže zachycuje výzkum především na základě poznatků o volném čase pražské mládeže, se zvláštním zřetelem k veřejné politické aktivitě.

Vědomí pražské mládeže je pak sledováno na základě zjištěných hodnotových orientací, vztahu k práci a zaměstnání, a zvláště pak v názorech na současný stav péče o mládež v hlavním městě.

Při zpracování výsledků výzkumu byl položen důraz na ověření několika hlavních hypotéz, které vyplývaly jak z teoretické koncepce výzkumu, tak z požadavků praktické využitelnosti získaných informací. V první řadě byla ověřována míra sociální diferenciací mládeže a její vliv na aktivity a názory jednotlivých skupin mládeže. Druhou základní hypotézou byl předpoklad o závislosti činnosti a názorů mládeže na některých ekologických podmínkách jejího života; konkrétně byly sledovány rozdíly, vyplývající z rozdílnosti místa bydliště a typu bydlení či obytného prostředí.

Sociální diferenciací mládeže je ve výsledcích výzkumu vyjádřena především jejím socioprofesionálním zařazením. Z celku zkoumaného souboru bylo zachyceno 12,5 % učňů, 16 % dělníků, 31 % studentů středních škol, 14,5 % studentů vysokých škol a 24,5 % mladých lidí vykonávajících jiná než dělnická povolání (kategorie „ostatní“).³ V této kategorizaci se prolínají dva jednoduché principy — na jedné straně je odlišena mládež, která se připravuje na své budoucí povolání (učni, středoškoláci a vysokoškoláci), od mládeže, která již je zařazena do pracovního procesu jako ekonomicky aktivní (mladí dělníci a ostatní), na druhé straně je odlišena mládež, která se připravuje na převážně fyzickou, manuální práci nebo ji již vykonává (učni a mladí dělníci), od mládeže, která se připravuje převážně na duševní práci nebo která je již zaměstnána v této oblasti (mladí zaměstnanci, středoškoláci a vysokoškoláci).

Výzkum nebyl zaměřen na problematiku současného stavu sociální struktury pražské mládeže, ani na otázky změn této struktury. Přesto je důležité upozornit na to, že z údajů získaných výzkumem vyplývají některé dílčí závěry o některých aspektech reprodukce sociální struktury naší společnosti. Údaje z výzkumu konkretizují představy o dosaženém stupni sociální integrace a o míře přetrvávání sociálních rozdílů. Tyto rozdíly se projevují i v přetrvávající mezigenerační stabilitě dělby práce i distribuce vzdělání. Například učni a mladí dělníci mají významně častěji než ostatní sledované skupiny mládeže také otce dělníky (37,7 % a 43,4 %), studenti středních a zvláště vysokých škol jsou dělnického původu (pokud usuzujeme na základě současného

povolání otce) (jen v 17⁴, respektive v 9,5 % případů).

Podobné rozdíly jsou zjištěny i pokud jde o nejvyšší ukončené vzdělání rodičů mladých lidí v jednotlivých skupinách mládeže. Vysokoškolského vzdělání dosáhlo 15,3 % otců mladých dělníků, 18,2 % otců učňů, 47,5 % otců středoškoláků a 56,2 % otců vysokoškoláků. Prakticky stejná tendence platí při sledování úrovně vzdělání matek příslušníků jednotlivých skupin mládeže.⁴

Smysl a realita použité kategorie sociální diferenciací mládeže byly ověřeny i dalšími poznatky z výzkumu. Tak například mladí dělníci — ve srovnání s ostatními sledovanými skupinami mládeže — častěji bydlí v horších bytech (III. i IV. kategorie), a to i tehdy, když mají průměrně vyšší měsíční příjmy než ostatní již zaměstnaná mládež v nedělnických profesích.

Volný čas pražské mládeže, respektive náplň volného času pražské mládeže byla zjišťována několika otázkami. V první řadě poměrně jednoduchou technikou, spočívající v tom, že respondenti označili „intenzitu“ určitých činností, kterým se věnují ve volném čase, na třístupňové škále. I když seznam činností, který jim byl předložen, obsahoval jen čtrnáct položek (tj. druhů činností) a nevyčerpával tak všechny možnosti náplně volného času, poskytují výsledky výzkumu určitý přehled o náplni volného času pražské mládeže.

Z hlediska náplně volnočasových aktivit patří mezi „pravidelné“ činnosti především četba knih, novin a časopisů, poslech rozhlasu a televize, inklinující ovšem i ke skupině činností „občasných“. Velkou skupinu činností ve volném čase pak tvoří skupina převážně nepravidelné, tj. „občas“ realizovaných činností. Jsou to návštěvy kin, návštěvy divadel, schůzky s přáteli, návštěvy restaurací, sledování nejnovějších výsledků vědy a techniky, návštěvy koncertů a diskoték, rekreační a kondiční sport, sledování politických událostí. Ve skupině činností, kterým se značná část zkoumané skupiny mládeže věnuje jen málo (převaha odpovědí je vyjádřena výrokem: „téměř se této činnosti nevěnuji“), nacházíme pak veřejnou a politickou práci a aktivní (závodní) sport.

Další poznatky z výzkumu, odvozené z odpovědí na otázky takového druhu, jako byla otázka, které činnosti respondenti věnují nejvíce svého volného času a která činnost jim přináší největší uspokojení, vypovídají jednak o tom, že ne vždy ty činnosti, které jsou vykonávány pravidelně, musí být zároveň nejnáročnější z hlediska „časového rozpočtu“, a jednak o tom, že množství času věnované jednotlivým činnostem přímo závisí na míře

³ 1,5 % respondentů se nepodařilo podle této kategorie zařadit.

⁴ Všechny tyto i další v textu citované údaje jsou převzaty z výsledků výzkumu, kde bylo při zpracování použito běžného programu pro testování závislosti proměnných (χ^2 test, výpočet, normalizovaného koeficientu kontingence).

Pokud jsou v textu určité poznatky z výzkumu ilustrovány číselnými údaji, jde ve všech případech o údaje, u nichž byla prokázána závislost znaků při srovnání s kritickou hodnotou χ^2 na úrovni 0,01 a u nichž hodnota C_n byla vyšší než 0,300.

	pravidelně	občas	téměř ne
Četba knih	43,90	46,89	7,20 ⁵
Četba novin a časopisů	41,43	47,78	7,94
Poslech rozhlasu a televize	38,71	51,16	7,37
Schůzky s přáteli, návštěvy restaurací	18,35	51,55	25,72
Návštěva kin	16,55	71,77	9,42
Návštěva divadel	11,57	57,34	27,91
Návštěva koncertů a diskoték	10,34	44,35	41,35
Sběratelství a kutilství	10,66	25,34	58,72
Návštěva sportovních podniků a utkání	11,79	32,60	51,24
Rekreační a kondiční sportovní činnost	21,42	42,10	32,15
Aktivní (závodní) sport	17,18	9,03	68,14
Sledování politických událostí doma i ve světě	16,37	40,33	38,88
Sledování nejnovějších výsledků vědy a techniky	13,58	45,62	36,34
Veřejná a politická práce	9,14	18,21	66,94
Jiná činnost	27,59	6,32	9,39

uspokojení, které ta která činnost mládeži poskytuje.

Z hlediska množství volného času věnovaného jednotlivým činnostem se vynakládá nejvíce času na četbu knih, dále na aktivní sport, na poslech rozhlasu a televize, na schůzky s přáteli a návštěvy restaurací. Tyto činnosti jsou také mezi těmi, které respondenti přinášejí nejvíce uspokojení. Jinak řečeno, jednotlivým činnostem je věnováno tím více volného času, čím větší uspokojení přinášejí (c_n pro tuto závislost = 0,847).

Pochopitelně byly sledovány i další možné souvislosti mezi náplní činností ve volném čase a podmínkami života pražské mládeže. Souhrnně z výsledků výzkumu vyplývá, že právě míra uspokojení, kterou jednotlivá činnost přináší, je nejvýznamnějším faktorem, který ovlivňuje náplň volného času. Velmi málo — nebo vůbec ne — ovlivňují náplň volného času pražské mládeže bydliště a charakter bydlení.

Místo bydliště bylo ve výzkumu sledováno podle jednotlivých pražských obvodů. Taková charakteristika místa bydliště je značně obecná a zjištěné rozdíly jsou pak poměrně málo významné nebo nevýznamné. Podle výsledků výzkumů se z hlediska volného času mládež v jednotlivých pražských obvodech významně neliší.

Charakter bydlení byl sledován podle typu zástavby, v níž příslušníci jednotlivých skupin pražské mládeže žijí. Byla odlišena skupina mládeže žijící v „tradičních“ činžovních domech, skupina mládeže žijící v rodinných domech a skupina mládeže žijící na sídlišťích. Ani v tomto případě nebyly zjištěny takové rozdíly, které by potvrzovaly předpoklad, že na pražských sídlišťích žijí mladí lidé s odlišnou strukturou volného času. Tento závěr byl ověřen i poměrně podrobnou kategorizací „typu obytného prostředí“ — mimo skupiny mlá-

deže žijící v tradiční zástavbě a v rodinných domech byly sledovány skupiny mládeže na jednotlivých pražských sídlišťích, rozlišených podle doby jejich dokončení (sídliště dokončená do roku 1965, sídliště dokončená do roku 1969, sídliště dokončená do roku 1973, a sídliště dosud rozestavěná). Například všechny skupiny mládeže v takto odlišných obytných prostředích uvádějí jako činnost, kterým věnují nejvíce volného času, četbu knih, aktivní sport, poslech rozhlasu a sledování televize, schůzky s přáteli a návštěvy restaurací. Jen ta skupina mládeže, která žije na sídlišťích dosud rozestavěných, neudává poslech rozhlasu a sledování televize mezi časově nejvíce preferovanými aktivitami volného času.

Daleko výrazněji než místo bydliště a charakter obytného prostředí ovlivňuje volný čas a aktivity, kterým se pražská mládež ve volném čase věnuje, její socioprofesionální postavení a to jak aktuální, tak budoucí. Jinak řečeno, můžeme zjistit dvě odlišnosti dané jednak tím, zda jde o mládež, která je již zařazena do pracovního procesu, tj. o mládež ekonomicky aktivní, nebo o mládež, která se teprve na své povolání připravuje, a jednak tím, zda jde o mládež dělnickou nebo o mládež, která se připravuje na duševní práci, případně ji již vykonává.

Jako příklad tohoto poznatku mohou posloužit následující údaje o tom, kterým činnostem věnují jednotlivé sledované skupiny mládeže nejvíce volného času.

Učeni

věnují nejvíce volného času:

1. četba knih	17,8 %
2. aktivnímu sportu	16,2 %
3. poslechu rozhlasu a televize	12,4 %
4. schůzkám s přáteli a návštěvám restaurací	10,0 %

⁵ Součty procentových podílů v jednotlivých řádcích netvoří celek 100 %, neboť pro větší přehlednost je vynechána kategorie „neodpověď(a)“.

Dělníci

věnují nejvíce volného času:

1. četbě knih	16,1 %
2. poslechu rozhlasu a televize	13,4 %
3. schůzkám s přáteli a návštěvám restaurací	12,2 %
4. návštěvám sportovních podniků a utkání	9,7 %

Středoškoláci

věnují nejvíce volného času:

1. četbě knih	31,6 %
2. aktivnímu sportu	15,5 %
3. poslechu rozhlasu a televize	7,4 %
4. rekreačnímu a kondičnímu sportu	7,3 %

Vysokoškoláci

věnují nejvíce volného času:

1. četbě knih	33,3 %
2. aktivnímu sportu	15,5 %
3. poslechu rozhlasu a televize	8,1 %
4. rekreačnímu sportu	6,4 %

Ostatní zaměstnanci

věnují nejvíce volného času:

1. četbě knih	32,1 %
2. poslechu rozhlasu a televize	10,0 %
3. schůzkám s přáteli a návštěvám restaurací	9,2 %
4. aktivnímu sportu	6,1 %

Z uvedených údajů vyplývá, že i přes jistou shodu činností, kterým se jednotlivé skupiny mládeže ve volném čase věnují, existují rozdíly jak v tom, kolik volného času jednotlivé skupiny nejvíce preferované činnosti věnují, tak v tom, které činnosti se objevují mezi těmi, jimž je věnováno nejvíce volného času. Národním příkladem je četba knih, již sice věnují všechny sledované skupiny mládeže nejvíce volného času, ale s jistým zjednodušením platí, že středoškoláci, vysokoškoláci a ostatní zaměstnanci této činnosti věnují přibližně dvakrát více volného času než učni a dělníci. Aktivní sport se objevuje jako druhá činnost vyžadující nejvíce volného času u učňů, středoškoláků a vysokoškoláků, u dělníků se mezi prvními čtyřmi činnostmi vůbec nevyskytuje a u ostatních zaměstnanců je až na čtvrtém místě.

V kontextu výzkumu jsou poznatky o náplni volného času pražské mládeže a o tom, které objektivní podmínky činnosti ve volném čase ovlivňují, svědectvím skutečnosti, že mládež v Praze je prakticky nezávislá (alespoň pokud jde o náplň volného času) na místě bydliště, a to jak z hlediska pražských obvodů, tak z hlediska typu zástavby. Určitý vliv má její socioprofesionální postavení. Základním faktorem, který určuje náplň volného času i jeho množství věnované jednotlivým činnostem, je uspokojení z té které činnosti, jinými slovy volný čas pražské mládeže se jeví jako výraz realizace jejich zájmů, které jsou do jisté míry modifikovány studiem a prací. Tento závěr je potvrzován i vlastními výroky zkoumané-

ho souboru — například na otázku, které okolnosti brání realizaci oblíbených činností ve volném čase, odpovídá většina dotazovaných, že je to právě práce nebo studium.

Hodnotové orientace pražské mládeže, jak byly zachyceny výzkumem, umožňují do jisté míry konkretizovat interpretaci poznatků o volném čase. Při souhrnném zhodnocení údajů o struktuře volného času pražské mládeže totiž zjevně vystupuje do popředí skutečnost, že aktivity ve volném čase jsou ve značné míře orientovány na osobnostní rozvoj mladých lidí. Hodnotové orientace byly zjišťovány tak, že sice neumožňují úplnou komparaci životních cílů a aktivit (při konstrukci výzkumné techniky byla dána přednost použití již vícekrát aplikovaného „seznamu životních cílů“ pro zachování možnosti případné komparace hodnotových orientací pražské mládeže s hodnotovými orientacemi jiných skupin mládeže, kde bylo použito stejného postupu), ovšem zásadně lze obě roviny srovnávat.

Hodnotové orientace byly zjišťovány několika otázkami. V odpovědi na jednu z nich respondenti na předloženém seznamu životních cílů označili jejich důležitost podle třístupeňové škály, v odpovědi na druhou otázku uvedli ten z životních cílů, který pokládají za nejdůležitější. Naprostá shoda odpovědí na obě otázky potvrzuje konzistenci názorů respondentů. Zjištěná hierarchie hodnotových orientací pražské mládeže pak vypovídá o nejvíce preferovaných životních cílech. Jsou to:

1. dobrý životní partner,
2. zdraví,
3. dobrá práce a zaměstnání.

Jako málo důležité životní cíle označili respondenti činnost ve společenských organizacích, politickou činnost a informovanost o politických událostech.

I když pravděpodobně neadekvátnějším vysvětlením zjištěné hodnotové orientace pražské mládeže je skutečnost, že jde o skupinu nacházející se v období „životního startu“ a že tedy i důležitost jednotlivých životních cílů posuzuje podle této objektivní situace, ani v tomto případě nelze přehlédnout výraznou převahu orientace na osobní životní perspektivu. V tomto smyslu tedy i poznatky o hodnotových orientacích souhlasí s poznatky o struktuře volného času.

A podobně jako při analýze možných vlivů na obsah volného času zjišťujeme i při analýze hodnotových orientací, že nezáleží na tom, v kterém pražském obvodu mládež bydlí, ani na tom, jaký je charakter jejího bydlení (tj. zda žije v „tradiční“ zástavbě, v rodinném domku nebo na sídlišti).

I při sledování rozdílů v hodnotových orientacích z hlediska sociální diferenciace pražské mládeže nacházíme jistou shodu. Spočívá v tom, že jednotlivé sociální skupiny souhlasně volí stejné životní cíle jako nejdůležitější. Určité rozdíly existují v oceňování významu znalostí a vzdělání (více si této hod-

noty cení ty skupiny mládeže, které studují, zvláště vysokoškoláci) a v oceňování významu dobré práce (tuto hodnotu zase více oceňují učni a dělníci).

Tendence k jisté homogenitě hodnotových orientací a výzkumem zachycená hierarchie hodnot pražské mládeže mohou vyvolat určité otázky. Jde především o to, zda zjištěná orientace na osobnostní rozvoj není příliš jednostranná, zda se zde neselekujeme s jedním z projevů tzv. „maximalismu mládeže“ v socialismu, který někteří autoři⁶ pokládají za specifický sociálně psychologický fenomén naší společnosti. Jinak by bylo možné klást otázku v tom smyslu, zda zjištěné hodnotové orientace neobsahují jisté podcenění aktivit zaměřených i na řešení společenských úloh, nebo zda výrazná preference osobních životních perspektiv je doprovázena dostatečným vědomím sepětí těchto perspektiv s rozvojem celé společnosti.

Určitou odpověď i v rámci výsledků výzkumu pražské mládeže poskytují údaje o tom, že nejvýraznější difference v hodnotových orientacích souvisí právě s mírou politické aktivity. Politicky aktivní skupiny pražské mládeže (indikované členstvím nebo funkcemi v SSM i v KSČ) oceňují sice takové hodnoty, jako je práce, životní partner, zdraví atd., v podstatě stejně jako ostatní mládež, ale významně více vyjadřují názor o důležitosti takových životních orientací, jako je užitečnost druhým lidem a společnosti, politická aktivita, informovanost o politických událostech. I rozbor výsledků výzkumu svědčí tedy ve prospěch takové interpretace životních orientací pražské mládeže, podle níž v zásadě oprávněně a vzhledem k výsledkům rozvoje naší společnosti i zcela „přirozeně“ zaměření na rozvoj osobnosti a osobní životní perspektivu je svým způsobem jednostranné ve smyslu nedoceníení obecnějších a celospolečenských zájmů, problémů a aktivit.

Názory mládeže na úroveň péče o mládež v hlavním městě doplňují obraz o životních orientacích, vyplývající z provedeného výzkumu. Názory na situaci mládeže v Praze byly zjišťovány s předpokladem, že budou vyjadřovat konfrontaci zájmů a hodnotových orientací mládeže s objektivními podmínkami práce, studia a života v hlavním městě. Tento předpoklad se potvrdil. Názory respondentů na podmínky života a úroveň péče o mládež byly sledovány podle odpovědí na několik otázek. V seznamu jednotlivých oblastí péče o mládež označili respondenti podle třístupňové škály svůj názor na zajištění podmínek pro mladé lidi v jednotlivých oblastech, dále (na základě otevřených otázek) vyjádřili svůj názor na to, v které oblasti jsou jejich podmínky nejlepší a kde by bylo především nutné dosáhnout zlepšení. Shoda obsahu odpovědí umožňuje použít jako příklad odpovědí na otázku, v které oblasti by bylo

třeba především zlepšit péči o mládež v hlavním městě.

Na prvním místě je zcela jednoznačně bydlení — domnívá se tak 62 % respondentů; na druhém je zlepšení životního prostředí (10 %), dále zlepšení obchodu a služeb (8 %), pak následuje zlepšení podmínek pro sportovní činnost; zajištění vhodného zaměstnání, péče o děti, podmínky pro kulturní činnost, možnost aktivní účasti na veřejném životě. Při čtení tohoto seznamu v obráceném pořadí získáme obraz o tom, které oblasti péče o mládež jsou podle názorů respondentů nejlépe zajištěny a které nejhůře.

Názory mládeže na stav péče o mládež v Praze jsou do značné míry shodné i tehdy, jestliže sledujeme názory jednotlivých sociálních skupin. Určité difference se projevují jen ve smyslu větší či menší naléhavosti jednotlivých problémů, bez podstatných změn celkového hodnocení. Tak například podmínky pro zvyšování kvalifikace hodnotí nejlépe pracující mládež nedělnických profesí, nejhůře učni. Možnosti vhodného zaměstnání více uspokojují učně a mladé dělníky, méně středoškoláky a vysokoškoláky. Péči o děti hůře hodnotí ta mládež, která již zakládá či založila vlastní rodinu, tj. dělníci a ostatní pracující. I řešení bytové otázky pokládá pracující mládež za naléhavější než mládež studující.

Určité rozdíly v hodnocení péče o mládež souvisí zjevně i s odlišnými podmínkami mládeže v některých pražských obvodech. Mládež z centra Prahy (Praha 2) hůře hodnotí — ve srovnání s mládeží z ostatních obvodů životní prostředí, podmínky pro sportovní činnost a bydlení. Naopak mládež z Prahy 6 a 9 je v těchto oblastech spokojenější. Podobné rozdíly se objevují i v názorech mládeže, která žije v tradiční zástavbě, ve srovnání s názory mládeže bydlící na sídlištích. Mládež, která žije na nových sídlištích, je spokojenější tak s bydlením, tak s životním prostředím.

Tak ani v názorech na životní podmínky se ve výsledcích výzkumu neobjevuje často tradiovaná „nevýhodnost“ bydlení a života na sídlištích, naopak. Spíše platí, že v těch oblastech péče o Pražany, které pražská mládež pokládá za nejdůležitější (jako je například bydlení), je prostředí pražských sídlišť hodnoceno lépe než prostředí v „tradičních“ pražských lokalitách. Nelze pochopitelně rozhodnout, zda tyto názory odrážejí postoje všech věkových skupin pražských obyvatel, nebo zda jsou výrazem lepší adaptace mladých lidí na podmínky života na sídlištích.

Charakteristika životních orientací pražské mládeže vztahujících se k aktivitám volného času, k hodnotovým orientacím i k názorům na úroveň péče o mládež v hlavním městě, která byla odvozena z výsledků výzkumu, umožňuje některé obecnější závěry.

⁶ Například T. V. Porfirievová-L. K. Porfiriev, v: s. 21 a další.

Prvním rysem životních orientací je poměrně silná preference osobních životních perspektiv mladých lidí v Praze. Tato preference je především výrazem pozitivních výsledků dosavadního vývoje socialismu v naší zemi a je logické, že se tyto výsledky projevují jak v podmínkách života a práce pražské mládeže, tak v jejích životních orientacích. Podle některých poznatků z výzkumu jde ovšem o životní orientace svým způsobem jednostranné, akcentující jen jednu stránku vztahu mládeže a socialistické společnosti. Každý výzkum mládeže v podmínkách socialismu je (ať již s tím autoři počítají či nepočítají) analýzou stavu a problémů výchovy mládeže k socialistickému uvědomění. V této souvislosti pak podle výsledků výzkumu značná část mládeže v Praze nedoceňuje význam vlastní společenské angažovanosti, a to i pokud jde o řešení specifických problémů života a práce mládeže a zajišťování těch perspektiv, které rozvoj socialismu před mládeží objektivně otevírá.

Názornou demonstrací této interpretace životních orientací pražské mládeže může být i zjištění nízké míry znalosti těch otázek, které jsou v centru zájmu mladých Pražanů. Přes význam, který respondenti přisuzují řešení bytového problému, jen necelá třetina dovedla správným odhadem určit počet bytů postavených v Praze v době realizace výzkumu.

Výše uvedené hodnocení životních orientací pražské mládeže nelze chápat jako kritiku mládeže nebo dokonce jako výraz pesimismu pokud jde o vývoj vztahu mladých lidí ke společnosti. Všechny výzkumem získané poznatky svědčí spíše o zdravém vývoji životních orientací mládeže, zaměřeném na rozvoj osobnosti v souladu s možnostmi rozvinuté socialistické společnosti. Jde však o to, zvýšit nároky na mládež ve smyslu její větší aktivizace a uvědomění si těsné souvislosti mezi realizací osobních perspektiv a řešením aktuálních i budoucích problémů vývoje naší společnosti a Prahy zvláště.

Údaje o životních orientacích pražské mládeže umožňují též interpretovat ty poznatky z výzkumu, které vypovídají o míře spokojenosti pražské mládeže, z nichž některé byly uvedeny v úvodu této stati. Můžeme předpokládat, že kladný vztah mládeže k Praze je utvářen především v rovině akceptování Prahy jako sociálního prostoru, který nabízí rozsáhlé možnosti pracovního uplatnění, ať již přímého nebo na základě absolvování střední či vysoké školy. Vztah k Praze jako k životnímu prostředí již zdaleka není tak jednoznačný; celková úroveň životní spokojenosti pak vyjadřuje jistý kompromis mezi těmito dvěma rovinami přímého a zprostředkovaného hodnocení podmínek života a práce mládeže v Praze. Z hlediska politické práce s mládeží je ovšem pozitivním zjištěním i to,

že kritické výhrady mládeže vůči životnímu prostředí v Praze souhlasí s hodnocením problémů dalšího rozvoje Prahy, jak je obsahují dokumenty státních i stranických orgánů, jak jsou zakotveny ve volebních programech i v generálním plánu rozvoje Prahy.

Výzkum pražské mládeže nepotvrdil existenci diferenciace mládeže, závislé na ekologických podmínkách jejího života v Praze a to přes důkladné pokusy takovou diferenciaci najít. Pokud jde o hodnocení podmínek na pražských sídlištích, jsou mladými lidmi vnímány spíše jako lepší ve srovnání s tradičním obytným prostředím v centrálních čtvrtích města.

Výsledky výzkumu potvrzují existenci sociální diferenciace mládeže v Praze. Tato diferenciace je ve výzkumu zachycena v rozdílech, které jsou podmíněny odlišným charakterem práce jednotlivých skupin mládeže a její ekonomickou aktivitou či neaktivitou. Jestliže tedy řada závěrů z výzkumu hovoří ve prospěch koncepce jednotného celopražského programu práce s mládeží, pak toto zjištění ukazuje na potřebu specifikace programu práce s mládeží, a to především ve smyslu zvýšení pozornosti věnované nové generaci pražské dělnické třídy i hledání dalších a účinnějších forem řešení problémů mládeže v období, kdy po ukončení všeobecné a odborné přípravy vstupuje do zaměstnání.

Antonín Matějovský

Odlišnosti v socializačních výchovných postupech rodičů vůči chlapcům a dívkám

Při výchově chlapců a děvčat se dosud v rodinách uplatňují odlišné metody a přístupy, cesta jejich socializace je od nejtělejšího věku orientována v té či oné míře diferencovaně. V tomto směru dosud přezívají některé staré tradice, které se později mohou promítat do pracovního a rodinného postavení žen.

V současné době se přijímá jako obecný princip vysvětlování rozdílů v sociálním chování dívek a chlapců mechanismus sexuální identifikace, tj. přijetí orientace k odlišné sexuální roli¹ očekávané na základě kulturně sociálních norem, jak v sovětské [Kon 1971], tak i v anglosaské [Maccoby 1966], [Sears 1965] sociálně psychologické literatuře. Potvrzuje se, že chování dítěte je diferencováno zpevnováno v závislosti na příslušnosti k určitému pohlaví, a to již od prvního roku jeho života, a tedy nikoliv až v předškolním věku, jak se do nedávna předpokládalo. Při výzkumech socializace dítěte bylo zjištěno, že již 13měsíční chlapci se výrazně odlišují od srovnatelné skupiny dívek stejného věku ve svém chování vůči matce, při volné hře a ve frustrační situaci. Ovšem na podkladě dřívějšího pozorování matčina chování vůči dítěti v 6 měsících jeho věku se ukázalo, že některé

¹ Sexuální roli se nerozumí jen erotické aspekty mužské nebo ženské role, ale celý komplex chování,

které je podmíněno společenským postavením muže nebo ženy ve struktuře dané společnosti.

z rozdílů souvisely s tímto dřívějším chováním matky vůči dítěti. Jeví se tudíž pravděpodobně, že rodiče se chovají odlišně vůči chlapcům a dívkám již od prvních měsíců jejich života, čímž u nich navazují a zpevňují chování, které je přiměřené jejich budoucí roli.

U nás se o významu přijetí žádoucí sexuální role pro zdravý vývoj dětské osobnosti hovoří zpravidla jen v kontextu obecných otázek socializace osobnosti [Helus 1973], [Říčan 1973], zatímco o specifických rozdílech ve výchovném působení rodičů vůči dívkám a chlapcům toho víme dosud jen velmi málo.²

Problematika socializace hochů a dívek k jejich budoucí odlišné sociální roli se výrazně objevila při výzkumu rodičovských postojů a jejich vlivu na formování dětské osobnosti. Jeho smyslem bylo zachytit rozdíly v socializaci chlapců a dívek v našich kulturně sociálních podmínkách. Formulace dotazníků byla zaměřena jednak na zjišťování výchovných postojů otců a matek, jednak na percepci těchto postojů dítětem. Informace získané prostřednictvím dětské percepcie nepovažujeme jen za kontrolní vzhledem ke sdělení rodičů. Tuto percepci považujeme za samostatný, poslední článek působení rodiny na vývoj dítěte.

Výzkumná sonda byla provedena na výběrovém souboru 41 hochů a 43 dívek ze čtyř tříd různých škol v Praze (Vinohrady, Holešovice, Liboc a Petřiny). Kritériem pro zařazení do výzkumu byla podmínka, aby děti žily v úplné rodině, tj. s oběma rodiči, a aby oba rodiče s výzkumem spolupracovali. Zkoumané děti byly v období dospívání, jejich věk se pohyboval mezi 12. až 15. rokem. Věkový průměr dívek byl 13,2 roku, chlapců 13,7. Období dospívání bylo zvoleno záměrně, neboť v této době dochází k vyhranění socializace pro budoucí sexuální roli, ale i z důvodu metodologického, neboť značná kognitivní vyspělost dítěte v tomto věku zvyšuje spolehlivost od něj získaných informací.

Dotazníky byly administrovány skupinově, vždy žákům celé třídy, jejichž počet nepřesahoval 30. Podobně i rodiče dětí byli společně pozváni do školy podle jednotlivých tříd. Pro ty, kteří se napoprvé nedostavili, byl stanoven další náhradní termín. Pro spolupráci se podařilo získat asi 70 % rodičů.

Základní charakteristiky aplikovaných výzkumných metod

Jako metoda zjišťování výchovných postojů rodičů byl aplikován dotazník PARI — Parental Attitude Research Instrument — autorů E. S. Schaefera a R. Q. Bella [Schaefer — Eell 1958 : 339—361]. Je to vícerozměrný dotazník, měřící v jedné variantě *postoje matek*, v druhé *postoje otců*. Dotazník pro matky

zjišťuje 23 různých postojů k rodinnému životu a k výchově dítěte, přičemž škála pro každý postoj vždy obsahuje 5 položek, s nimiž má matka projevit silný nebo mírný souhlas, či silný nebo mírný nesouhlas a podle jejich reakcí získávají výpovědi hodnoty 4, 3, 2 nebo 1.

Byly tak zkoumány například *postoje matek* k respektování názorů dítěte, k vynucování poslušnosti od dítěte, k jejich ochotě přizpůsobit se požadavkům dítěte, řešit s ním jeho problémy, vyžadovat od něho stálou aktivitu, potlačovat jeho agresivní chování. Současně byly měřeny další faktory ovlivňující přizpůsobení dítěte: manželský konflikt, spokojenost ženy s rolí matky, závislost matky na manželovi a tendenci matky získat vedoucí postavení v rodině.

Při vypracovávání metody PARI bylo vytvářeno několik hlavních faktorů, charakterizujících chování matek. Nejsilnější faktor, mateřská kontrola, postihuje autoritářské, potlačující, omezující a punitivní postoje matek. Nejvyšší zátěže na tomto faktoru mají následující škály: vyloučení vnějších vlivů, zbožnění rodičů, vměšování se do světa dítěte, potlačování sexuality, v rodině vládne matka, snaha zlomit vůli dítěte, nadměrná ochrana dítěte, vylučná funkce matky, snaha zrychlit vývoj dítěte, potlačování agresivity dítěte.

Druhý faktor, otevřené projevování hostility, lze výstižně charakterizovat jako míru hostility vůči dítěti i manželovi a jako zavržení ženské role. Nejsilnější koreluje se škálami: podrážděnost, zavržení role matky v domácnosti, manželský konflikt.

Třetí faktor, kladný postoj k výchově dítěte, koreloval se škálou zacházení s dítětem jako se sobě rovným, kamarádství a účast a povzbuzování verbalizace.

Při interpretaci faktorové struktury bývá třetí faktor pokládán za málo významný, neboť podle mínění autorů odráží jen společensky žádoucí postoj k dítěti, proklamovaný odborníky. První dva faktory a jejich extrapolované protiklady (tj. láska vs. hostilita, autonomie vs. autorita) tedy tvoří základní pojmový rámec pro většinu charakteristik mateřského chování.

Dotazník rodičovských postojů *pro otce* je analogický dotazníku pro matky. Obsahuje 30 osmipoložkových škál, jež jsou opět cyklicky uspořádány. Jsou formulovány tak, aby postihovaly ty aspekty otcova chování, které jsou relevantní pro vývoj dítěte. Z hlediska měření se nejlépe osvědčily škály sledující autoritativní úlohu otce, například tělesné tresty, vynucování bezvýhradné poslušnosti, zbožnění rodičů, vyloučení vnějších vlivů ap. Dále se ukázaly jako dosti spolehlivé škály měřící manželský konflikt, konzervativní přístup k ženě a spokojenost s daným stavem.

² Některé konkrétní rozdíly v chování matek vůči jednoročním chlapcům a dívkám zaznamenala J. Kotásková [Kotásková 1973], která rovněž zjistila,

že některé psychologické kategorie, jako například „závislost“, mají odlišný obsah pro dívky a odlišný pro chlapce.

Tabulka 1a: Rozdíly ve výchovných postojích matek vůči chlapcům (N = 41) a dívkám (N = 43)

Škály	Průměry*		Standardní odchylky		t-test
	Hoši	Dívky	Hoši	Dívky	
1. Respektování názorů dítěte	17,6	17,9	1,9	2,1	0,87
2. Nadměrná ochrana dítěte	16,4	16,2	2,7	2,6	0,23
3. Výhradní zájem o rodinu	14,3	15,7	3,8	3,0	1,80
4. Vynucování bezvýhradné poslušnosti	13,1	11,8	3,5	3,4	1,66
5. Matka je „mučednice“	15,5	15,6	2,9	3,5	0,23
6. Strach, že dítěti ublíží	14,7	14,1	3,0	3,3	0,76
7. Manželský konflikt	14,2	14,5	3,6	2,9	0,37
8. Přisnost	14,5	13,5	2,7	3,7	1,34
9. Podrážděnost	12,8	12,2	3,5	3,7	0,73
10. Vyloučení vnějších vlivů	14,3	14,2	2,9	3,2	0,16
11. Zbožnění rodičů	14,9	15,0	3,1	3,3	0,07
12. Potlačování agresivity dítěte	14,9	14,2	2,8	2,7	1,09
13. Nespokojenost s rolí matky	13,1	12,6	2,9	3,0	0,65
14. Rodiče se přizpůsobují dítěti	16,7	15,7	1,8	2,4	2,03**
15. Vynucování aktivity	16,2	15,8	2,7	3,2	0,63
16. Neeht řešit s dítětem jeho problémy	11,5	11,2	3,1	2,9	0,47
17. Neuznalost manžela	14,4	15,2	3,4	3,2	1,10
18. Potlačování zájmu o sexuální otázky	13,7	12,3	3,0	3,3	2,01**
19. V rodině vládne matka	13,0	12,3	3,8	3,4	0,85
20. Vměšování do světa dítěte	14,6	12,9	3,6	4,1	1,92
21. Kamarádství a účast	17,6	17,6	2,1	2,1	0,17
22. Snaha zrychlit vývoj dítěte	12,5	12,4	2,6	2,0	0,23
23. Nesamostatnost matky	15,9	15,2	1,9	2,5	1,51

* Vážený aritmetický průměr z „n“ bodové škály.

** p < 0,05

Faktor autoritativní kontrola má nejvyšší zátěže na škálách nadměrné ochrany dítěte, klamání dítěte, zbožňování rodičů a vyloučení vnějších vlivů.

Faktor demokratické postoje nejvýše koreluje s povzbuzováním verbalizace dítěte, rovnostářským postojem vůči němu, otevřeným projevováním lásky a kamarádkým přístupem k dítěti.

Faktor manželský konflikt, který má vztah k matčiným faktorům hostilita-zavržení, případně k hostilnímu zavržení role matky v domácnosti, koreluje s dominancí otce, ale ne-

promítá se tolik do jeho postojů k dítěti, jako je tomu v případě matek.

Faktor tresty se týká používání tělesných trestů při výchově. Je však pravděpodobné, že tento faktor může být projevem celkové emoční lability otce, neboť má vysoké nasycení rovněž na škálách manželského konfliktu, povzbuzování verbalizace a nízké na škálách potlačování agresivity a sexuálních projevů dítěte.

Faktor přísná disciplína odpovídá faktoru nadměrné požadavky na výkon dítěte u matek. Nejvyšší zátěže má na škálách striktnosti

Tabulka 1b: Rozdíly ve výchovných postojích otců vůči chlapcům (N = 41) a dívčám (N = 43)

Škály	Průměry*		Standardní odchylky		t-test
	Hoši	Dívky	Hoši	Dívky	
1. Respektování názoru dítěte	27,4	27,8	2,9	2,3	0,57
2. Nadměrná ochrana dítěte	24,5	24,0	4,1	4,7	0,51
3. Výhradní zájem o rodinu	23,8	22,2	4,5	4,2	1,71
4. Vynucování bezvýhradné poslušnosti	21,8	20,4	5,6	4,4	1,25
5. Tělesné tresty	20,2	19,3	5,8	4,7	0,79
6. Klamání dítěte	16,2	15,1	4,4	4,3	1,15
7. Manželský konflikt	21,3	20,7	4,1	4,2	0,60
8. Rodiče se přizpůsobují dítěti	26,3	26,7	2,6	2,6	0,75
9. Odmitání trestů	19,7	20,1	5,1	4,7	0,34
10. Vynucování aktivity	25,1	25,1	4,4	4,2	0,05
11. Otevřené projevy citu	22,6	22,2	3,7	4,0	0,50
12. Egoismus otce	19,6	18,9	4,8	4,7	0,69
13. Potlačení agresivity	19,5	21,6	4,6	4,3	2,20**
14. Zbožnění rodičů	22,5	22,3	4,7	5,2	0,15
15. Vyloučení vnějších vlivů	24,9	23,8	4,2	4,8	1,12
16. Podrážděnost	17,1	16,9	4,1	4,1	0,16
17. Přísnost	21,9	21,6	5,5	4,0	0,26
18. Potlačování zájmu o sexualitu	19,9	19,1	4,8	4,2	0,88
19. V rodině „vládne“ otec	17,8	16,2	5,9	5,8	1,30
20. Kamarádství	26,8	27,7	3,4	2,7	1,29
21. Neuznalost manželky	21,7	20,9	5,4	5,2	0,72
22. Vyhýbá se citovým projevy	24,4	24,1	4,0	3,5	0,33
23. Nechť řeší s dítětem jeho problémy	18,1	17,5	5,1	4,7	0,63
24. Autonomie pro dítě	27,2	27,2	3,4	3,8	0,01
25. Vysoké nároky na výkon dítěte	25,8	26,3	3,6	3,4	0,65
26. Konzervativní přístup k ženě	21,3	18,9	5,6	4,9	2,12**
27. Potlačuje projevy náklonnosti	23,0	23,6	4,9	3,9	0,63
28. Spokojenost s daným stavem	25,7	24,5	3,9	3,4	1,53
29. Vynucování samostatnosti od dítěte	26,9	27,2	4,6	2,9	0,37
30. Přeceňování budoucnosti na úkor minulosti	24,6	23,7	3,8	3,9	0,97

* Vážený aritmetický průměr z „n“ bodové škály

** p < 0,05

Tabulka 2a: Rozdíly v rodičovském chování matek podle percepce chlapců ($N = 41$) a dívek ($N = 43$)

Škály	Průměry*		Standardní odchylky		t-test
	Hoši	Dívky	Hoši	Dívky	
1. Kladný citový vztah	36,8	37,9	5,9	5,1	0,89
2. Dítě je středem zájmu	18,6	19,2	2,6	2,9	1,07
3. Nadměrné přivlastňování dítěte	16,5	16,6	2,7	3,3	0,21
4. Zavržení	23,1	21,3	4,6	4,9	1,78
5. Kontrola	18,7	18,0	3,6	3,3	0,97
6. Vynucuje dodržování pravidel	14,1	13,3	3,3	2,9	1,17
7. Otevřené projevování lásky	34,7	34,5	6,0	6,1	0,22
8. Vměšování do světa dítěte	16,1	16,4	3,7	3,5	0,37
9. Trestání vyvoláváním pocitu viny	15,0	14,2	4,4	4,1	0,88
10. Hostilní kontrola	31,6	29,8	6,9	6,4	1,28
11. Nedůslednost	11,2	11,4	3,1	3,8	0,20
12. Nevynucuje dodržování pravidel	12,2	11,5	2,9	2,7	0,99
13. Přijímá individualitu dítěte	37,1	37,9	5,3	5,4	0,71
14. Laxní postoj k disciplíně	15,0	14,2	2,9	2,8	1,34
15. Navozování úzkosti	15,6	13,9	3,8	4,3	1,84
16. Opovržlivý a lhostejný vztah k dítěti	24,2	21,3	5,4	4,5	2,60**
17. Trestání odepřením komunikace	14,3	12,8	3,9	3,9	1,75
18. Extrémní autonomie	12,8	12,0	3,9	3,3	0,93

* Vážený aritmetický průměr z „n“ bodové škály

** = $p < 0,05$

a vynucování závislosti, ale také na škále tvrdé tresty, které jsou zřejmě v tomto případě jen metodou, jak přinutit dítě k vykonání žádoucích činností.

Dětská percepce rodičovského chování byla zjišťována Schaeferovým dotazníkem CRPBI (Children's reports of parent behavior inventory) [Schaefer 1965 : 413–424], [Schaefer 1965 : 552–557], který je formulován tak, aby pokryl všechny základní oblasti rodičovského chování. Jeho faktorová validita byla potvrzena i v jiných kulturních podmínkách, na belgické populaci [Renon – Schaefer – Levy 1968 : 1229–1235] a u nás J. Kotáskovou [Kotásková 1968 : 139–151]. Při našem výzkumu byla aplikována jeho revidovaná verze, která zahrnuje 18 základních škál vytvořených z 16 nebo jen 8 položek, podle stupně významnosti jednotlivých

škál pro charakteristiku rodičovského chování. Celý dotazník obsahuje 192 položek pro informaci o otci a právě tolik pro informaci o matce, takže výsledná charakteristika rodičovského působení na dítě se vyznačuje vysokou spolehlivostí. V našem případě bylo vyplňování dotazníku prováděno ve skupinách (asi 30 dětí) a trvalo v průměru 90 minut. Dítě vyjadřovalo na třístupňové škále do jaké míry údaj v dotazníku souhlasí s chováním jeho matky a otce, například „Dovolí mi jít ven, jak často chci“, „Rozhoduje, s kým se smím kamarádit“, „Utěšuje mě, když se něčeho bojím“ apod.

Zjištěné odpovědi lze kategorizovat v rámci tří základních faktorů rodičovského chování. Prvním je faktor lásky či hostility rodičů vůči dítěti, daný tím, zda na škálách převažují hodnoty vyjadřující citovou podporu, přijímání

individuality dítěte a otevřené projevování lásky, či na záporném pólu zavržení a hostilní detašovanost rodičů.

Druhý hlavní faktor je nejlépe charakterizován škálami vměšování rodičů do světa dítěte a jeho kontrolováním prostřednictvím pocitu viny a úzkosti. Významné závažnosti na tomto faktoru mají rovněž škály posedivosti a protektivity dítěte rodiči, které též korelují s faktorem akceptace, a škály striktnosti a trestání, které jsou vázané na hostilitu a na třetí faktor. Tento faktor je označován jako faktor psychologické autonomie či kontroly.

Třetí faktor je význačen škálami extrémní autonomie a laxní disciplíny a jeho protikladný pól je částečně definován škálami striktnosti a trestání. Je označován jako faktor pevné či laxní kontroly a určuje, do jaké míry rodiče regulují a omezují činnosti dítěte pravidly a zda vyžadují jejich dodržování.

Diskuse výsledků provedené sondy

Ve výzkumu se neprojevilo mnoho významných rozdílů v rodičovském chování vůči dívčím a chlapcům. Ve srovnání s podobnými výzkumy prováděnými např. v USA, kde zejména percepce dětí vypovídá o značných rozdílech ve výchově chlapců a dívek, působí v našich podmínkách nepochybně neustále se rozvíjející proces demokratizace vztahů manželských partnerů a vztahů v rodině vůbec. To se přirozeně promítá i do smazávání rozdílů ve výchovných přístupech k dětem různého pohlaví.

Výchovné postoje matek

Rodičovské postoje matek vykazaly pouze dva statisticky významné rozdíly: a) Matky jednájí se svým synem demokratičtěji než s dcerou. b) Matky více potlačují sexuální projevy svého syna než dcery (viz tabulku 1a).

Tyto rozdíly v postojích matek vůči dívčím a chlapcům zřejmě vyplývají z dosud uznávané odlišnosti jejich sociální role. Od chlapce se očekává větší autonomie v jednání než od dívky, a tudíž nás nepřekvapuje, že matky jsou vůči chlapcům povolnější, že více respektují jejich individualitu a zájmy. V oblasti sexuálního chování však tato benevolence vůči chlapcům neplatí a pravděpodobně vzhledem k jejich častějším komplikacím a problémům v této oblasti projevují matky větší restriktivnost vůči sexuálnímu projevům chlapce.

Výchovné postoje otců

Rovněž v rodičovských postojích otců (tabulka 1b) se objevil jen dva statisticky významné rozdíly: a) Otcové významně více potlačují agresivitu u dcery než u syna. Toto zjištění je konzistentní s dosud uznávanou koncepcí sociální role. b) Otcové více preferují patriarchální typ rodinných vztahů před dítětem mužského pohlaví než před dítětem pohlaví ženského. Pravděpodobně jde o modelování zcela určitého typu rodinné interakce, která je stále ještě poplatná konzerva-

tivnímu pojetí ženské role, jak byla zformována v dřívějších společenských vztazích.

Chování rodičů podle dětské percepce

Rodičovské chování není zde ztotožňováno se subjektivním hodnocením ze strany dítěte. Dětská percepce je považována za vlastně již poslední článek výchovného působení, který má bezprostřední vztah k chování dítěte. Percipované chování rodičů je v podstatě významnější determinantou vývoje dítěte než tento reálný podnětový komplex, který, jak se zdá, může ovlivňovat dětskou osobnost jen v tom směru, v němž je percipován. Podrobnější diskuse uvedených souvislostí byla provedena autorkou v jiné práci [Koudelková 1974]. Statistická analýza dat byla provedena na počítačím stroji MINSK 22. Rozdíly ve výchovných postojích matek a otců vůči dívčím a chlapcům, jakož i percepce rodičovského chování dívkami a chlapci byla porovnávána pomocí T-testu. Výsledky jsou podrobně uvedeny v tabulkách.

Z údajů v tabulkách 2a a 2b vyplývá, že ve srovnání s dívkami chlapci percipují chování svých rodičů jako více hostilní.

Chování matek hodnotí jako více hostilní a detašované: u otců uvádějí, že je více kontrolováno, že na nich více vynucují dodržování pravidel, více užívají hostilních forem kontroly a častěji se k nim chovají opovržlivě a lhostejně; také více používají nepřímých, psychologických forem kontroly, a to trestání navozováním pocitu viny a úzkosti. (Tabulka 2b).

Informace získané od obou rodičů o jejich výchovných postojích jsou v souladu, oba rodiče zaujímají shodné postoje ve výchově syna a stejné postoje ve výchově dcery. Podobně jsou konzistentní sdělení o rodičovském chování, jak je percipují vůči sobě dívky a jak je percipují vůči sobě chlapci. Rozpor se však objeví, porovnáme-li výchovné postoje rodičů s percepcí rodičovského chování jejich vlastním dítětem.

Jak vysvětlit větší autoritativnost a hostilitu pocítovanou chlapci v protikladu ke sdělení jejich rodičů? V jiných výzkumech [Koudelková 1972] jsme zjistili u chlapců významně vyšší výskyt maladaptivních rysů než u dívek (vyšší agresivitu, hyperaktivitu, slabší volní vytrvalost a školní prospěch). Lze tedy předpokládat, že tyto poruchy, i když na úrovni výchovných postojů jsou více slučitelné se sociální rolí chlapce než dívky, na úrovni reálného chování vyvolají vyšší stupeň kontroly ze strany rodičů a v extrémním stupni, kdy autoritativnost rodičů je zcela neefektivní, vedou k hostilitě vůči dítěti.

Dále na základě závěrů jiných výzkumů [Bronfenbrenner 1961], [Bronfenbrenner 1963] můžeme předpokládat, že u dívek je optimální hladina pro rodičovskou autoritu ve srovnání s chlapci nižší, což může být podmíněno nejen pouze větším množstvím lásky a pozornosti, které se jim pravděpodobně dostalo, ale i jejich nižší hyperaktivitou a snazším utlumo-

Tabulka 2b: Rozdíly v rodičovském chování otců podle percepce chlapců ($N = 41$) a dívek ($N = 43$)

Škály	Průměry*		Standardní odchylky		t-test
	Hoši	Dívky	Hoši	Dívky	
1. Kladný citový vztah	37,5	37,1	5,9	5,9	0,28
2. Dítě je středem zájmu	17,9	17,8	2,6	3,5	0,20
3. Nadměrné přivlastňování dítěte	15,1	15,8	2,6	2,8	1,12
4. Zavržení	22,1	20,6	4,3	5,0	1,40
5. Kontrola	18,6	16,9	2,8	2,9	2,77***
6. Vynucuje dodržování pravidel	14,7	13,3	2,9	2,7	2,31**
7. Otevřené projevy lásky	34,8	32,1	6,3	6,5	1,99
8. Vměšování do světa dítěte	15,6	14,2	3,2	3,5	1,86
9. Trestání vyvoláváním pocitu viny	13,8	11,8	4,2	2,9	2,50**
10. Hostilní kontrola	30,6	28,1	5,2	6,0	2,03**
11. Nedůslednost	11,6	11,0	3,1	3,4	0,82
12. Nevynucuje dodržování pravidel	12,6	11,6	3,3	3,0	1,46
13. Přijímá individualitu dítěte	37,5	37,8	5,6	6,0	0,27
14. Laxní postoj k disciplíně	14,3	13,7	2,6	2,9	0,97
15. Navozování úzkosti	14,5	12,6	3,7	3,9	2,23**
16. Opovržlivý a lhostejný vztah k dítěti	23,8	21,5	4,4	4,3	2,43**
17. Trestání odepřením komunikace	13,1	12,2	3,8	3,6	1,12
18. Extrémní autonomie	13,2	12,9	3,5	3,2	0,32

* Vážený aritmetický průměr z „n“ bodové škály

** $p < 0,05$,

*** $p < 0,01$

váním nežádoucího chování viz [Walters — Demkow 1963 : 207—214].

Ze zjištěných rozdílů ve výchovných postojích rodičů vůči dívkám a chlapcům vyplývá, že ve vědomí našich otců i matek dosud přezívají některé tradiční formy myšlení, které svým způsobem zprostředkovaně přispívají k udržování některých momentů nerovnoprávnosti žen v naší společnosti. Ukazuje se, že v nazírání širokých vrstev obyvatelstva implikuje ženská role dosud nesrovnatelně větší díl konformity než role mužská. Již od nejranějšího období života v mnoha rodinách se stále ještě vyžaduje, aby dívka se více podrobovala než chlapec, příliš se neprosazovala a raději ustupovala. V tom jsou oba rodiče při výchově jednotní, otec pak ještě zpravidla dává najevo, že je rozhodujícím činitelem v rodině. Není pochyb o tom, že takové kon-

servativní postoje mají negativní vliv i na pozdější pracovní a rodinné postavení žen. Jak odstranit tento problém, to je úkol, který stojí nejen před osvětovým působením společnosti, ale především je naléhavý při výchově v každé rodině.

Anna Koudelková

Literatura

- Bronfenbrenner, U.: *Towards a Theoretical Model for the Analysis of Parent-child Relationship in a Social Context*. In: J. Glidewell (ed.): *Parental Attitudes and Child Behavior*. Springfield, Thomas 1961.
- Bronfenbrenner, U.: *Some Familial Antecedents of Responsibility and Leadership in Adolescent*. In: L. Petrullo and B. M. Bass (eds.): *Leadership and Interpersonal Beha-*

Cline, V. B. — Richards, J. M. Jr. — Needham, W. E.: *A Factor Analytic Study of the Fathers Form of the Parental Attitude Research Instrument*. Psychol. Record, 1963, 9, s. 65—72.

Goldberg, S. — Lewis, M.: *Play Behavior in the Year-old Infant: Early sex difference*. Child Development, 1940, 40, s. 21—31.

Helus, Z.: *Psychologické problémy socializace osobnosti*. Praha, SPN 1973.

Kon, I. S.: *Sociologie osobnosti*. Praha, Orbis 1971.

Kotásková, J.: *Mezikulturní výzkum postojů rodičů k dětem na základě Schaeferova pojmového modelu*. Československá psychologie, 1968, s. 139—151.

Kotásková, J.: *Modely interakcí matky s dítětem získané pomocí faktorové analýzy*. Československá psychologie, 1973, 17, s. 293—305.

Koudelková, A.: *Rodičovské postoje a základní faktory dětské osobnosti*. (Nepublikovaná kandidátská disertační práce. Praha 1972.)

Koudelková, A.: *Dětská percepce rodičovského chování*. Psychologia a patopsychologia diatata, 1974, 9.

Maccoby, E. (ed.): *The Development of Sex Differences*. Stanford, Stanford University Press 1966.

Nichols, R. C.: *A Factor Analysis of Parent Attitudes of Fathers*. Child Development, 1962, 33, s. 791—802.

Renson, G. J. — Schaefer, E. S. — Levy, B. I.: *Gross-national Validity of Spherical Conceptual Models for Parent Behavior*. Child Development, 1968, 39, s. 1229—1235.

Říčan, P.: *Psychologie osobnosti*. Praha, Orbis 1973.

Sears, R. R. — Rau, L. — Alpert, R.: *Identification and Child Rearing*. Stanford, Calif., Stanford Univ. Press 1965.

Schaefer, E. S. — Bell, R. Q.: *Patterns of Attitude toward Child Rearing and the Family*. J. Abnorm. soc. Psychol., 1957, 54, s. 391—395.

Schaefer, E. S. — Bell, R. Q.: *Development of a Parental Attitude Research Instrument*. Child Development, 1958, 29, s. 339—361.

Schaefer, E. S. — Bell, R. Q.: *An Adaptation of the Parental Attitude Research Instrument for Fathers*. Bethesda, NIMH 1958.

Schaefer, E. S.: *A Circumplex Model for Maternal Behavior*. J. abnorm. soc. Psychol., 1959, 59, s. 226—235.

Schaefer, E. S.: *Children's Reports of Parental Behavior: An Inventory*. Child Development, 1965, 38, s. 413—424.

Schaefer, E. S.: *A Configurational Analysis of Children's Reports of Parent Behavior*. J. Consult. Psychol., 1965/B, 29, s. 552—557.

Walters, R. H. — Demkow, L.: *Timing of Punishment as a Determinant of Response Inhibition*. Child Development, 1963, 34, s. 207—214.

Teoretické zpracovávání problematiky socialistického způsobu života i snaha proniknout hlouběji ke konkrétní podobě sociálních procesů, v nichž se způsob života utváří a jejichž poznání je nezbytné pro zdokonalení plánovací a řídicí činnosti, naráží stále zřetelněji na nedostatek potřebných informací. Soustava sociálních indikátorů, která se vžila ve statistické praxi, zachycuje spíše proměny ve společensky utvářených i individuálně modifikovaných podmínkách života, avšak vlastní životní projevy a formy i jejich paralely ve sféře vědomí (činnosti, potřeby, aspirace, hodnoty, normy apod.) postihuje spíše nahodile a nesystematicky. Zejména naléhavě je pocíťován nedostatek aktuálních informací o časových rozpočtech obyvatelstva, tj. o struktuře každodenně vykonávaných činností a o jejich distribuci v čase (poslední celostátní šetření bylo provedeno v roce 1967).

Výzva městského výboru KSČ ke spojení vědy s praxí obrátila pozornost Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV k sociální problematice hlavního města. Její zpracovávání znovu ukázalo, jak málo víme o základních sférách lidského života: o problémech práce, účasti na řízení společnosti, rodinném životě, způsobu trávení volného času. Proto jsme velmi uvítali možnost připravit výzkum časových rozpočtů pražské populace s využitím sítě zpravodajských domácností statistiky životní úrovně, která se otevřela spoluprací s Městskou správou Českého statistického úřadu v Praze. K provedení výzkumu byl v únoru 1976 přijat sdružený socialistický závazek obou institucí na počest XV. sjezdu KSČ, na jehož základě ÚFS ČSAV zajistil teoretickou i metodologickou přípravu výzkumu, jeho zpracování a interpretaci, Městská správa ČSÚ pak terénní sběr dat. Výzkum organizovala pracovní skupina, vedená J. Vítečkovou, ve složení: V. Rak a E. Rendlová (ÚFS ČSAV), L. Adámková a pracovnice odboru životní úrovně domácností MěS ČSÚ, s využitím rozsáhlé externí spolupráce a konzultací s dalšími pracovníky obou institucí.

Obsahově výzkum vychází z marxisticko-leninské koncepce vývoje socialistické společnosti, změn v sociální struktuře a utváření socialistického způsobu života, která byla vypracována a formulována v publikacích sociologické sekce ÚFS ČSAV, zejména oddělení pro výzkum utváření socialistického způsobu života, v průběhu pětiletého plánu základního výzkumu. V metodologické rovině využívá zkušeností získaných v předchozích československých i některých zahraničních výzkumech časových rozpočtů.

Teoreticko-konceptuální rámec výzkumu vychází z klíčového postavení činnosti ve způsobu života; jím se produkují nové hodnoty i reprodukuje společnost, v nich se člověk realizuje jako aktivní, uvědomělý, společenský subjekt. Nejdynamičtější prvkem ve složitém systému činností, podmínkách a potřeb

jsou podmínky života, které společnost ovlivňuje bezprostředně, v závislosti na stupni rozvoje výrobních vztahů a výrobních sil, na míře vytvořeného národního bohatství a charakteru sociálně třídních poměrů. Změny v rovině potřeb, hodnot, aspirací, norem aj., tedy v rovině vědomí, jsou společností formovány značně zprostředkovaněji a probíhají pomaleji, brzděny vlivem tradice, stereotypů apod.

Základem výzkumu časových rozpočtů je popis činností za určitý časový interval, z nějž se získávají údaje o průměrné struktuře využití časového fondu různých sociálních skupin, i řada dalších indikátorů odvozených z vícedimenzionálního záznamu činností podél časové osy.

Základní cíle výzkumu byly v projektové fázi formulovány takto:

a) charakterizovat současnou strukturu každodenních činností základních společenských tříd a socioprofesionálních skupin občanů Prahy tak, jak jsou tyto třídy a skupiny zastoupeny v souboru zpravodajských domácností;

b) soustředit se přitom na ty aspekty a souvislosti využití časového fondu, jejichž poznání by mohlo přispět k odhalení rezerv účelnějšího využití času v zájmu rozvoje společnosti i jednotlivce;

c) prověřit v terénní praxi takovou modifikaci techniky sběru informací, které by mohlo být použito v širším rozsahu na celostátním souboru;

d) rozšířit dosavadní československé zkušenosti se zpracováním (tříděním, kvantifikací i následnou matematicko-statistickou analýzou i formami prezentace) výsledků časových rozpočtů.

Po zvážení výhod i nevýhod různých modifikací výzkumu časových rozpočtů i objektivních vnějších limitů časových, personálních, finančních apod. bylo pro provedení výzkumu zkonstruováno schéma s následujícími parametry:

1. Výzkum časových rozpočtů Pražanů zachycuje celý komplex lidských činností. Základem použité klasifikace činností (která musí zajistit komparabilitu výsledků s šetřeními časových rozpočtů FSÚ v šedesátých letech) je tradiční členění na čas pracovní a mimopracovní, v jehož rámci jsou specifikovány činnosti ve sféře péče o domácnost, uspokojování biologicko-fyziologických potřeb i činnosti volného času. Klasifikace činností je podvojná; v hrubém třídění obsahuje deset, v jemném dvaapadesát skupin aktivit.

2. Z obsahového hlediska zachycuje výzkum tři dimenze činností: primární a sekundární činnosti respondenta a osoby participující na dané činnosti.

3. Technickou čítecí časovou jednotkou výzkumu je 10 minut. Bylo použito kontinuálního záznamu s formulářem obsahujícím jeden řádek pro každých 10 minut dne. Tento typ záznamu umožňuje charakterizovat činnost nejen z hlediska jejich délky, ale i si-

tuovanosti v průběhu dne, opakovatelnosti a sekvenciho uspořádání, zachycuje také míru stereotypnosti vzorců každodenních činností.

4. Vzhledem k malému rozsahu sledovaného souboru i k dobrým předchozím československým zkušenostem byl zvolen týdenní záznamový interval, který až na výjimky zachycoval ucelený víkendový blok pátek až pondělí.

K dobrovolné účasti na výzkumu bylo vybráno všech 560 domácností zpravodajské sítě statistiky životní úrovně. Tento soubor je konstruován z tzv. hospodářských domácností podle tří kvótních znaků: socioprofesionální příslušnost přednosti domácnosti, příjmová skupina i počet nezaopatřených dětí. Výzkum byl prováděn vedle pravidelného šetření rodinných účtů, čemuž bylo nutno přizpůsobit i organizaci terénního sběru. Kontakt mezi výzkumným týmem a respondenty byl jen písemný.

Zkoumaný soubor tvořilo 1300 příslušníků uvedených domácností starších 15 let. Výzkumu se zúčastnilo celkem 503, tj. 90 % domácností, a v nich 1101, tj. 85 % respondentů. Vzhledem k vysokým nárokům, které výzkum na respondenta kladl, lze dosaženou návratnost považovat za uspokojivou. Strukturální charakteristiky výsledného souboru i vzniklé posuny a jejich možné interpretační důsledky budou zhodnoceny po zpracování identifikačních znaků. Lze však předpokládat, že soubor není plně reprezentativní pro pražskou populaci; vzhledem ke specifickému způsobu jeho vzniku a k jeho základnímu poslání se v něm pravděpodobně projevuje systematický posun ke kvalifikovanější, vzdělanější skupinám populace, zejména u žen. Tato kvalitativní specifika nejsou překážkou realizace výzkumu, musí však být respektována ve fázi zpracování a interpretace. Ve výzkumu bylo použito těchto technik sběru dat:

1. Záznamový deník pro popis činností po dobu sedmi dnů. U každého dne byla experimentálně zařazena stránka s několika dotazy zpřesňujícími průběh dne, s odhady některých časových nákladů, které nelze v záznamu jinak identifikovat (ztrátové časy, subjektivní odhad volného času).

2. Dotazník vyplňovaný po skončení záznamového období s otázkami vztahujícími se k frekvenci některých činností přesahujících záznamové období, zejména k trávení víkendů, s řadou stojatých otázek i otázek doplňujících identifikační znaky respondenta.

3. Výpis charakteristik respondenta a domácnosti z evidence sítě, doplněný několika údaji získanými dotazem. Výhodou nasazení techniky časových rozpočtů v dané síti je možnost analyzovat časové rozpočty na skupinové úrovni a konfrontovat distribuci času domácnosti s distribucí finančních prostředků.

Výzkum proběhl v terénu ve dnech 25. května–15. června 1976, zachycuje tedy způsob trávení času v poměrně příznivém období pozdního jara (vývoj počasí byl dokumentován). V období červen–srpen byla provedena kontrola a kódování získaných materiálů a

dokončení přípravy programu strojního zpracování. Nejobtížnější úkol představuje zaznamenání a uložení popisu činností v čase. Tento úkol byl v probíhající výzkumu řešen takto:

1. Sekundární aktivity nebyly zachycovány průběžně, jejich délky byly sumarizovány za celý týden a uloženy na jednom štítku v agregovaných skupinách. Současně s nimi byly zpracovány a uloženy časové odhady, rovněž v týdenním souhrnu.

2. Souvislý záznam činností v čase byl rozčleněn na jednotlivé činnosti, tj. na časové úseky, v nichž probíhala jedna primární aktivita za přítomnosti určité skupiny osob. Každé činnosti byl na štítku vymezen pětisloupcový blok (dva sloupce pro trvání činnosti v desetiminutách, dva pro číslo aktivity a jeden pro znak přítomných osob). Všechny činnosti byly zaznamenány v pořadí, v jakém na sebe navazovaly v denním záznamu, čímž byla zachována i informace o situovanosti, frekvenci výskytu a vzájemné návaznosti různých činností. Počet zaznamenaných činností a tedy i počet štítků připadajících na jednoho respondenta byl proměnlivý: podle předběžného odhadu se průměrný počet zaznamenaných činností pohyboval okolo pětadvaceti denně a průměrný počet štítků potřebných k záznamu činností jednoho respondenta okolo dvanácti.

3. Ostatní znaky vázané na respondenta byly uloženy na dalších dvou štítcích respondenta, charakteristiky domácnosti pak na jednom štítku domácnosti.

Celkem bylo ve výzkumu časových rozpočtů Pražanů zakódováno a naděrováno zhruba 16 000 děrných štítků.

Strojové zpracování probíhá na počítači IBM 370 v Ústavu teorie informace a automatizace ČSAV po dvou relativně nezávislých liniích. Znaky vázané na respondenta a na domácnost (mimo časový snímek) jsou zpracovávány standardními programy SPSS pro třídění, testovací a analytické operace. Pro zpracování časového záznamu byl vyvinut nový program (autor Z. Špaček), který převádí variabilní objem informací na konstantní formát a nově řeší problém sekvenčního uspořádání respondentů a uložení informací, které podstatně urychlilo a zjednodušilo další operace. (Podrobněji bude o tomto programu referováno později.)

Dosažená fáze zpracování výsledků neumožňuje komplexně zhodnotit přínos výzkumu časových rozpočtů Pražanů. Pokud se týká použité techniky terénního sběru, potvrdila se její vhodnost při záznamu primárních neboli hlavních činností. Přesnost záznamu sekundárních činností a participujících osob je významně nižší v situaci, která neumožňuje osobní kontakt s respondentem, ani kontrolu a doplňování záznamu; těchto dvou dimenzí činností bude možno interpretačně využít pouze orientačně. Na druhé straně se ukázalo, že i přes určité snížení přesnosti záznamu s počtem přibývajících dnů nebudou difference mezi prvním a posledním dnem natolik významné, aby musely být při interpretaci brány v úvahu. Stejně tak se potvrdila vhodnost použité úpravy formuláře, jehož vyplňování nečinilo respondentům zvláštní potíže.

Setření časových rozpočtů na specifické velkoměstské populaci neřeší problém na úrovni celostátního reprezentativního výzkumu a jeho výsledky nebude možno v plném rozsahu zobecnit s širší platností. Přes tuto výhradu je možno říci, že výzkum přinese kromě bohatého materiálu o aktuální distribuci časového fondu mezi různé skupiny činností a o diferencující síle různých sociálních i demografických faktorů i velmi zajímavé informace o postojech vůči různým sféram lidského života, zejména o postojích vázaných na sféru domácích prací a jejich dělbu mezi muži a ženami. Skupinový kontext na jedné straně modifikuje obsah získaných informací a na druhé straně vytváří novou příležitost pro analýzu časových rozpočtů domácností, pro srovnávání struktury činností manželských partnerů apod. Z obsahového hlediska se jako perspektivní jeví zejména propojení údajů o distribuci času a frekvenci vykonávaných činností s údaji o struktuře příjmů a vydání domácností za delší časové období. Výsledky výzkumu rozšíří a obohatí soubor informací o způsobu života obyvatel Prahy i o problémech, s nimiž se musí každodenně vyrovnávat. Současně lze předpokládat, že budou užitečné i pro další rozpracování teoretické koncepce procesu utváření socialistického způsobu života.

Jana Vítěčková

SOCIOLOGIA,

vydávaného Ústavem filozofie a sociologie
Slovenské akademie věd v Bratislavě.

Cirbes, Vl.: Zvýšit aktivní funkci společenských věd; *Flek, A.:* Objektivní a subjektivní stránka role tříd ve společenské organizaci práce; *Leschnitzký, V.:* Teoreticko-metodologické problémy systému řízení sociálního rozvoje; *Zukal, V.:* Parta jako faktor delikvencí mládeže; *IV. Svetový kongres rurální sociologie – Toruň 1976; Weberová, E. – Repčíková, E. – Vrábliková, M. – Zukalová, O.:* Některé aspekty sociálních premien slovenskej dediny; *Patočka, J.:* Sčítání lidu v zemích RVHP jako zdroj dat pro srovnání

sociální struktury socialistických států; *Košta, J.:* Problémová komise akademii věd socialistických krajů „Evolúcia sociálnej štruktúry socialistickej spoločnosti. Sociálne plánovanie a prognózovanie“; *Blaas, G.:* Informácie o vedeckej konferencii na univerzite v Halle (NDR); *Francisci, M.:* Spoločenská aktivita a iniciatíva v oblasti výskumu a vývoja; *Bednárík, R.:* Vedecká konferencia o otázkach teórie socialistickeho spôsobu života; *Mach, F.:* Prvé skúsenosti z rozpracovania plánov sociálneho rozvoja kolektívov.

SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI,

vydávaného Sociologickým ústavem Bulharské akademie věd v Sofii

Národní teoretická konference bulharské sociologické společnosti; Sociologické problémy výstavby vyspělé socialistické společnosti z hlediska 11. sjezdu BKS a červencového pléna ÚV BKS; *Dobrijanov, V.:* Aktuální problémy bulharské sociologie; *Ošavkov, Z.:* O sociologických interakcích v socialistické společnosti; *Jachijel, N.:* Efektivnost vědy a multidimenzionální přístup; *Michajlov, S.:* Zvláštnosti a tendence rozvoje sociologického systému společnosti u nás a některé problémy sociálního řízení; *Arojo, Z.:* Sociologické

problémy socialistické integrace; *Stajkov, Z.:* Sociologické problémy plánování životní úrovně v BLR; *Bliznakov, P. – Apostolov, A.:* Sociální problémy rekonstrukce a modernizace; *Grušin, B. (SSSR):* Socialistický způsob života: pojetí a možné směry empirického výzkumu; *Leve, B. (NDR):* Politologie a politická věda v USA před dilematem: ideologická či poznávací funkce; *Zografova, J.:* Koncepce Z. Freuda o agresivitě člověka (kritický rozbor).

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 249–391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. – Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. – Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10.–, roční předplatné Kčs 60.–. – Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27, Praha 1. – Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v únoru 1977. Číslo vyšlo v červnu 1977.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol. 13, 1977 (6 issues) Dutch Glds. 62.– (DM 60.–).